

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TARİH BİLİM DALI**

**ESKİ ANADOLU COĞRAFYASINDA
DAĞ KÜLTÜ**

Taha ÖZGÜR

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**DANIŞMAN
Doç. Dr. Muammer ULUTÜRK**

KONYA-2023

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TARİH BİLİM DALI**

**ESKİ ANADOLU COĞRAFYASINDA
DAĞ KÜLTÜ**

Taha ÖZGÜR

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**DANIŞMAN
Doç. Dr. Muammer ULUTÜRK**

KONYA-2023

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü

YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	Taha ÖZGÜR		
	Numarası	20810501010		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Eski Çağ Anabilim Dalı / Eski Çağ Bilim Dalı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Doç. Dr. Muammer ULUTÜRK		
Tezin Adı	Eski Anadolu Coğrafyasında Dağ Kültü			

Taha ÖZGÜR tarafından hazırlanan ‘Eski Anadolu Coğrafyasında Dağ Kültü’ başlıklı bu çalışma .../.../2023 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak, jürimiz tarafından yüksek lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Sıra No	Danışman ve Üyeler		
	Unvanı	Adı ve Soyadı	İmza
1			
2			
3			

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü

BİLİMSEL ETİK SAYFASI

Öğrencinin	Adı Soyadı	Taha ÖZGÜR		
	Numarası	20810501010		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Eski Çağ Anabilim Dalı / Eski Çağ Bilim Dalı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Doç. Dr. Muammer ULUTÜRK		
	Tezin Adı	Eski Anadolu Coğrafyasında Dağ Kültü		

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Taha ÖZGÜR

(İmza)

.....

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Taha ÖZGÜR		
	Numarası	20810501010		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Eski Çağ Anabilim Dalı / Eski Çağ Bilim Dalı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Doç. Dr. Muammer ULUTÜRK		
	Tezin Adı	Eski Anadolu Coğrafyasında Dağ Kültü		

Dağlar oldukça büyük kütleleri, heybetli görüntüleri, yaşam alanı olmaları, barınma, korunma ve avlanma olanağı sağlamaları gibi birçok hayati özellikleri nedeniyle ilk insandan günümüze önem arz etmiş, dünya mitolojilerinde kutsal olarak görülmüş ve kültleştirilmiş yeryüzü oluşumlarıdır. Dağlar neredeyse tüm inanışlarda farklı nedenlerle önemli yer işgal eden bir öge olmuştur. Zaman zaman tanrısal bir mekân, zaman zaman vahyin geldiği yer ve tanrılara götüren bir yol, zaman zaman da evrenin kozmik merkezi olarak algılanmıştır. Kendilerine verilen değer nedeniyle, ayınların yüksek dağ başlarında gerçekleştirilmesi ve insanların dağ başlarına gömülmesi normal kabul edilmiştir. Gizemli konumu, göğe doğru yüksekliği ile dikkatleri üzerine çeken dağların sahip olduğu bu özellik, onları tarihi çağların tamamında cazibeli kılmıştır.

Eski Anadolu'nun coğrafi olarak özel bir konumu bulunmaktadır. Ayrıca aşılması güç ancak belirli noktalarından geçitler ile geçilebilen paralel doğrultuda uzanan dağlar silsilesine sahip olduğu da bilinmektedir. Anadolu'da yaşayan muhtelif toplumlar da diğer toplumlar gibi, dağlara çeşitli anlamlar yüklemişler ve zamanla bu dağların kült olmasını sağlamışlardır. Bu nedenle dağ kültürü açısından Eski Anadolu coğrafyası oldukça zengin bir birikime sahiptir. Eski Çağ Anadolu coğrafyasında yaşanan tarihi olaylara ve inançsal davranışlara tanıklık yapan bu dağlar sayesinde bölgenin zengin bir kültür ve inanç birikimine sahip olduğu değerlendirilmektedir.

Bu çalışmanın amacı, dağ kültürünün Eski Anadolu coğrafyasında yaşayan toplumların hayatındaki yerini, önemini ve işlevini incelemektir. Araştırma kapsamında Eski Çağ Anadolu kavimlerinin dağ ile olan ilişkileri inanç başta olmak üzere sosyal, tarihi ve kültürel boyutlarda çok yönlü olarak ele alınmış ve dağ kültürü üzerine değerlendirmeler yapılarak ilgili alana katkı sağlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kült, Dağ Kültü, Dağ-Tanrı, Eski Anadolu İnançları, Eski Anadolu Dağları.

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü

ABSTRACT

Author' s	Name Surname	Taha ÖZGÜR		
	Student Number	20810501010		
	Department	Department of Antiquities / Department of Antiquities		
	Study Programme	Master's Degree (M.A).	X	
		Doctoral Degree (Ph.D).		
	Supervisor	Assoc. Dr. Muammer ULUTURK		
	Title of the Thesis/Dissertation	Mountain Cult in Ancient Anatolian Geography		

Mountains are earth formations that are seen as sacred and cult in world mythologies from the first human to the present day due to their huge masses, magnificent appearance, being a living space, and providing shelter, protection and hunting opportunities. Mountains have been an important element in almost all faiths for different reasons. Sometimes it was perceived as a divine place, a place of revelation, and sometimes as the cosmic center of the universe. Because of the value placed on them, it was considered normal to perform rituals on high mountain peaks and bury important people on mountain peaks. This feature of the mountains, which attract attention with their mysterious location and height towards the sky, made them attractive in all historical ages.

Ancient Anatolia has a special geographical position. It is also known that it has a mountain range extending in parallel direction, which is difficult to overcome but can be passed through passes from certain points. Various societies living in Anatolia, like other societies, ascribed various meanings to the mountains and over time, they made these mountains become cults. For this reason, Ancient Anatolian geography has a very rich accumulation in terms of mountain cult. Thanks to these mountains, which witness the historical events and religious behaviors in the ancient Anatolian geography, it is evaluated that the region has a rich culture and belief accumulation.

The aim of this study is to examine the place, importance and function of the mountain cult in the life of the societies living in the Ancient Anatolian geography. Within the scope of the research, the relations of the ancient Anatolian tribes with the mountain were handled in a multifaceted way in social, historical and cultural dimensions, especially in faith, and by making evaluations on the mountain cult, a contribution was made to the related field.

Keywords: Cult, Mountain Cult, Mountain-God, Ancient Anatolian Beliefs, Ancient Anatolian Mountains.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iv
ABSTRACT.....	v
İÇİNDEKİLER	vi
RESİMLER LİSTESİ.....	viii
KISALTMALAR	ix
ÖN SÖZ	x
GİRİŞ	1
1. Araştırmanın Problemi.....	12
2. Araştırmanın Amacı.....	13
3. Araştırmanın Önemi	14
4. Dağ Kültü Hakkında Yapılan Akademik Çalışmalar	15
BİRİNCİ BÖLÜM	32
İNANÇ BAKIMINDAN ESKİ ANADOLU COĞRAFYASINDA DAĞ KÜLTÜNÜN GELİŞİMİ	32
1.1. Dağlar ve Anadolu'daki Dağların Coğrafi ve İnanç Açısından Özellikleri.....	51
1.2. Kült Nedir	59
1.3. Vahye Dayalı Dinlerde Dağ.....	67
İKİNCİ BÖLÜM.....	70
ESKİ ANADOLU COĞRAFYASINDA DAĞLAR VE DAĞ KÜLTLERİ	70
2.1. Agdistis (Agdos/Arayit Dağı).....	81
2.2. Ağrı (Ararat/Masis) Dağı.....	84
2.3. Amanos Dağları	86
2.4. Argaios Dağı (Erciyes Dağı).....	87
2.5. Arinnanda Dağı (Bülbül Dağ).....	93
2.6. Cudi Dağı.....	96
2.7. Fasıllar Anıtı	99
2.8. İda Dağı (Kazdağları)	101
2.9. Karadağ.....	105
2.10. Nysa Dağı	107
2.11. Olympos (Uludağ)	110
2.12. Pion Dağı (Panayırdağ).....	112
2.13. Persis Dağı (Bacakale Dağı).....	113

2.14. Sipylos Dağı (Spil Dağı).....	115
2.15. Tmolos (Bozdağlar).....	119
2.16. Viaros Dağı (Davraz Dağı).....	122
2.17. Zeus Olybris (Olybrevs).....	122
2.18. Zevs Akraios.....	124
2.19. Eski Anadolu Coğrafyasında Dağ-Tanrı ya da Belirli Bir Dağla İlgili Tartışmalı Olanlar.....	127
SONUÇ.....	130
KAYNAKÇA.....	134
EKLER.....	146

RESİMLER LİSTESİ

- Res. 1:** Hitit İmparatorluk Çağı, Hattuşa (Boğazköy), Fildişi dağ-Tanrı heykelciği 146
- Res. 2:** Kuzey Suriye’de Afrin’in 5 km. batısında Ain Dara Tapınağı’nda M.Ö. X. yy. ait ortostat kabartması, ortada dağ-Tanrı, iki yanında karışık yaratıklar. 146
- Res. 3:** Hitit Yazılıkaya’daki kabartmada yer alan dağ-Tanrılar’dan Huzzi ve Namni üzerindeki Gök Tanrı/Teşup.. 146
- Res. 4:** Bertel Thorvaldsen’e ait Helicon’da Dans Eden Musalar rölyefi.. 147
- Res. 5:** UNEP-WCMC tanımına göre Türkiye’nin dağlık alan sınıflanması.. 147
- Res. 6:** Soldaki fotoğraf, Çatalhöyük kent haritasının Anadolu Medeniyetleri Müzesi’nde sergilenen parçalarıdır. Sağdaki harita çizimi ise kazıda bu parçaları bulan James Mellaart’ın kendisine ait.. 147
- Res. 7:** Soldaki fotoğraf St. Petersburg Devlet Müzesi’nde sergilenen Maykop Vazosu. Sağda ise Maykop vazosunun üzerine kazınan haritanın çizim görseli yer almakta.... 148
- Res. 8:** Eflatunpınar Su Anıtı’nın üzerindeki dağ-Tanrı figürlerinin çizimi.. 148
- Res. 9:** Fasıllar Anıtı’nın Ankara Anadolu Medeniyetlerinde sergilenen kopyasının genel görünümü. İki aslan arasında ellerini karın kısmına kavuşturan figür dağ-Tanrı tasviridir.. 148
- Res. 10:** İç Anadolu bölgesinde yer alan dağ kültürüne sahip dağların haritası..... 149
- Res. 11:** Yazılıkaya Açık Hava Tapınağı’nda bulunan dağ-Tanrı figürleri.. 149
- Res. 12:** Tip I, Aralarında güneş kursu bulunmayan ikili dağ-Tanrı kabartmaları.. 149
- Res. 13:** Tip II, aralarında dörtten az güneş kursu bulunan ikili dağ-Tanrı kabartmaları.. 150
- Res. 14:** Tip III, Aralarında güneş kursu bulunan üç dağ-Tanrı kabartması.. 150
- Res. 15:** Dağ-Tanrı figürlerine karşılaştırmalı bir bakış..... 150
- Res. 16:** Sol tarafta yer alan İmamkulu rölyefinin görseli ve dağ-Tanrı figürünün çizimi yer almakta sağ tarafta ise Eflatunpınar Su Anıtı görseli ve çizimindeki dağ-Tanrı figürleri yer almakta.. 151
- Res. 17:** Argaios’un dağ-Tanrı olarak ön ve arkadan betimlendiği bronz agalma.. 151
- Res. 18:** İmparator Vespasianus (M.S. 77-78) Dönemi’ne Tarihlenen Kaisareia Sikkesi..... 152
- Res. 19:** İmparator Titus (M.S. 80-81) Dönemi’ne Ait Kaisareia Sikkesi.. 152
- Res. 20:** Niobe (Ağlayan Kaya).. 153
- Res. 21:** Sipylos’daki Ana Tanrıça kabartması.. 153
- Res. 22:** Zeus’un dağ tahtının yer aldığı sikke ve vazo betimlemesi.. 154
- Res. 23:** Zeus’un tahtının yer aldığı yapının dağın zirvesindeki görünüşünü.. 154

KISALTMALAR

age.,	: Adı geçen eser
A.Ü.S.B.E.	: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
Bk./bk.	: Bakınız
C.	: Cilt
Ç.Ü.	: Çukurova Üniversitesi
çev.	: Çeviren
ÇÜİFD.	: Çukurova İlahiyat Fakültesi Dergisi
E.T.	: Erişim Tarihi
ed.	: Editör
Ek.	: Ekler
İ.Ü.	: İstanbul Üniversitesi
K.T.Ü.	: Karadeniz Teknik Üniversitesi
KMÜ.	: Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi
M.Ö.	: Milattan Önce
M.S.	: Milattan Sonra
MSGSÜ.	: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi
Res.	: Resim
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
SEFAD	: Selçuklu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi
ss.	: Sayfa sayısı
TAD.	: Tarih Araştırmaları Dergisi
TDV.	: Türkiye Diyanet Vakfı
TTK.	: Türk Tarih Kurumu
Yay.	: Yayınları
YKY.	: Yapı Kredi Yayınları.
yy.	: Yüzyıl

ÖN SÖZ

Dağlar, tarih öncesi çağlardan başlayarak her çağda yükseklik, kapladığı alan, canlı çeşitliliği, kaya yapısı gibi birtakım kıstaslar doğrultusunda bulunduğu çevrede kutsal sayılmıştır. Dolayısıyla zaman içinde bu yerlere kurbanlar sunulmuş; dağlardan avcılıkta talih, tarım için bereket, gelecek kuşaklar adına sağlıklı ve ömürlü nesiller istenmiştir. Nitekim dağlarda yapılan arkeolojik kazılar sonucu elde edilen tarih öncesi kültür kalıntıları (eski barınaklar, kaya resimleri, mezarlar, aletler vs.) buralardaki kadim yaşanmışlığı açıklamakla beraber dağlarda özel bir kültürün ve kültürün varlığına da işaret etmektedir. Zira bunlar günümüz sanat ürünlerinin temelini ve ilk örneklerini de oluşturmaktadır.

Yeryüzünde iptidai toplumlardan günümüze değin her toplumun çevresinde kutsal kabul ettikleri dağları vardır. Yurdumuz topraklarında ise kutsal olarak bilinen dağlar bir hayli fazladır. Bunlar; Ağrı Dağı, Nemrut Dağı, Yunt Dağı, Cudi Dağı, Zülfükül Dağı, Uludağ, Murat Dağı, Erciyes Dağı, Kazdağları, Spil Dağı, Hasan Dağ, Karacadağ, Bülbül Dağı vd. dir. İnsanlar bu dağları ekseriyetle kendilerine bol av sağlayan, yağmur getiren, düşman ve sel felaketinden kaçıp sığındıkları yerler olarak görmüşler ve onlara karşı daima saygı göstererek kült yerleri olmalarını sağlamışlardır. Böylece Eski Çağ toplumları bu düşünce çerçevesinde dağlarla ilişkili olarak zaman içinde çeşitli hikâyeler ve destanlar meydana getirerek bir sonraki kuşağa özellikle dağlara karşı saygıdan kaynağını alarak oluşan tinsel düşünceyi aktararak, dağların kutsal telakki edilmelerine neden olmuşlardır. Dağların, tarih boyunca birçok dinde kutsal olması ve bu dinlerin kutsal kitaplarında yer alması gibi nedenlerden hareketle, Eski Çağ Anadolu coğrafyasında yer alan dinsel anlayışı öğrenmek için, tabiat kültleri arasında yer alan dağ kültürünün bilinmesini önemli bir gereklilik olarak görüyoruz.

Anadolu dağları, henüz adları konmamış yüzlerce dorukları, ender bitkileri, hayvanları, maden, obsidyen, taş gibi tarih öncesi kalıntıları ile renkli göçer hayatını yansıtan yaylaları, kaleleri ile müstesna değerlerimizdir. Ülkemizde bu dağların bir kısmının yakın bir zamanda milli parklar halinde organize edilmesini ve dağ

sporlarının yanında inanç turizmi açısından da tanıtımının artmasını temenni ediyoruz.

Dağların büyük tabiat içinde başlı başına önemli bir yeri olduğu bilgisinden hareketle, ülkemizin dört bucağına yayılmış dağların güzelliklerini tarih, inanç ve kültür perspektifinde daha iyi kavrayabilmek adına dağlarla ilgili yayınların artmasının önemli olduğunu düşünüyoruz. Çalışmamızda amacımız, Eski Çağ Tarihi ve Dinler Tarihi disiplinlerinin verilerinden faydalanarak Eski Anadolu'da dağ kültürleri konusunda bazı bulgular ortaya koymaktır.

Bu çalışma giriş, iki ana bölüm ve sonuç bölümlerinden oluşmaktadır. Çalışmanın giriş bölümünde, araştırmanın problemi, amacı, önemi, dağ kültürü hakkında yapılan akademik çalışmalar sunulmuştur. Birinci bölümde, Anadolu coğrafyasında dağ kültürünün inanç bakımından gelişim süreci hakkında bilgi verilmiştir. İkinci bölümde ise çalışmanın esas kısmını teşkil eden Eski Anadolu coğrafyasında dağ kültürü ve dağ kültürü açısından bilgiler verilen dağlar müstakil olarak incelenerek yorumlanmıştır. Çalışmada son olarak araştırmada elde edilen bulgular doğrultusunda ulaşılan sonuçlar özetlenerek bir değerlendirmeye varılmıştır.

Bu tezin ortaya çıkmasında öncülük ederek konunun seçilme ve yazılma aşamasında kıymetli yardımları dokunan danışmanım Sayın Doç. Dr. Muammer Ulutürk'e en içten saygı ve teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca araştırmalarım esnasında bana destek olan ve yanımda olduklarını sürekli hissettiren sevgili aileme teşekkürü bir borç bilirim.

Taha ÖZGÜR

Konya, 2023

GİRİŞ

Birtakım yüksek dağların kadim dönemlerden itibaren muhtelif toplumların dini inançlarında yer aldığını gösteren birçok belge bulunmaktadır. Anadolu’da geçmişi binlerce yıl öncesine uzanan kutsal dağlar ve dağ-Tanrılar hakkında yazılı kaynaklardaki bilgilerin, Eski Çağ tarihi içinde oldukça kısıtlı olduğu görülmektedir. Bunun yanında Anadolu’da dağ kültürünü yansıtan kaynakların sikke¹ betimleri, yazıtlar, değerli taş/gem’ler üzerindeki betimler ile bronz madeninden oluşan malzemelerin üzerine işlenmiş tasvirler olduğu anlaşılmaktadır.² Bu bağlamda Eski Çağ Anadolu coğrafyasında dağ kültürü ile ilişkili adı geçen kaynaklardaki betimlemelerde, zirveleri bulutları aşan heybetli bir biçimde tasvir edilen dağlar ya direk Tanrı vasfına konulmuş ya da Tanrıların bulunduğu yerler olarak görülmüşlerdir.³ Bu doğrultuda Eski Anadolu’da yer alan dağlarla ilgili kaynaklarda, bu dağların ekseriyetle Tanrıların mekânı olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. Nitekim klasik dönem coğrafyacılarından Gaius Julius Solinus’un (M.S. III. yy.) eserinde görüldüğü şekliyle Kapadokyalıların Tanrı’nın Argaios/Erciyes Dağı’nı mesken tuttuğuna inandıkları bilgisi, bu duruma örnek olarak gösterilebilir.⁴

¹ Sikkeler, madeni paralar olmalarının yanında, üzerlerinde ait olduğu toplumun kültür, inanç ve siyasal durumlarını yansıtan işaretler taşımaları bakımından önemlidirler. Bk. Oğuz Tekin, **Grek ve Roma Sikkeleri**, YKY. İstanbul 1994, s. 22; bu bilgiden hareketle araştırmamızın konusunu teşkil eden Eski Anadolu’da dağ kültürü ile ilgili bilgilerin önemli kısmını, sikkeler üzerinde tasvir edilen dağ ve dağ-Tanrı betimlemelerinden öğrenmekteyiz. Eski Anadolu sikkelerinde yer alan bu betimlemeler için bk. Nezahat Baydur, **Anadolu’daki Kutsal Dağlar Dağ-Tanrılar**, Graphis Yayınları, İstanbul 1994, ss. 11-72.

² Baydur, **age.**, s. 1.

³ Antik Yunan ve Anadolu’da birçok dağın adı olan Olympos Dağı, tanrıların evi olarak görülmüştür. Nitekim Baydur, Prusa ad Olympum sikkelerinden hareketle, günümüzde Uludağ olarak bilinen dağında bir zamanlar Olympos adı ile geçtiğini ayrıca Zeus ile ilişkilendirilmenin yanında dağ-Tanrı olarak da görüldüğünü ifade etmektedir. Bk. Baydur, **age.**, s. 85; Anadolu’da yer alan Olympos adı ile geçen diğer dağlar Likya, Lidya, Kilikia ve Adalar’da bulunmaktadır. Bk. Nevzat Çevik, “Dağlardaki Tanrılar ve Tanrı Dağlar” **Belkis Dinçol ve Ali Dinçol’a Armağan**, ed. Metin Alparslan, Meltem Doğan Alparslan, Hasan Peker, Ege Yay. İstanbul 2007, s. 180.

⁴ Baydur, **age.**, s. 1; Caesarea baskılı Roma imparatorluk dönemi sikkelerinde, Argaios’un zirvesinde birden fazla tanrı tasvirinin yer alması, Eski Çağ Anadolu tarihinde belli başlı dağların tanrıların ikametgâhı olarak görüldüğüne örnek olarak verilebilir. Bk. Begümay Akbaş, **Argaios Betimli Caesarea (Kayseri) Sikkelerinin İkonografik Açısından Değerlendirilmesi**, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2019, ss. 43-44.

Eski Çağ Anadolu toplumlarında dağların “kutsalın mekânı” olarak görülmesinin yanında kişiselleştirildiği de görülmektedir. Eski Anadolu toplumlarının sanatsal ürünlerinde dağların insan tasviri biçiminde betimlenmesinin yanında görüntülerinin yer aldığı malzemelerde eril/erkek biçimde tasvir edildikleri fark edilmiştir. Çevik bu bilgidен hareketle, Anadolu’da yer alan dağların Eski Çağ tarihi içinde genellikle eril/erkek tanrıların mekânı olarak görüldüğünü savunmuştur.⁵ Ayrıca dağ kültürünü yansıtan malzemeler arasında en eski tarihli dağ-Tanrı figürlerinin belden aşağısı, ayaksız bir şekilde pul bezeli, konik biçimli, yarı insan bir şekilde betimlenmesinin haricinde, tamamen insan biçiminde tasvir edilmesinin Büyük İskender Dönemi’nde ortaya çıktığı görülmektedir. Ayrıca insan biçiminde betimlenmesinin yanında insana özgü duygusal mimikleri yansıtan detaylı hatların ise ilk kez Roma Dönemi’nde görülmeye başlandığı anlaşılmıştır.⁶

Tabiat ile insanın hayatındaki bütün alanı etkilediğine inanılan Eski Doğu menşeli Ana Tanrıça kültü, *Meter Oreie* (dağlarda oturan) olarak da bilinmektedir.⁷ Girit-Minos kültüründe, başlangıçta yalnızca Ana Tanrıça görünümünde dağda oturan, tahtı orada olan Ana Tanrıça figürü, Baydur’un incelediği Eski Anadolu sikkelerinde ve kabartmalarında dağ, taht ve tanrıça bir arada bir bütün olarak işlenmiştir.⁸ Diler, kökleri Minos ve Miken dönemlerine kadar uzanan Girit ve Anakara Hellenistan’da tapınımının yapıldığı dağ kültü ile ilişkili yapıtlar hakkında: “İlkin bunların -altarla odaklanan- basit kült döşemleri içerdikleri sonucuna ulaşılır,”⁹ demektedir. Bu bağlamda Girit-Minos kültürüne benzer olarak Eski Anadolu’da birtakım dağlarda Ana Tanrıça başta olmak üzere Tanrılar adına çeşitli dinsel yapıtlar görülmektedir. Nitekim Dindymos/Murat Dağı’na adını veren Dindymene bölgesinin ismi, Friglerin tanrıçası Kybele’nin unvanlarından birisidir. Bunun yanında bölgede yer alan Dindymos Dağı’nda Ana Tanrıça kültürünü yansıtan öğelerin bulunması, dağ ile Kybele kültü arasında yakın ilişki olduğunu

⁵ Çevik, *age.*, s. 179.

⁶ Baydur, *age.*, s. 4.

⁷ Baydur, *age.*, s. 1.

⁸ Baydur, *age.*, s. 97.

⁹ Adnan Diler, “Lykia Olympos Dağı’nda Bir Ön Araştırma” *Türk Arkeoloji Dergisi*, S. 29, Ankara 1991, ss. 166-167.

göstermektedir.¹⁰ Strabon, Eski Anadolu dinsel hayatında önemli yer tutan Ana Tanrıça'nın en yaygın adı olan Kybele'nin ismini Kybelon Dağı'ndan aldığı, Dindymene ülkesinin de ismini Didymon Dağı'ndan aldığını belirtmektedir.¹¹ Herodot'da Didymon Dağı'nın Kutsal Ana'ya adandığını söyler.¹² Ayrıca Agdistis kelimesinin de Ana Tanrıça'nın lakaplarından birisi olarak Dindymos Dağı ile ilişkili olduğu anlaşılmaktadır. Adı geçen dağda Ana Tanrıça'nın tapınağının yer alması dağ ile Ana Tanrıça arasındaki ilişkiyi göstermektedir.¹³ Oy, Strabon (M.Ö. 64-M.S. 24), Romalı şair Catullus (M.Ö. 84-54) ve Ovidius (M.Ö.43-M.S.17)'un eserlerinde Dindymos Dağı'nın Kybele ile olan ilişkisinden söz ettiklerini belirtmektedir.¹⁴ Bu bilgiler sonucu, Anadolu'da yer alan bazı dağlarının Ana Tanrıça kültü ile ilişkili olduğundan söz etmek mümkündür.

Dağ kültü ile ilgili yapılan çalışmalar göstermektedir ki, dağların ilk olarak Sümer ve Mısır medeniyetlerinde Tanrılarla ilişkili bir şekilde özdeşleştirildiği daha sonra da Babil ve Asurlular tarafından Sümerlerden alınmış olan dağ-Tanrı inancının Anadolu ve diğer bölgelere yayıldığı yönündedir.¹⁵ Bu inancın geçmişinin Anadolu'da çok eskilere dayanmakla beraber Hitit ve Hurri panteonunda önemli bir yer tutan dağ-Tanrılara, gerek metinlerde gerekse çeşitli yapıtlardaki betimlerde rastlanmaktadır.¹⁶ Metinlerde ve çeşitli yapıtlarda yer alan dağ-Tanrıların menşei hakkında araştırmalar yapan Alkım, Eski Anadolu toplumlarının panteonunda yer almış dağ-Tanrıların kökeni hakkında şunları belirtmektedir: “*Dağ tanrısı Hitit dinine ve sanatına yabancıdır, dışarıdan gelmiştir. Bugünkü bilgilerimize göre dağ tanrısının en eski tasvirlerini Suriye’de, Mari’de, Kuzey Mezopotamya’da ve Kassit sanatında görmekteyiz.*” Ayrıca çalışmada, dağ-Tanrısı ve motifinin Mitanni-hur

¹⁰ Harun Oy, “İçbatı Anadolu’da Kutsal Bir Dağ: Murat Dağı (Dindymos)”, **SEFAD**, S. 40, 2018, ss. 286-287.

¹¹ Strabon, **Geographika (Coğrafya)**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, çev. Adnan Pekman, İstanbul 1987, XII, V, 3.

¹² Herodotos, **Herodot Tarihi**, çev. Müntekim Ökmen, Remzi Kitabevi, İstanbul 1973, I, 80.

¹³ Çevik, **age.**, s. 179.

¹⁴ Oy, **age.**, s. 287.

¹⁵ Baydur, **age.**, s. 2.

¹⁶ Baydur, **age.**, s. 2; Ishaliye bölgesinde yer alan taş ocağı atölyesinde ele geçen dağ-Tanrısı kabartmaları Anadolu’da dağ kültürünün varlığını kanıtlar niteliktedir. Bk. U. Bahadır Alkım, **Yasemek Taşocağı ve Heykel Atölyesinde Yapılan Kazı ve Araştırmalar**, TTK Basımevi, Ankara 1974, s. 94; ayrıca dağ-Tanrı betimlerin örnek görseli için bk. Ek. Res. 1, 2.

bölgesinden çıkmış olduğu yönündeki düşüncenin de genel kabul gördüğü belirtilmektedir.¹⁷

Eski Çağ Anadolu inanç hayatında yer edinen muhtelif tanrılar gibi dağ-Tanrı figürleri de bu coğrafyaya yabancı olup ithal edilmiş olabilirler.¹⁸ Nitekim Anadolu’da dağ kültürünü yansıtan kaynaklar incelendiğinde, bu kültürün geçmişinin yukarıda adı zikredilen medeniyetlerden daha geç dönemlere tarihlendiği görülmektedir.

Anadolu’nun Eski Doğu’ya açılan kapısı olan Ön Asya bölgesinde yer alan ve Neolitik dönemden itibaren yerleşim gören Tek Tek Dağları’nda bulunan rölyefler ve yazıtlardan hareketle, Ay Tanrısı Sin’e tapınılan kutsal bir alan olmak üzere dağın muhtelif yerlerinde kaya mezarlar tespit edilmiştir.¹⁹ Bu nedenle Anadolu’nun güneydoğusunda ilk olarak dağlarda ayın tertip edilmesine burada rastlanılmıştır. Tek Tek Dağları’nın yer aldığı bölgede hüküm süren Hurri devletinin özellikle din başta olmak üzere çeşitli kültür alanında Hititleri geniş ölçüde etkiledikleri bilinmektedir. Bu bilgi doğrultusunda, Anadolu’nun iç kesimlerine ve diğer bölgelerine dağlarda ritüel tertip etme fikri de bu bölgeden gelmiş olabilir.²⁰ Nitekim Yasemek’te Hurri-Mitanni kültürünün etkisi ile ortostat²¹ üzerine işlenen dağ tanrısı figürleri Hitit sanatında da ekseriyetle ortostatlar üzerine işlenmiştir. Bu ortostatlar üzerinde kabartma yöntemi ile işlenen dağ tanrılarının adları ve hangi dağ ile ilişkilendirildiğine dair yakın çevrede bulunan Amanos Dağı ve Kurt Dağı gibi dağların tanrıları olabileceği veyahut bu dağların aynı zaman dağ-Tanrı adı ile isimlendirildiği söylenebilir. Hurri-Mitanniler’de olduğu gibi Hitit İmparatorluk döneminde de dağ-Tanrı adı aynı zamanda Orta Anadolu ve çevresinde ilişkili

¹⁷ Alkım, *age.*, s. 102.

¹⁸ Aslı Kahraman Çınar, **Hitit İnanç Sistemi İçerisinde Yazılıkaya Tanrı Tasvirlerinin Değerlendirilmesi**, Yüksek Lisans Tezi, A.Ü.S.B.E., Ankara 2012, s. 72.

¹⁹ Bahattin Çelik, Hatice Tosyagülü Çelik, “Şanlıurfa Tek Tek Dağları Coğrafyasında Neolitik Dönemden Roma Dönemine Taş Ocakları ve Kaya Mezarları”, **Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S. 26, Kars 2020, s. 402.

²⁰ Turgut Yiğit, “Hurilere İlişkin Çivi Yazılı Belgelerdeki İlk Kayıtlar”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, C. 24, S. 38, 2005, s. 57.

²¹ Genellikle bazalttan yapılan ortostatlar büyük yapıların dış duvarlarının alt kısımlarında yer alan taş blok ya da levhalara verilen addır. Ortostatlar kabartma sanatında özellikle inanç düşünce tasvirini betimlemede yoğun olarak kullanılmışlardır.

olduğu dağ ile aynı adı paylaştığı bilinmektedir.²² Bu bağlamda Anadolu’da kullanılan bazı dağ adlarının Eski Anadolu’da hem dağ adı hem dağ-Tanrı adı olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.²³

Dağ-Tanrı inancının menşei hakkında çeşitli görüşler öne sürülmekle beraber bu inancın yukarıda ifade ettiğimiz Eski Doğu uygarlıklarına ait olduğu düşünülebilir. Ancak Baydur, Eski Batı’da Girit, Trakya ve Yunanistan’da da dağ-Tanrı düşüncesinin olduğunu belirtmektedir.²⁴ Cook, Batı Anadolu ile Anadolu’nun kuzey ve güney kıyı şeridindeki birtakım dağlarla Grek mitolojisinde bütünleşen baş tanrı konumundaki Zeus ile ilişkilendirilen yaklaşık 100 tane dağın olduğuna ulaşmış ve Zeus’un diğer tanrılara kıyasla dağ kültü konusunda başlıca figür olarak karşımıza çıktığını ifade etmiştir.²⁵ Nitekim Batı’da Zeus’un dağ kültü ile ilişkilendirilen tek tanrı olmadığı anlaşılmaktadır. Eski Anadolu ve Batı’da dağlarla ilişkilendirilen diğer tanrılar şunlardır: “Artemis, Dionyssos, Hermes, Apollon, Demeter, Pan, Kybele.”²⁶ Adı geçen bu tanrı ve tanrıçalar dağlarda altarlar başta olmak üzere çeşitli tapınaklara sahip olarak dağ kültürünün oluşturucusu konumundadırlar.²⁷ Eski Anadolu tarihi içinde önemli yer tutan bu tanrılar adına dağlarda yer alan kutsal alanlara tören alayı yapıldığını söyleyen Akbaş, Megalopolis’ten Lukaion Dağı’ndaki Apollon tapınağına yapılan yıllık tören alayını örnek olarak vermektedir.²⁸ Bu tanrılar arasında Zeus’un dağ kültürünü yansıtan sunakları, basit bir formdan daha gelişmiş heykel biçiminde dağlarda tapınak işlevi gösteren yerlerde gelişme göstermektedir.²⁹

²² Zafer Başkaya, Emre Türk, “Coğrafi Mekân ve Jeolojik Yapının Ekonomik Faaliyet ve Kültüre Etkisine Bir Örnek: Yasemek Taş Ocağı ve Heykel Atölyesi”, *Turkish Studies*, C. 9, S. 8, Ankara 2014, s. 280.

²³ Eski Anadolu’da dağ adlarının hem dağ hem de tanrı adı olarak kullanılmasına dair örnek olarak Tmolos Dağı verilebilir. Nitekim Tmolos isim olarak hem Tantalos’un babası olarak karşımıza çıkar hem de bizzat dağ-Tanrı olarak bilinmenin yanında günümüz Bozdağ’ın eski adı olarak kaynaklarda yer alır. Bk. Baydur, *age.*, s. 93.

²⁴ Baydur, *age.*, s. 3.

²⁵ A. B. Cook, *Zeus: A Study in Ancient Religion: Zeus God of the Bright Sky I*, Cambridge University Press, Cambridge 1914, s. 165; Akbaş, *age.*, s. 19.

²⁶ Akbaş, *age.*, s. 19.

²⁷ Richard Buxton, “Imaginary Greek Mountains”, *The Journal of Hellenic Studies*, Vol. 112, 1992, s. 5.

²⁸ Akbaş, *age.*, s. 19.

²⁹ Cook, *age.*, s. 117; Cook, Zeus’un dağ kültürünü yansıtan yapılarını kronolojik bir gelişim süreci içinde (1) basit altarlar, (2) altar ve tanrı heykeli, (3) altar ve tapınak içinde tanrı heykeli olarak üç aşamada değerlendirir. Bk. Cook, *age.*, s.117.

Zeus'a ait olarak dağlarda yer alan sunaklar; Helikon Dağı tepesinde, İda'nın Gargaros tepesinde, Argolis'teki Arachnaion Dağı'nda, Latmos Dağlarında ve Girit'te yer alan Dikte Dağı'nda bulunmaktadır.³⁰ Bu bilgilerden hareketle dağ kültürünün kesin bir şekilde hangi uygarlıkta ve ne zaman ortaya çıktığını tespit etmek zorlaşmaktadır. Nitekim günümüzde dağlarda yürütülen her yeni arkeolojik kazılarda bilgiler ve kanılar değişebilmektedir.

Ge Hong, insanların dağları canlı bir varlık olarak gördükleri hakkında: “*Küçük ya da büyük tüm dağların tanrıları ve ruhları vardır,*”³¹ ifadelerini kullanmaktadır. Eski Anadolu'da yer alan dağların taş ve toprak yığını olarak görülmesinin ötesinde, bulunduğu bölgede yaşayan toplumların inanç hayatında etkili bir etkiye sahip olduğu bildirilmektedir. Nitekim E. Laroche bu hususla ilgili: “*Tarihöncesi çağlardan başlayarak Anadolu dinleri, Anadolu'nun fiziksel yapısı üzerine kurulmuştur,*”³² demektedir. Bu bağlamda Eski Anadolu toplumlarının inanç hayatının ait olduğu coğrafyanın fiziksel yapısından etkilendiği belirtilebilir. Dağların da fiziksel yapıyı oluşturan başlıca unsur olmaları nedeniyle, Eski Anadolu toplumlarının inanç hayatında kutsalın mekânı ya da bizzat tanrı olarak benimsenmesine neden olduğu söylenebilir. Baydur'a göre ise; Anadolu'nun yüksek dağlarının ve yanardağlarının, Eski Çağ Anadolu toplumlarında kutsalın mekânı olarak görülüp dinsel inançlarda yer alması son derece doğaldır.³³

Eski Anadolu'da yer alan toplumların panteonları incelendiğinde politeist bir inanç sistemini benimsedikleri görülmektedir. Nitekim “bin tanrılı din” olarak bilinen Hitit dini hakkında Akbaş, Hititlerin bu denli tanrıya inanmalarını, tanrısallaştırdıkları doğa güçlerini bereketliliğin sembolü olarak görmelerinin etkisinden kaynaklandığını belirtmektedir.³⁴ Böylece Eski Anadolu topraklarına ve

³⁰ Çevik, *age.*, s. 180.

³¹ Terry F. Kleeman, “Mountain Deities in China: The Domestication of the Mountain God and the Subjugation of the Margins”, *Journal of American Oriental Society*, Vol. 114, No. 2, 1994, s. 226.

³² A. M. C. Şengör, “The Mountain and the Bull: The Origin of the Word ‘Taurus’ as Part of the Earliest Tectonic Hypothesis”, *Anatolian Thracian Studies in Honour of Zafer Taşlıkoğlu Armağanı / Anadolu ve Trakya Çalışmaları*, ed. N. Başgelen, V. Çelgin, G. Çelgin, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, C. 1, 1999, s. 31.

³³ Baydur, *age.*, s. 3.

³⁴ Akbaş, *age.*, s. 18.

semalarına hâkim doğal güçler olan “gök, fırtına ve yağmur” ile “güneş” inanç sistemini oluşturan başlıca unsurlar olarak addedilmiştir. Bu bağlamda yağmur ve fırtına “Fırtına Tanrısı”, güneş “Güneş Tanrısı”, bu iki doğal güç ile bağlantılı dağ da “Dağ Tanrısı” olmuşlardır.³⁵ Bu durum Hitit dininde ırmak, dağ, deniz ve pınarlar ile belirli doğa güçlerinin, iki doğal gücün haricinde tanrılaştırılmış olmalarında kolayca görülebilir.

Eski Anadolu inanç sisteminde tapınılan veyahut kutsallaştırılan unsurların tapınak yerleri varken, diğerlerinin “ZIKIN” adı ile Hitit panteonunda yer alan baş tanrılarla ilişkilendirilen taşınabilir kült taşları şeklinde olduğu görülmektedir.³⁶ Bu kült taşları arasında Eski Anadolu’da geniş bir tapınım gören Teşup’un etimolojik olarak Hurrice olduğu düşünülen dağ-Tanrı oldukları bilinen Hazzi ve Namni üzerinde betimlenmesi oldukça dikkat çekicidir.³⁷ Dağ-Tanrı olarak görülen Suriye’deki kutsal Hazzi Dağı (Cebel el-Akra, Keldağ), Yunanca *Oros Kasion*, Latince *Mons Cassius* adları ile Helenistik Çağ ve Roma Çağı’nda kült vasfını sürdürmüştür.³⁸ Çevik Hazzi’den, Ras Şamra metinlerinde: “*Hazzi Dağı’nın Tanrı Adad’i*”³⁹ ifadesi ile bahsedildiğini ifade etmektedir. Hitit krallarından IV. Tuthaliya’nın da bu kabartmada yer alan sade bir dağ özelliği taşıdığı tahmin edilen unsurun üzerinde betimlenmesinden hareketle, dağların Eski Anadolu krallarına meşruiyet kazandıran bir alem olarak görüldüğü söylenebilir. Şöyle ki; kabartmada Teşup ile ilişkilendirilen dağ-Tanrılar, Hitit kralı ile betimlenmiş tarz olarak benzer bir tasvirle ortaya çıkmaktadır. Çevik, ‘büyük kral’ anlamına gelen ‘Tuthaliya’ isminin de aslında Eski Anadolu’da kutsal bir dağ adı olduğunu, dağların Eski Anadolu siyasetinde yüksek bir ünvanla krallarla bütünleştiğini ifade etmektedir.⁴⁰ Hitit Yazılıkaya kabartmasından hariç olarak Hitit fildişi dağ-Tanrı heykelciği⁴¹

³⁵ Ahmet Ünal, “Eski Anadolu ve Hitit Dinleri”, *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, S. 31, 2013, ss. 100-101.

³⁶ Muhibbe Darga, *Hitit Sanatı, Akbank Kültür ve Sanat Kitapları*, İstanbul 1992, s. 497.

³⁷ Ekrem Akurgal, *Hatti ve Hitit Uygarlıkları*, Net Yay. İzmir 1995, s. 161; ayrıca Tanrı Teşup’un yer aldığı kabartma görseli için bk. Ek. Res. 3.

³⁸ Baydur, *age.*, s. 2.

³⁹ Çevik, *age.*, s. 177.

⁴⁰ Çevik, *age.*, s. 177; Akbaş, *age.*, s. 18.

⁴¹ Paleolitik Çağ’dan itibaren sert ve mat beyaz yüzeyi ile dayanıklı ve işlenmesi kolay olduğundan dolayı oymacılık ve süslemede kullanılan fildişileri, fil, mamut, gergedan, domuz gibi hayvanların dişlerinden elde edilmiştir. Mezopotamya ile Anadolu arasında ticaretin sistematik bir şekilde

hakkında yapılan araştırmalar Suriye ve Filistin’de de tanrılaştırılan tüm dağların, Hitit sanatında görüldüğüne benzer olarak konik biçimli tasarlandığını bildirmektedir. Ayrıca dağ-Tanrı kültü ile bu biçim arasında bağlantı olduğu ve dolayısıyla Eski Anadolu dağ kültürünü yansıtan sanatsal eserlerin ilhamını bu bölgelerden aldığı belirtilmektedir. Nitekim Kuzey Suriye’de yer alan Afrin kenti yakınlarındaki Ain Dara tapınağı E6 ortostatında yanında iki hayvan başlıklı yaratık ile betimlenen dağ tanrısı figürü, Hitit fildişi heykelciği betimlemesi gibi benzer bir şekilde başında sivri külahı olarak eteği dağ gibi yerden yukarıya doğru daralan konik bir biçimde sakallı bir erkek görünümündedir.⁴² Akbaş M.Ö. II. Binin III. ve IV. çeyreğinde Yesemek’te yer alan dağ-Tanrı heykellerinin, Ain Dara Tapınağı’nda yer alan dağ-Tanrı tasvirlerinin betimleniş tarzı olarak devamlılığını gösterdiğini vurgulamaktadır.⁴³ Eski Anadolu’da dağ kültürünü yansıtan kaynaklar arasında Hitit sanatında kullanılan mühür ve bullalar üzerinde yer alan işlemelerden, başka taş plastik sanat eserlerinden yapılan objelerden de dağ kültüne dair bilgi edinilmesi mümkündür.⁴⁴ Alkım, taş plastik sanat eserlerindeki dağ-Tanrı tasvirlerinin betimlenişi hakkında; *“Dağ tanrısı taş plastik sanatındaki ilk tasvirlerinde, uzun etekli elbisesinin üzerinde pul şeklinde dağ sembolleri bulunmaktadır. Giysinin kenarlarında ise olasılıkla ormanı sembolize eden dallar fişkirmektedir. Böylece*

başladığı Asur Ticaret Kolonileri Çağı’nda fildişi eser sayısında artış görülür ki bu durum Anadolu fildişi eser üretim fikrinin ithal edildiğini gösterdiği gibi dağ kültürünü oluşturan dağ-Tanrı figüründe ithal edilen bölgeden alınmış olabileceği fikrini uyandırmaktadır. Nitekim Akarsu, Anadolu’da görülen fildişi heykelcilik sanatının Suriye veya Mısır tarafından geldiğini ayrıca M.Ö. II. Binyılda Kaniş-Karum, Alacahöyük, Acemhöyük ve Boğazköy kazılarında ele geçen buluntulardan hareketle fildişi heykel sanatının M.Ö. I. Binyıla kadar gelişerek devam ettiğini belirtmektedir. Bk. Rabia Akarsu, “Erken Dönemlerde Anadolu’da Ele Geçen Fildişi Eserler Üzerine Genel Bir Değerlendirme”, **Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi**, S. 38, Erzurum 2017, s. 132; özellikle Boğazköy’de bulunan fildişi dağ-Tanrı heykelciği, başında Eski Babil stilinde boynuzlu sivri başlığı ve dağın sembolü olan pullu, uzun konik eteği ile dağ-Tanrı ikonografisini yansıtmaktadır. Dolayısıyla yukarıda ifade ettiğimiz Hititler’de dağ kültürünü yansıtan fildişi dağ-Tanrı heykelciğinin menşeinin Mezopotamya olduğundan hareketle Anadolu’da oluşan dağ kültüründe Mezopotamya toplumlarının önemli payı olduğu sonucuna varabiliriz. Bk. Akarsu, **age.**, s. 136.

⁴² Kay Kohlmeyer, “Der Tempel des Wettergottes von Aleppo. Baugeschichte und Bautyp, räumliche Bezüge, Inventar und bildliche Ausstattung”, **Temple Building and Temple Cult**, ed. Jens Kamlah, Abhandlungen des Deutschen Palästina-Vereins, Vol. 41, Wiesbaden 2012, s. 56.

⁴³ Akbaş, **age.**, s. 22.

⁴⁴ Eski Anadolu dağ kültürünü yansıtan bu eserlerin görselleri ve haklarında detaylı bilgi almak için bk. Baydur, **age.**, ss. 5-10.

Sümer-Akad ve Eski Babil gelenekleri ile bağdaşan bir kompozisyon ortaya çıkmıştır,"⁴⁵ demektedir.

Eski Anadolu'nun dağlık olan Doğu Anadolu bölgesinde hâkimiyet kuran Urartuların dinlerine dair bilgilerimizin kıt olmasına karşın, dağ-Tanrıların Urartuların inançlarında da yer aldığını gösteren kanıtlar vardır.⁴⁶ Şöyle ki; "Dağlar Krallığı" olarak da anılan Urartuların kaleleri, sarayları, yollarından başka tanrıları ve tapınakları olmak üzere her şeyleri dağlardaydı. Nitekim Urartuların dağlardaki yerleşim yerlerinde tapınaklarını kurdukları yer, dağ dorukları olmuştur. Bu yerlerde tanrı adına kurbanlar kesme merasimleri tertip edilmiştir. Günümüzde Urartulardan kalma dağlara açılan kapılar/nişler şeklinde olduğu düşünülen çok sayıda açık hava doğa tapınağı bulunmaktadır.⁴⁷ Bu tapınaklar arasında Urartuların dinini tetkik etmek için incelenmesi gerekenin Meher Kapısı Anıtı olarak bilinen kutsal alanın olduğunu tespit eden Piotrovskiy, M.Ö. IX. yy. sonuna ait olan bu anıtta yazan bilgilerden Urartu tanrılar panteonu hakkında teferruatlı bilgiler edinebileceğini, dolayısıyla Eski Anadolu dağ kültürü hakkında ipuçları bulunabileceğini belirtmektedir.⁴⁸ Bu metinde yer alan listede dağlarla doğrudan ya da dolaylı olarak ilgili olan tanrılar kolaylıkla seçilebilmektedir. Örneğin, 63. satırda "*dağlara 10 koyun*", 56. satırda, "*sınırların(dağların) tanrısına 1 boğa 2 koyun*" kurban edildiği yazmaktadır.⁴⁹ Çevik'e göre, dağ kültürü bağlamında tanrı listesini önemli kılan dağ ile dağların tanrısının isimlerinin ayrı bir biçimde geçmesidir.⁵⁰ Ayrıca Akbaş, Urartuların baş şehri Tuşpa'da yer alan Zimzim Dağı eteklerinde bulunan Meher Kapısı Anıtında 7 tane dağ-Tanrı adının dağlarla ilişkili bir şekilde geçtiğini belirtmektedir.⁵¹ Bu bağlamda, Eski Anadolu coğrafyasının orta ve batı bölgelerinde olduğu gibi doğu bölgelerinde de dağların hem tanrı hem de tanrıların mekânı olarak görüldüğü

⁴⁵ Alkım, *age.*, s. 102.

⁴⁶ Baydur, *age.*, s. 3.

⁴⁷ Altan Çilingiroğlu, "Urartu'da Tapınma ve Tapınma Yerleri", **Karatepe'deki Işık, (Halet Çambel'e Sunulan Yazılar)**, ed. G. Arsebük, M. J. Mellink, W. Schirmer, Ege Yay. İstanbul 1998, ss. 229-230.

⁴⁸ B. B. Piotrovskiy, "Urartu Dini", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, C. 23, S. 1-2, 1965, s. 38.

⁴⁹ Piotrovskiy, *age.*, s. 39; Akbaş, *age.*, s. 18.

⁵⁰ Çevik, *age.*, s. 178.

⁵¹ Akbaş, *age.*, s. 18.

anlaşılmaktadır. Böylece Urartu panteonunda yer alan ilk üç tanrının dağlarda yer alan bu kapılardan geleceğine inanılması, Urartuların dağlarda yer alan *Haldi*, *Teişeba* ve *Şivini* adlı kapılara kurbanlar sunmalarına neden olmuştur. Ayrıca bu durum Urartuların hâkimiyet alanına giren dağlara ayrı bir kutsiyet katmıştır.⁵² Nitekim Urartuların hâkimiyet bölgesinde yer alan ve Yakınoğu'nun en yüksek dağı olan Ararat/Ağrı Dağı'nın da bu kapılara sahip olduğuna dair, delil olmasa da bu dağın da böyle telakki edildiği belirtilebilir. Ermenilerin, Ararat'ı benimsemeleri ile Urartuların dağ anlayışı arasında paralel bir benzerlik bulunduğu düşünülebilir. Şöyle ki; Ermeniler aynı coğrafi bölgede yaşadıkları ve ataları olarak gördükleri Urartulardan dağlar hakkındaki düşünceyi miras almış ve kendi kültür, inanç potalarında eritmiş olabilirler.⁵³ Urartuların hâkimiyet alanına giren Ararat'ın Ermeniler tarafından da kutsal kabul edilmesi, dağ kültürünün daha çok bulunduğu dağın çevresi ile sınırlı kaldığını göstermektedir. Araştırmalarda dağların diğer bölgelere nazaran bulunduğu coğrafi bölgenin toplumlardan daha fazla rağbet gördüğüne değinilmektedir. Baydur ise bu konuda, dağ-Tanrı olgusunun genelde yerel güçler olduklarını ve dolayısıyla etki alanlarının buldukları coğrafi bölge ile sınırlı olduğunu vurgulamaktadır.⁵⁴ Eski Çağ'da ulaşımın günümüze kıyasla daha uzun sürmesi nedeniyle kült olan dağa çevre bölgelerden erişimin meşakkatli olması, bu durumun oluşmasında etkilidir. Nitekim dağların sahip olduğu cismani yükseklik ve kütle nedeni ile tinsel bir anlama kavuştuğu düşünüldüğünde, kült vasfı taşıyan dağın bulunduğu bölge dışında somut olarak göz önünde olmadığının hesaba katılması, Baydur'un yukarıda ifade ettiği görüşünü desteklemektedir.

Baydur, görünüşleri ile bir güç simgesi olan dağlar ve dağlarla ilişkili dağ-Tanrılar ile bu dağlarda yaşayan hayvan ve bitkiler arasında sıkı ilişki olduğunu belirtmektedir. Araştırmacı ayrıca, dağ üzerinde yer alan bitkiler ve hayvanlarında

⁵² Piotrovskiy, *age.*, s. 42.

⁵³ Ermenilerin, Urartuları ataları olarak kabul etmelerine dair karşıtlar görüşler olduğu gibi bu görüşün doğru olduğunu söyleyen eserlerde vardır. Bk. George A. Bournoutian, **Ermeni Halkının Tarihine Kısa Bir Bakış**, çev. Ender Abaoğlu, Ohannes Kılıçdağı, Aras Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 17; bizi ilgilendiren husus ise Urartular ile aynı bölgede yaşayan Ermenilerin bölgedeki dağları inanç açısından kutsal kabul etme geleneğini benimsemesidir.

⁵⁴ Baydur, *age.*, s. 3.

dağın kutsallığından izler taşıdığını ifade etmektedir.⁵⁵ Nitekim bu ifade günümüz Trabzon ili Şalpazarı bölgesinde dolaylı olarak anlam kazanmaktadır. Şöyle ki; çocuk sahibi olmak isteyen kadınlar bu bölgedeki Sis Dağı'nda yer alan türbeye gidip dua ettikten sonra elini taşın altına koyup böcek ve karınca aramaya başlar. Eğer kadınların eline bu canlılar gelirse çocuk sahibi olacağına inanmaktadırlar.⁵⁶ Yapılan bu ritüelde mekân olarak dağın seçilmesi ile uygulamanın ögesi olan canlılar arasında, Baydur'un ifadesini destekler bir biçimde, bağlantı olduğu görülmektedir. Eski Çağ'dan günümüze değin dağların alçak kesimlerinde zeytin, üzüm, tahıl, sebze ve meyve yetiştiriciliğinin yapılması, üst kesimlerinde ise hayvancılık ve arıcılık faaliyetlerinin yürütülmesi dağlara kutsallık addedilmesinde farklı görüşlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Zira bu kaynakların mı dağların kutsal olmasına neden olduğu yoksa kutsal olan dağların mı üzerinde barındırdığı merak edilmektedir. Çünkü insanlar içim elzem olan bu kaynaklardan kutsiyet alıp kült oldukları sorusunun cevabi oldukça tartışmalıdır.

⁵⁵ Baydur, *age.*, s. 2.

⁵⁶ Çiğdem Mollaibrahimoğlu, "Hayvanlar Etrafında Oluşan İnanç ve Uygulamalar: Doğum Örneği", *Folklor/edebiyat Dergisi*, C. 20, S. 78, 2014, s. 11.

1. Araştırmanın Problemi

Tarih boyunca insanların çoğunluğu dağların coğrafi özelliklerinden yola çıkarak onlara birtakım anlamlar yüklemişlerdir. Toplumlar açısından siyasi ve kültürel olarak ele alındığında dağlar, ülkelerin sınırlarını ve ideolojilerinin dışavurumunu yansıtması bakımından farklı bir değer kazanır. Geçmişten günümüze dünyanın muhtelif yerlerinde yer alan dağların devletler ve toplumlar tarafından siyasi ve kültürel bir öge olarak kullanılması onlara geçmişte yüklenen inanç başta olmak üzere savunma ve sığınma alanı gibi çok yönlü anlamlandırmanın bir sonucudur. Bu durum hayatta anlam arayan insanların hemen hemen her alanda yaptığı gibi, ele aldığı konunun kökeni hakkında tarihi devirler arasından Eski Çağ zaman dilimine başvurmasına neden olmuştur. Yukarıda da adı geçen bazı dağların çok yönlü vasfının ediniminin nasıl ortaya çıktığı, Eski Çağ'dan kalan kaynakların yetersiz olmasına rağmen, bu zaman diliminde incelenme ihtiyacı bulunmaktadır.

Toplumların dağlar üzerinde sahip oldukları farklı anlayışların tarihsel metinlerde çok çeşitli olması ile genel hatlarının ortak noktada buluşmaması, dönemin kültürel, ekonomik ve siyasi durumuyla yakından ilişkili olmakla beraber her toplumun dağ tasavvurunun bir diğerinden farklı yapı arz etmesi ile de alakalıdır. Böylece sosyolojik bir olgu olan dağ kültürü müstakil medeniyetlerde ve toplumlarda çeşitli biçimlerde muhayyel edilmekte, bu durum konunun bir bütün olarak ele alınmasını zorlaştırmaktadır. Ayrıca günümüzde devletlerin sınırları içerisinde yer alan bazı dağların doğal bir hak olarak tek bir toplumun kültür hazinesi olarak sahiplenildiği görülmektedir. Bu durum dağlara sadece bir toplumun perspektifi ile bakılmasına neden olmuş ve diğer toplumların bahse konu olan dağ hakkındaki düşüncesinin önüne geçmiştir. Zira tarihsel süreç içerisinde farklı siyasi ve kültürel anlayışlara sahip toplumların yaşam alanında olan dağlar, seleflerinin dağlar üzerindeki kültürel ve ekonomik anlayışlarını almanın yanında inanç açısından düşüncelerini de miras olarak almıştır. Bu nedenle dağlara toplumlar tarafından nasıl yeni anlamlar yüklendiği ve nasıl çok uluslu inanç ve kültürel değerlere sahip hazine oldukları hep merak edilmektedir.

Eski Çağ devletlerinden başlamak üzere günümüz devletleri arasında önemli güce sahip olan devletler, çoğunlukla çevresine nazaran stratejik coğrafi bölgelerde

olmuşlar ve arazi üstünlüklerini diğer devletler aleyhine kullanmaya çalışmışlardır. Özellikle Eski Çağ devletleri ve toplumları ulaşılması güç dağ yamaçlarını kendilerine yurt edinmişlerdir. Keza Eski Çağlar'da olduğu gibi günümüzde hangi toplumla özdeşleştiğine dair tartışması devam eden bazı stratejik kimliğe sahip dağların paylaşılabilmesi hususu önemlidir. Bu husus dağ üzerinde çeşitli araştırmalar yaparak tarihsel bir illiyet bağı kurmaya çalışmasına neden olmuştur. Ayrıca dağların özellikle Eski Çağ tarihinde inanç başta olmak üzere kültürel, siyasal ve ekonomik alanlarda objektif olarak ne ifade ettiği konusunda, toplumlar nezdinde görüş ayrılıklarının bulunduğu zannedilmektedir. Bu bağlamda, dağların tarih boyunca birçok dinde kutsal olması ve onlara toplumlar tarafından önemli anlamlar atfedilmesi gibi nedenlerden hareketle, Eski Çağ Anadolu coğrafyasında bulunan kültürel ve dini yaklaşımı öğrenmek için dağ kültürünün bilinmesi gerektiğine inanıyoruz.

Yukarıda ifade edilen problem durumundan hareketle bu araştırmanın problem cümlesi; “Eski Anadolu Coğrafyasında yer alan dağ kültürleri nasıl oluşmuştur? Dağlarda hangi inanış ve ritüeller görülür? Dağ kültürleri insanların yaşamlarına, inançlarına ve kültürlerine nasıl etki etmiştir” şeklinde belirlenmiştir.

2. Araştırmanın Amacı

Bu çalışmanın amacı; “Eski Çağ Anadolu coğrafyasında kültürel vasfı taşıyan birtakım dağlar özelinde, tarihi çağlar boyunca dağların inanç açısından ifade ettiği anlamın ve dağlarda tertip edilen inanç ritüelleri ile kültürel uygulamaların ortaya konulmasıdır”. Bu doğrultuda, büyük bölümü günümüz Türkiye sınırları içerisinde yer alan dağların çevresinde yaşadığı düşünülen muhtelif kavimlerin dağlar ile inanç açısından kurduğu etkileşim farklı perspektiflerden ele alınarak değerlendirilmiştir.

Çalışma kapsamında, tarihi çağlar boyunca belirli dağların toplumların nezdinde oluşturduğu kültürün ileriki dönemlerde toplumlara kazandırdığı yeni anlamlar ile geçmiş dağ düşüncesi ve bu düşüncenin ileri tarihlerdeki gelişim merhalelerinin bilinmesi amaçlanmıştır. Ayrıca bu çalışmada, Eski Çağ Anadolu kavimlerinin dağ ile olan ilişkileri inanç başta olmak üzere sosyal, tarihi ve kültürel boyutlarda da ele alınmış, bu dağların toplumların kültür ve geleneklerine etkileri

ortaya koyulmuş ve dağ kültü üzerine değerlendirmeler yapılarak ilgili alana katkı sağlanmıştır.

3. Araştırmanın Önemi

Tarihi çağlar boyunca muhtelif topluluklara ev sahipliği yapan dağlar, özellikle Eski Çağ toplumlarından başlayarak günümüze kadar gerek ad olarak tanımlanması gerek ise hangi topluma ait olduğu konusunda çeşitli araştırmalara ve tartışmalara konu olmuştur. Anadolu’da geniş yer kaplayan dağların geçmişten günümüze kültürel, ekonomik, siyasal ve inanç açısından ihtiva ettiği öneme rağmen, yayınlarda maalesef dağların daha çok iktisadi boyutu üzerinde durulmuş, inanç açısından sahip olduğu değer inanç turizmi veya maden tetkik çalışmaları çerçevesinde ele alınmıştır. Dolayısıyla bu çalışma, Anadolu’da toplumsal değerleri yansıtmaları açısından kültürel vasfı taşıyan dağların tanıtılmasını sağlaması bakımından önem arz etmektedir.

Araştırma ile ilgili literatür incelendiğinde, dağların inanç ve kültür hayatına etkisinin neler olduğuna dair yerel çalışmaların yeterli seviyede olmadığı görülmektedir. Dağ kültürüyle ilgili çalışmaların genellikle belirli dağlar ve daha dar bir çevre özelinde gerçekleştiği gözlenmektedir.⁵⁷ Eski Çağ Anadolu coğrafyasında dağ kültürünün kapsamlı ve ayrıntılı bir şekilde ele alındığı çalışmaya da rastlanılmamıştır. Bu bağlamda bu çalışma; alanda bulunan ilgili çalışmalara bir yenisini eklemek amacıyla değil, yeni bulgular ve bakış açısıyla alana özgün bir katkı sağlamak amacıyla yapılmıştır.

Dağların, Eski Anadolu insanların kültür ve inanç hayatındaki rolünün ne olduğunun tespit edilmesi ile, bu coğrafyada yaşayan Eski Anadolu toplumlarının inanç ve kültürel geçmişinin oluşmasındaki tarihi izlere daha iyi ulaşılacağı umulmaktadır. Çalışma kapsamında tarihi kalıntılara ev sahipliği yapan bu dağların

⁵⁷ Mehmet Özdemir, “Türk Kültüründe Dağ Kültü ve Bir Yüce Dağ: Halbaba”, **Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 5, S. 9, 2013; Yüksel Marım, “Dağ Kültü, Eren Kültü ve Ocak Kültü’nün Günümüze Yansıyan İzleri: Denizli Baharlar ve Beyağaç Örneği”, **Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi**, C.102, 2022; Mehmet Naci Önal, “Dağ Kültü, Eren Kültü ve Şenliklerinin Muğla’daki Yansımaları”, **Bilig**, 25, 2003.

Eski Çağ kaynaklarında ifade ettiği anlamın tespit edilmesi sayesinde, Eski Çağ Anadolu toplumları ile dağ arasındaki ilişkinin kaynağına ışık tutulmaya çalışılacaktır. Bu nedenle çalışmanın bulgularının, kültürel ve inanç birikimlerinden ötürü sosyolojik bir hazine olan dağların bir kült olarak önemini vurgulaması açısından katma değeri yüksektir.

4. Dağ Kültü Hakkında Yapılan Akademik Çalışmalar

İnsanlık tarihinin hemen hemen her döneminde izlerine rastlanan inanç sistemlerinin bir takım değişim ve dönüşümlere maruz kalarak iptidai toplumlardan günümüze değin varlığını sürdürdüğü bilinmektedir. Özdemir inanç sistemlerini oluşturan unsurların; din hüviyeti kazanmamış birtakım pratikler, birtakım kültler ve dinlerin birtakım ayin uygulamaları olduğunu ifade etmektedir.⁵⁸ İnanç sistemini oluşturan unsurlar arasında yer alan birtakım kültler ve ayinlerin dayandığı kaynak tabiatın bizzat kendisi olmuştur. Nitekim tabiat unsurların çok çeşitli olması araştırmacıları tabiatı meydana getiren unsurları bir bütün halinde ele alıp incelemesini zorlaştırmıştır. Bu zorluğun bilincinde olarak bu bölümde; tabiat unsurlarından birisi olan dağların kült vasfı taşıyarak toplumların inanç hayatında ifade ettiği anlama dair yapılan çalışmaları ve bu çalışmaların dağ kültü hakkında vardıkları yargılar incelenmiştir.

Dağ kültüne dair yapılan çalışmaların genelini kabul ettiği görüş hakkında Ecer, ilkel ve çağdaş yaşamış her medeniyetin bir dağ kültüne sahip olduğunu ve kimi zaman benzer kimi zaman farklı bir inanış ile dağları inanç sistemlerinde benimsediklerini, dolayısıyla geçmişten günümüze değin dağların kutsallığına olan inancın zihinlerden çıkmayarak güncelliğini koruduğunu belirtmektedir.⁵⁹

Polat, dağ kültü hakkında yapılan çalışmalardan hareketle dağların kutsal olarak telakki edilmesinin kökeninde, dağların *axis mundi*⁶⁰ yani *yerin ekseni*

⁵⁸ Özdemir, *age.*, ss. 142.

⁵⁹ A. Vehbi Ecer, "Hira Dağından Erciyes Dağına Dağların Kutsallığı", **Kayseri Ticaret Odası Dergisi**, S. 8, 2011, s. 1.

⁶⁰ Dinlerde ve mitolojilerde kutsal olan ile bağlantının sağlandığı yerler "axis mundi" olarak geçer. Axis mundi kavramı hakkında detaylı bilgi için bk. Lawrence E. Sullivan, "Axis Mundi,"

(*merkezi*) olarak kabul edilmesi ile toplumların iptidai dönem tinsel düşüncesini yansıtan mitlerine dünyanın yaratılmasının akabinde oluşan ilk tabiat unsuru olarak konu olmasının başlıca etken olduğunun altını çizmektedir. Polat bu durumun oluşmasında ayrıca, dağların dünyanın merkezinde yer alarak yeryüzünün ayakta durmasını sağlayan dinamik yapının görülmesinin etkili olduğunu tespit etmiştir.⁶¹

Baş, dağ kültü hakkında yapılan çalışmalarda, dağların kutsallığına olan inancın, genel çoğunluğun kabul ettiği gibi sadece tanrıların veya kutsalın ikametgâh yeri olarak görülmesi ile oluşmadığını savunmaktadır. Zira araştırmacı, iptidai toplumlardan başlayarak toplumların dağlara dini motifler yüklemeleri sonucu dağların tarihin her döneminde dini hayatın merkezinde yer almasını sağladıklarına, böylece dağların dini hayatın merkezinde ekseriyetle tanrı düşüncesine götüren aracı olarak görüldüğüne ulaşmıştır.⁶²

Dağ kültü hakkında yapılan araştırmalarda dağların kutsallığına olan inancın, zaman içinde dönemin getirdiği şartlar doğrultusunda farklı merhalelerden geçerek günümüze ulaştığı anlaşılmıştır. Söz gelimi; insanlık tarihinin en uzun yaşadığı safha olan Yontma Taş Çağı'dan sonraki çağ ve dönemlere tarihlenen arkeolojik araştırmalarda ulaşılan bulguların incelenmesi ile muhtelif toplumların inanç açısından değerlendirilen ilk uygulamalarını dağlardaki mağaralarda yaptıkları tespit edilmiştir.⁶³ Tarih öncesi çağlarda insanların dağlarda bıraktıkları aletler ile mağaraların duvarlarına inanç ile ilişkili olduğu düşünülen çizimleri yapmaları dağlardaki kadim yaşanmışlığı açıkladığı ifade edilmektedir. Ayrıca bunların dağ kültü ile ilgili ilk örnekleri oluşturduğu bildirilmektedir.⁶⁴ Nitekim insanların ilk olarak dağ hakkındaki düşüncesi, dağların sahip olduğu yükseklik ve engebe yüzünden buralara bazı yırtıcı hayvanların ulaşımının zor olması nedeni ile dağlara yerleşerek onlardan korunmak olabilir. Ayrıca dağların bünyesinde barındırdığı

Encyclopedia of Religion (ER), ed. Mircea Eliade, Macmillian Publishing Company, C. 2, New York 1987, ss. 20-21.

⁶¹ İrfan Polat, "Türk Kültüründe Dağ Kültü ve Dağ Kültüne Bağlı Varlıklar", **Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S. 68, Mayıs 2020, s. 156.

⁶² Mustafa Baş, "Dinlerde ve Geleneksel Türk Dini Tarihinde Dağlarla İlgili İnanışlar Üzerine bir İnceleme", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C. 9, S. 46, Ekim 2016, s. 924.

⁶³ Çevik, *age.*, ss. 182-183.

⁶⁴ Sevcan Yıldız, **Anadolu ve Tarih Öncesi Çağlar**, Iksad Yay. Ankara 2019, s. 31.

mağara gibi doğal sığınaklardan dolayı, barınma maksatlı insanların düşünce dünyasında telakki edildiği mağaralardaki bazı çizimlerden de anlaşılmaktadır.⁶⁵ Nitekim insanlık tarihi incelendiğinde insana ait en eski buluntular dağlardaki mağaralardan çıkmıştır. Bu durum dağların ilk başta yerleşim maksatlı kullanıldığına dair yapılan yorumlamaları desteklemektedir.⁶⁶ Nitekim Antik yazarların eserlerinde de dağlar yerleşim maksatlı kullanılmaktaydı. Örneğin Ksnefon, Dril'lerin ülkesi Pontus'un en savaştı halklarının ulaşılması zor olan dağlarda yaşadığını ifade eder. Ayrıca krala bağlı olmayan ve savaştı bir millet olarak nitelediği Kardukh'ların'da dağları mesken tuttuğunu söyler.⁶⁷

İnsanın fitratı gereği korku, sevinç, hayranlık, mutluluk vb. duygulara sahip olmasından dolayı yakınıni kaybetmesi ya da ihtiyaç duyduğu ancak ulaşamadığı bir şeyi arzulaması, insanların kadim dönemlerden itibaren dağlarda yer alan kayaları oyarak nişler ve sunaklar yapmalarına ve çeşitli objeleri kullanarak bu yerlerde ayinler tertip etmelerine neden olmuştur.⁶⁸ Böylece dağların zaman içerisinde düşünce

⁶⁵ Üst Paleolitik Çağ (M.Ö. 50.000-10.000)'a ait buluntulardan hareketle, kaya altı sığınakları ve mağaralarda avcı toplayıcı bir biçimde genellikle mevsimsel döngü şartlarına bağlı kalarak birkaç bin km²'ye varan bir alan içinde yaşayan toplulukların mağara duvarına betimledikleri figürler arasında aslan, gergedan ve mamut gibi insanlar için tehdit oluşturan memelilerin yoğun olarak yer alması, dağların ilk olarak yırtıcı hayvanlardan korunmak için sığınılan yerler olarak kullanıldığı izlenimini uyandırmaktadır. Şöyle ki günümüzde Fransa'da bulunan Chauvet Mağarası Son Oda Büyük Paneli kısmında yer alan aslan çizimleri yapıldığı dönemde insanların yırtıcı hayvanlardan etkilendiklerinin dışavurumudur. Nitekim bu durum duygusal dışavurum ile ilgilidir. Mağaralarda yer alan hayvan betimlerinin listesi ve figür örneği için bk. Yasemin Yılmaz, "Tarihöncesinde Sanat ve Bağlamları", **Tyke Sanat ve Tasarım Dergisi**, C. 6, S. 11, 2021, ss. 203-204.

⁶⁶ Yerleşimlerin kurulacağı yerin fiziki şartlarının nasıl olması gerektiğine değinen İbn Haldun, dağların sahip olduğu engebe ve yükseklik nedeni ile tercih edilmesi gereken yerlerin başında gelmesi gerektiğini belirtmektedir. İbn Haldun, yerleşimlerin dağların sarp noktalarına kurulması, düşman unsurlar tarafından ele geçirmeyi zorlaştıracığı için düşman tehlikesinden emin bir şekilde yaşanılacağını dolayısıyla yerleşilen yerin mamur olacağını ifade eder. Bk. Veysel Gürhan, "XVIII. Yüzyılda Mardin Kalesi Üzerine Bazı Tespitler", **e-Şarkiyat İlimi Araştırmalar Dergisi**, C. 7, S. 2, 2015, s. 220.

⁶⁷ Ksenophon, **age.**, III, V, 16.

⁶⁸ Mağaralarda Paleolitik döneme tarihlenen bazı bulgularından hareketle Mircea Eliade, Andreas Lommel, Joan Halifax, Lewis Williams, bu bulguların inanç açısından şamanlar ve onların koruyucu ruhları ile ilişkili olduğunu dolayısıyla bu inanca bağlı olarak dağlarda birtakım ayinler tertip edildiğini ifade ederler. Williams, bu ayinlerin mağaraların derin kısımlarına girmek ve çeşitli bitkiler kullanarak transa geçmek şeklinde olduğunu ifade eder. Bk. Yılmaz, **age.**, ss. 207-208; dağların ilk olarak Şamanizm inancında kutsallaştırıldığı zannedilmektedir. Nitekim Lascaux Mağarasında inanç açısından en eski duvar resimleri olan Şamanizm'in motiflerine rastlanmıştır. Bk. Mustafa Cumhur İzgi, "Şamanizm ve Şamanlara Genel Bakış", **Lokman Hekim Dergisi**, C. 2, S. 1, Antalya 2012, s. 31.

dünyasında korunma ve savunma maksatlı telakki edilmesinin yanında ayinlerin tertip edildiği mekânlar olarak kullanılmaya başlanması dağlara inanç açısından değer katmış ve zamanla bir kült oluşturmuştur.

Dağ ve tepe gibi yüksek yerlerin tarih boyunca kült vasfı taşımasında, birçok dinde Vahyîn geldiği mekân olmaları ve göğe en yakın yerler olarak gökte olanlarla iletişim kurmak veya onlara tanzim için gidilen yerlerin başında gelmelerinin etkisi büyüktür. Rutkowski bu duruma; Geometrik Dönem (M.Ö. 1100-800)'den itibaren Grek'lerin dağların yüksek kesimlerinde gökte yaşadığını düşündükleri tanrıları için sunaklar yapmasını ve çeşitli ayinler tertip etmesini örnek olarak vermektedir.⁶⁹

Dağların neden ve nasıl kült vasfı kazandığına dair yapılan çalışmalar hakkında din psikolojisi alanı yardımcı bilgiler sunabilmektedir. Bütün muhtelif toplumların psikolojik olarak tarih boyunca daima inanç kaynağına ihtiyaç duyduklarını, varoluşu ile davranışlarını ona dayandırdıklarını fark eden Kartopu, bu durumu insanın hayatta anlam arayan ve anlamla yaşayan bir varlık olmasına bağlamaktadır. İnsanın anlam arayışı da bu ihtiyacın dışavurumudur.⁷⁰ Bu bağlamda insanoğlunun kadim dönemlerden itibaren çevresinde yer alan unsurlarda sebep sonuç ilişkisi kurarak anlam aradığını söylenebilir. Öztan, bu durumun oluşmasını insanın içinde var olan hayatı tanımlama güdüsüne bağlamaktadır.⁷¹ Öztan'ın ifade ettiği gibi insanın içinde bulunduğu çevreyi oluşturan gökyüzü, yeryüzü, dağlar, nehir vd. tabiat unsurları da insanın içinde yer alan anlamlandırma isteğinden nasibini almıştır. Böylece tabiata meydana gelen olayları anlamlandırma çabası içine giren insanoğlu zaman içinde bu unsurları kutsal olarak kabul etmiştir. Thales'in her şeyin sudan meydana geldiği teorisi ile hayatın anlamını su kültüründe araması, Aristoteles'in Platon'un aksine realist bir bakış açısı ile hayatın anlamının dünyada

⁶⁹ Bogdan Rutkowski, **The cult places of the Aegean**, Yale University Press, London 1986, s. 20; Nitekim arkeolojik verilerle yüksek dağ tepeleri gökte yaşadığı düşünülen baş tanrı Zeus'la ilişkili bulunur. Dağlar onun gökten indiği ve tüm atmosfer olaylarını yönettiği yer olarak algılanmıştır. Bk. Diler, *age.*, s. 167.

⁷⁰ Saffet Kartopu, "Dini Yaşayışta Hayatı Sorgulama ve Anlam Arayışı", **Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. 2, S. 3, s. 87.

⁷¹ Arzu Öztan, **İnsanın Anlam ve Mutluluk Arayışında İnançın Rolü**, Yüksek Lisans Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2019, s. 7.

dolayısıyla tabiatta saklı olduğuna dair görüşü bu anlamlandırmanın sonucudur.⁷² Böylece tabiat unsurları arasında kapladıkları alan ve yükseklikleri ile dikkat çeken dağların da kadim dönemlerden itibaren insanın anlamlandırma arzusu çerçevesinde şekillenip kült vasfı kazandığı ileri sürülebilir.

Dağ tabiatın bir parçasıdır. Dağ kültürü hakkında yapılan çalışmalarda, figür olarak dağın sanatsal özellik taşıyan çeşitli objelere işlenerek değer ve anlam ifade etmesinden hareketle, Avrupa sanatının etkilendiği Antik Yunan ve Roma mitolojisinin beslendiği yegâne kaynağın tabiat olduğu görülmektedir. Nitekim dağların, Antik Yunan mitolojisinde tanrıların mekânı olarak geçtiği, bazı dağlarda tanrılara çeşitli sunaklar ve törenler tertip edildiği görülmektedir.⁷³ Bundan dolayı, Antik Yunan ile ilişkili dağların yer aldığı mitik söylencelerin Rönesans dönemi başta olmak üzere Avrupa sanat eserlerinde işlendiği bildirilmektedir.⁷⁴ Nitekim bu mitik söylenceler arasında yer alan dağlara dair, Bertel Thorvaldsen'in Helikon Dağı'nda Hesiodos'a ilham veren Muselerin dansını işlediği rölyef bu duruma örnek olarak gösterilebilir.⁷⁵ Bu bağlamda dağların mitolojilerde yer alarak Avrupa sanatına yansımalarının özellikle sanat tarihi araştırmacılarını dağ kültürü hakkında daha fazla bilgi edinmeye zorlamıştır.

⁷² Thales'e (M.Ö. 624-546) göre evreni meydana getiren, evrendeki her şeyin temelinde var olan şey 'su' dur. Bk. Recep Külcü, "Thales'ten Günümüze Arkhe Arayışı", **Akademia Disiplinlerarası Bilimsel Araştırmalar Dergisi**, C. 2, S. 1, Haziran 2016, s. 3; Aristoteles'in hayatın anlamının tabiatta saklı olduğu görüşü, Raffaello Sanzio'nun Vatikan'da bulunan Atina sarayı okulu freskinde işlenmiştir.

⁷³ Örnek vermek gerekirse toprağa bağlı insanlar tarafından yağmura ihtiyaç duyulması halinde Zeus adına dağ temenosları ziyaret edilerek buralarda ekin şenlikleri yapılır ve sunular adanırdı. Bk. Diler, **age.**, s. 167.

⁷⁴ Avrupa sanat anlayışının dönüm noktasını teşkil eden Rönesans'ın ayırt edici özelliklerinin başında antikiteye yönelişin olduğunu söyleyen Çoşkun, Rönesans'ın sanatsal eserlerinde Antik Yunan ve Roma mitolojilerinin oldukça etkili olduğunu ifade eder. Bk. İsmail Çoşkun, "Modernliğin Kaynakları: Rönesans Üzerine bir değerlendirme", **İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi**, C. 3, S. 6, Şubat 2012, s. 60.

⁷⁵ Yunanistan'daki Helikon Dağı'nda yer alan Hipokren çeşmesi çevresinde yaşayan sanatsal ilham tanrıçası olarak bilinen dokuz ilham perisi, Zeus ve Mnemosyne'nin kızlarıdır. Kabartmada Güneş Tanrısı, Helikon Dağı'nın yanından geçerken yapılan festival betimlenmektedir. Kabartmanın ortasındaki küçük bir höyükte de Zeus'un diğer kızları olan üç çıplak Grace'i görüyoruz. Bu, Thorvaldsen'in 1804 gibi erken bir tarihte modellediği bir kabartmanın uyarlamasıdır. Bk. Sibel Almelek İşman, "19.yüzyıl Avrupa Sanatının Dans Eden Heykelleri", **İdil Sanat ve Dil Dergisi**, C. 4, S. 16, 2015, ss. 21-22; ayrıca kabartmanın görseli için bk. Ek. Res. 4.

Dağ kültü hakkında yapılan araştırmalarda dağların bazı toplumların millî kimliği ile bütünleştiği görülmüştür. Dolayısıyla tarih boyunca Alp Dağı, Himalaya Dağı, Fuji Dağı, Olympus Dağı veya gerçekte olmayan hayalî dağlar gibi toplumların hafızalarında kutsal telakki edilebilecek dağların da bu bağlamda başka devletler ve şirketler tarafından günümüzde çeşitli biçimlerde kullanılmıştır. Bu durum dağların ifade ettiği anlam üzerine çeşitli araştırmalar yapılmasına neden olmuş ve yukarıda adı geçen dağlar gibi muhtelif dağların da kült özellik taşıdıkları anlaşılmıştır.⁷⁶

Dağ kültü hakkında yapılan çalışmaları daha detaylıca incelemeye önce genellikle tepe⁷⁷ ile karıştırılan dağın somut kavram olarak; yeryüzünün diğer kara kütlelerine göre yüksekte kalan dik yamaçlı, sınırı belirli bir çevreye yayılan, geniş bir alanı tutan ve büyük çoğunluğu taş ve topraktan oluşan kütleler bütününe verilen ad olduğu ifade edilmelidir.⁷⁸ Nitekim somut olarak tanımlanan dağların, büyük çoğunluğunun taş ve topraktan meydana gelen kütleler olmalarının yanında, kadim tarihlerden günümüze değin toplumların sosyal hayatlarının şekillenmesinde bazen dolaylı bazen doğrudan etkisinin olması araştırmacıların ilgisini çekmiştir. Şöyle ki; dağların tarih boyunca sosyal hayat içinde en fazla inanç üzerinde etkili olduğuna değinen Baş'a göre: "*Dağlar, tarihinin her döneminde dini hayatın merkezinde bulunmuş, kutsallar arasında bulunması gereken yerini almıştır.*"⁷⁹ Bu bağlamda her dönemde cazibe merkezleri olarak şiirlere konu edildikleri ve yüceliklerinde dini anlamlar ve anlayışlar aranıldığına ulaşılmıştır. Dağların toplumların inanç değerlerini şekillendiren başlıca fiziki etmen olduklarını ifade eden Çevik ise bu durumun oluşmasının sebebi hakkında: "*Çünkü (insanların) en diplerinde, en*

⁷⁶ İnsanların iptidai dönemlerden başlayarak yakın çevresinde bulunan doğal unsurlardan ilham alarak duygu ve düşüncelerini işaret, simge ve semboller kullanarak ifade etmesinin sonucu olarak ortaya çıkan tasvirlerin toplumların bayraklarında, paralarında, kurdukları kurum amblemlerinde işlendiği görülür. Bk. Eren Şenol, "Logolarda Kullanılan Figürlerin Coğrafi Analizi: Giresun İli, İlçe Belediyeleri Örneği", *Turkish Studies-Social Sciences Journal*, C. 15, S. 4, Haziran 2020, s. 2143.

⁷⁷ Tepeler, dağlara göre yükseklikleri birkaç yüz metreyi geçmeyen, arazi üzerinde genellikle tek başına bulunan ve yamaçları dağlara göre daha yatık olan yer biçimleridir. Ayrıca yakın tarihlerde yapılan arkeolojik kazılar sonucu iptidai dönemlerden itibaren iskân gördüğü anlaşılan tepelerde Tümülüs, Höyük gibi tarihi öneme sahip yapılar bulunmaktadır. Bk. Ali Tanoğlu, "İskân Coğrafyası: Esas Fikirler, Problemler ve Metot", *Türkiyat Mecmuası*, C. 11, S. 1, Aralık 2010, s. 2.

⁷⁸ Nurettin Albayrak, *Ansiklopedik Halk Edebiyatı Sözlüğü*, Kapı Yayınları, İstanbul 2010, s. 363; ayrıca Anadolu'daki dağların yayılış görsel için bk. Ek. Res. 5.

⁷⁹ Mustafa Baş, "Dinlerde ve Geleneksel Türk Dini Tarihinde Dağlarla İlgili İnanışlar Üzerine Bir İnceleme", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 9, S. 46, Ekim 2016, s. 924.

*üstlerinde, en yakınlarında hep dağlar vardı. Yaşamlarını dağlar biçimliyor, yaşama mekânlarının sınırlarını, evden ülkeye kadar hep dağlar çiziyordu,”*⁸⁰ ifadelerini kullanmıştır.

Tabiat unsurlarının yol açtığı yıkıcı etkinin daha yoğun olarak hissedildiği Eski Çağlar’da insanların tabiata ruhsal bir güç bahsettikleri, bu yüzden doğal unsurları tanrısal varlıklarla ilişkilendirdikleri ifade edilmektedir. Akbaş bu konuda yapmış olduğu çalışmasında, dağların görünüşleri nedeni ile kült vasfı kazandıklarına ulaşmıştır.⁸¹ Nitekim tabiat unsurlarının toplumların inanç hayatı üzerinde oluşturduğu etkilere dair araştırmalar yapan Eck ise toplumların tabiat unsurları arasında yer alan dağlara inanç açısından değer vermesini ve bazılarını kutsal saymalarını ekser müellifin kabul ettiği gibi sadece çevresine nazaran daha yüksek olmalarının getirdiği ihtişam ve heybet olmadığını belirtmiştir. Keza bu durumun oluşmasında, toplumların dağlara dini motif yüklemelerinin büyük etkisi olduğu, araştırmacı tarafından bildirilmiştir.⁸² Yeryüzünde belli başlı unsurların kutsanması ile dinlerin ayırt edici öğelerini oluşturan kültürler arasında tabiat kültürünün meydana gelmesinde insanın tabiata karşı beslediği duyguların rolü önemlidir. Bu konuya vurgu yapan Baş’a göre ise; dağ kültürünün oluşmasında dağların yücelik, ıssızlık ve esrarlı hava gibi niteliklerle ilişkilendirilmesi etkili olmuştur.⁸³

İnsanın fitratı itibariyle canlı, cansız varlıklara anlam verme arzusu neticesinde çeşitli unsurlar, insanın perspektifinde ifade ettiği tanımın dışında farklı anlamlara sahip olmaktadır. Şöyle ki yukarıda sözlük tanımı verilen dağ, insanın soyut düşünce dünyasında, *hayal ve Vahyîn geliş mekânı, dünyanın kozmik merkezi, kutsalın ikamet yeri, hayat ve ölüm kaynağı* gibi kavramlarla ilişkilendirilmiş, dağ kültürü ile ilgili muhtelif eserler genellikle bu başlıklar altında incelenmiştir.⁸⁴ Ayrıca dağların düşünce dünyasında algılanış biçimleri arasında “*gizemli oluşu, ulaşılamaz*

⁸⁰ Çevik, *age.*, s. 175.

⁸¹ Akbaş, *age.*, s. 17.

⁸² Diana L. Eck, “Mountains Md.”, *The Encyclopedia of Religion*, C. 9, ABD 2005, ss. 6212-6214.

⁸³ Mustafa Baş, “Dinlerde ve Geleneksel Türk İnanışlarında Dağ Kültü”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 13, S. 1, 2013, s. 166.

⁸⁴ Baş, *age.*, ss. 925-926; Diana L. Eck, “Mountains”, *Encyclopedia of Religion (ER)*, ed. Mircea Eliade, Macmillan Publishing Company, C. 9, New York 1987, s. 130; İbrahim Emre Şamlıoğlu, *Çin ve Japon Dinlerinde Dağ Kültü*, Yüksek Lisans Tezi, A. Ü. S. B. E., Ankara 2018, s. 11.

oluşu, güçlü ve tehlikeli oluşu” gibi fikirlerin de olduğu söylenmektedir. Bu bağlamda Çevik, dağlar üzerinde meydana gelen çığlar, yuvarlanan kayalar gibi doğal afetlerin insanlar üzerinde oluşturduğu korkutucu ve çarpıtıcı etkinin tarih öncesinden bu yana yazılı ve yazısız kaynaklar vasıtası ile bir sonraki kuşağa aktarıldığını böylece bazı dağların çeşitli toplumların tinsel inançlarına yerleştiği üzerinde durmuştur.⁸⁵

Dağlar, günümüzde vahye dayalı dinler olarak adlandırılan ve yaklaşık olarak üç milyar mensubu bulunan Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam’da tanrı tarafından insanlara ilahi mesajın gönderildiği mekânlar olmuş ve bu dinlerin kutsal kitaplarında haklarında geniş bilgiler verilmiştir. Bu durum inanç tarihi araştırmacılarını özellikle dağların yukarıda adı geçen dinlerin mensuplarının inanç hayatındaki etkisini tespit etmeye yönlendirmiştir.⁸⁶ Bu doğrultuda Dinler Tarihi araştırmacısı Tanyu, bu dinlerin kutsal kitaplarından hareketle müşterek kutsal olarak gördüğü Sina Çölü’nün güneyinde bulunan Sina Dağı (Har-Sinay, Horeb), Hayfa’da bulunan Karmel Dağı, Kudüs’ün doğusunda bulunan Zeytin Dağı gibi dağların kutsal olarak nasıl yorumlandığını ele almıştır. Tanyu’ya göre; Yahudiliğin ve Hristiyanlığın müşterek kutsal kitabında Hz. Musa ile ilişkili bir şekilde anlatılan bir olayda, Tanrının ve meleklerinin tecelli ettiği ve mesken tuttuğu Sina Dağı, Tanah’ta (Ahdi Atik) Tanrının kutsal dağı olarak geçmesi ile kutsal dağların ön safında olduğu belirtilmektedir.⁸⁷ Zebur’da: “*Nurunu ve hakikatini bana gönder; bana yol gösterebilirler. Beni mukaddes dağına ve senin ikametgâhına götürsünler,*”⁸⁸ şeklinde denilmektedir. Nitekim bu ilahinin Yahudilikte de benimsendiğini söyleyen Tanyu, genel olarak dağın Hristiyan mistikleri için sevilen bir tablo ve resim olduğunu ifade etmektedir. Ona göre İspanyol Hristiyan mistiği Mechtild Von Magdeburg ile Juan de la Cruz, tanrıyı teşbih ve temsil etmek için dağ olarak göstermekle, dağa özel dini bir anlam vermektedir. Bu bağlamda Tanyu, dağların

⁸⁵ Çevik, *age.*, s. 175.

⁸⁶ Şamlıoğlu, *age.*, s. 27.

⁸⁷ Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam dinlerindeki dağ düşüncesi hakkında bk. Hikmet Tanyu, **Dinler Tarihi Araştırmaları**, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1973, s. 9.

⁸⁸ Mezmur, 43;3.

Tanrı'ya yakın olmanın sembolü olarak mistikte insanın yolu olarak görüldüğünü tespit etmiştir.⁸⁹

Tanyu, dağların bu dinler arasında yer alan İslam'da ise Allah'ın yarattığı varlık olarak görüldüğünü bildirir. Ayrıca İslam inancında Allah'ın mekândan münezzehe olduğu bilgisinden hareketle, Hristiyanlık ve Yahudilikteki gibi tanrının mekânı olarak görülmediğini, sadece İslam peygamberine kutsal iletinin geldiği yer olması ve Kur'an-ı Kerim'de adları geçtiği için değer verildiğini ifade etmektedir.⁹⁰

Tarihsel süreç içerisinde dağın somut olarak ifade ettiği fonksiyonel faydaları dışında, soyut olarak düşünce ve inanç dünyasında ne zamandan itibaren etkili olduğuna dair yapılan araştırmalar, Eski Çağ zaman dilimini işaret etmektedir. Nitekim Şahbaz, dağların kült olarak telakki edilip benimsenmesinde çağlar içinde en fazla Eski Çağ'ın etkili olduğunu söylemektedir. Ayrıca dağ kültü inancının tarih boyunca birçok medeniyette de yaygın olarak görüldüğüne işaret ederek, Eski Çağ'da yaşayan toplumlarda dağın bir kült haline gelmesinde ve mitolojiye yansımada birçok uygarlığı hemen hemen her alanda derinden etkileyen Sümerlerin dağ düşüncesinin etkili olduğunu ifade etmektedir.⁹¹ Şahbaz ile benzer görüşte olduğu anlaşılan Tanyu da, Eski Çağ toplumlarında dağ kültürünün oluşmasında, Sümer tanrı panteonunda yer alan En-lil'in, dağların hâkim tanrısı olarak görülmesinin ve Tanrı En-lil'in dünya meydana gelirken oluşan kargaşada sularından yükselen dünya dağına yerleştiğine dair inancın yer almasının etkili

⁸⁹ Tanyu, *age.*, ss. 14-15.

⁹⁰ Tanyu, *age.*, ss. 15-16.

⁹¹ Mehibe Şahbaz, "İslam Öncesi Türklerde Dağ Kültü ve İnancı", *Social Sciences Studies Journal*, C. 4, S. 19, Mayıs 2018, s. 2251; Mezopotamya'nın ilk kent binaları arasında yer alan Sümerce *Ziggurat* denilen mimari yapılar ile dağ kültü arasında bir ilişki vardır. Şöyle ki kelime anlamı olarak basamaklı kule anlamına gelen zigguratlar, yedi basamaklı olarak zemin düzeyinden 10 metre kadar yukarıya doğru kısalarak yükselen yapılardır. Güney Mezopotamya coğrafyası incelendiğinde dağların seyrek olarak görülmesi ile dağların ters 'v' şeklinde net olarak görüldüğü anlaşılır ki bu durum zigguratların yapımında dağların esas alındığı durumunu ortaya koyar. Nitekim Mezopotamyalı kavimlerin tanrıların gökyüzünde bulunduğuna dair olan inançları Ziggurat yapılarına da yansımış ve gökyüzüne dolayısıyla tanrılara en yakın doğal unsurlar olan dağlar zigguratların yapımında örnek olarak alınmıştır. Bk. Elvan Eser, "Mezopotamya'nın İlk Kent Binaları (Tapınaklar) ve İşlevleri", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 4, S. 13, Aralık 2017, s. 420; Ayrıca muhtelif Eski Çağ toplumlarında dağların tanrıların ikamet yeri olarak düşünülmesi ile zigguratların Mezopotamya kavimleri arasında tanrıların ikamet yeri olarak görülmesi arasında benzerlikler vardır. Bk. Abdullah Altuncu, "Sümerlerde Tanrı Anlayışı ve Tanrılar Panteonu", *Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 4, S. 7, Haziran 2014, s. 121.

olduğunu ifade etmektedir.⁹² Akbaş ise çalışmasında, dağların Eski Çağ mitolojisinde önemli bir yer tuttuğunu tespit etmiş ve Mezopotamya inançlarının kökenini oluşturan Sümerlerde dağın mitolojik bir anlatımda nasıl geçtiği hakkında şunları belirtmiştir:

“Yaratılış mitinde ilksel deniz, gök ve yerin birleşmesinden oluşan “kozmetik dağı” oluşturmaktadır. Gök ve yer birbirinden ayrıldığında, göğü eril An, yeri de dişi Ki almıştır. Ki’nin isimlerinden biri Ningursag’dır (kozmetik dağın kraliçesi). Onların çocuğu olan hava tanrısı Enlil, daha sonra Ki’yi ele geçirmiştir. Sümerlerin baş tanrısı olan Enlil’den pek çok tablette “koca dağ Enlil” ya da “Yüce dağ, Enlil” olarak bahsedilmiştir. Enlil’in Nippur’daki tapınağının adı E-kur “dağ evi” manasına gelmektedir.”⁹³

Gökçe ve Akgün, dağ kültürüne dair ilk izlerin Sümerlerde görülmesinin yanında dağların Hitit ve Mısır gibi eski medeniyetlerde de kutsal olarak görüldüğüne dikkat çekmektedir. Araştırmacıların dağ kültü ile ilgili yaptıkları çalışmalarında adı geçen bu medeniyetlerde dağların ışık ve nur âlemi olan gökyüzünün direği olarak telakki edildiğine, iptidai dönemlerde yaşayan Sami kavimlerin ise dağlara tanzimde bulduklarına, ayrıca Suriye çevresinde yaşayan toplulukların da bir zamanlar dağları ilahları olarak gördükleri belirtilmiştir.⁹⁴

Ögel ise, dağların özellikle kültür alanındaki etkilerinden bahsetmektedir. Nitekim kadim Türklerin dağ hakkındaki düşüncelerini yansıtan eserler incelendiğinde; dağların anlatımda ifadeyi güçlendirmek için mecaz olarak kullanıldığı fark edilmektedir. Bu durum Herodot’un eserinde de göze çarpmaktadır. Nitekim Herodot, Ege insanların Anadolu’da inşa ettiği bazı tiyatroların dağ gibi olduğunu söyleyerek dağ anlamı güçlendirmek için kullanmaktadır.⁹⁵ Günümüzde anlatımlarda kullandığımız “cesedin dağ gibi yatması, dağ gibi arkası var, dağların başını eğme, şehitlerin dağ gibi yıkılması...”⁹⁶ gibi deyimler, toplumsal hafızaya

⁹² Tanyu, *age.*, s. 49.

⁹³ Akbaş, *age.*, s. 17.

⁹⁴ Mustafa Gökçe, Halil Can Akgün, “Türk Kültüründe Dağ Kültü ve Kaya Resim Alanları”, *Atayurt’tan Muğla’ya Türk Tarihi ve Kültürü Hakkında Yazılar*, ed. Mustafa Gökçe, Eren Fehmi Eroğlu, Muğla Büyükşehir Belediyesi Yay. Muğla 2020, s. 36.

⁹⁵ Herodotos, *age.*, s. 7.

⁹⁶ Bahattin Ögel, *Türk Mitolojisi II*, TTK Basımevi, C. 2, Ankara 1995, ss. 436-438.

yerleşmiş ve günümüze değin ulaşmıştır. Yani kadim Türkler dağı, kültürel geleneği yansıtan unsurların başında gelen atasözleri, deyim ve destanlarında yukarıda örnekleri verilen anlatımlarla kullanarak düşünce dünyalarında telakki etmişlerdir. Ögel, kadim Türklerde dağın muhtelif toplumlarda görülen tanrı ya da tanrıya yakın olarak konumlandırılmasının aksine, İslam dininde olduğu gibi tanrının yarattığı varlıklardan birisi olarak görülen dağları tanımlarken, dağların ifade ettiği diğer değerlerden de bahsetmektedir.⁹⁷ Kadim Türklerde dağların nasıl yorumlandığına dair yapılan çalışmalar hakkında Ögel'in Kadim Türk inanç düşüncesinden esintiler taşıyan Asya menşeli mitolojilerin ilham kaynaklarının tabiat unsurları olduğuna dair ifadeleri birtakım ipuçları vermektedir. Bu ifadeler ise: “*Mitolojiden önce, tabiatın güzellikleri ve gerçek hayat gelir. Din ve mitoloji gibi düşünceler ile diğer inanışlar doğaya duyulan bu sevgi ve hayranlıktan doğar ve gelir,*”⁹⁸ şeklindedir. Kısaca, tabiatı oluşturan unsurlardan birisi olan dağın kutsal olarak kabul edilmesinde dağın yüksekliğine, kapladığı alanın genişliğine, bereketin kaynağı olan suyu bünyesinden insanların istifadesine sunmasına, üzerinde yüksekliği arttıkça çeşitlenen şifa ve yemek için kullanılan farklı bitki türlerine⁹⁹ ev sahipliği yapmasına, yırtıcı kuşlara, sürüngenlere ve çeşitli hayvanlar için yuva ve yaşam alanına sahip olması gibi özelliklerine duyulan hayranlığın etkili olduğu anlaşılmaktadır. Necatigil de çalışmasında; toplumların inanç, düşünce, kültürel vb. hayatını derinden etkileyen mitosların kaynağının tabiat unsurları olduğunu tespit etmiştir.¹⁰⁰ Ayrıca Antik Yunan mitolojisi hakkında yapmış olduğu çalışmasında, Avrupa sanat ve edebiyatını geniş ölçüde besleyen kaynakların başında mitolojilerin geldiğine değinmektedir. Yunanca söz ve öykü anlamına gelen mitosların Eski Çağ toplumları tarafından tabiat unsurlarının kişiselleştirerek yorumlanması sonucu

⁹⁷ Ögel, *age.*, ss. 423-429; dağların Tanrı olarak görüldüğü muhtelif toplumlara örnek olarak, Kadim Çin toplumunun, dağları evreni meydana getiren gücün ve enerjinin yeryüzünde vücut bulmuş hali olarak bizzat tanrının tecellisi olarak düşünmeleri verilebilir. Bk. İbrahim Emre Şamloğlu, *age.*, s. 34; Japoncada tanrıların tümünü ifade eden *kami* kelimesi dağlar içinde kullanılır. Dolayısıyla Kadim Japon toplumunda dağların tanrılar ile bir görüldüğü anlaşılır. Bk. Ömer Faruk Harman, “DAĞ”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/dag#1> (E. T. 22.05.2022.)

⁹⁸ Ögel, *age.*, s. 30-31.

⁹⁹ Kur'an'da özellikle dağlarda yetişen bitkilerin hastalığa karşı tedavi ve rahatlatıcı besin olarak insanların istifadesi yönünde yaradığına atıf yapılır. Bk. Kaf, 50/7.

¹⁰⁰ Behçet Necatigil, **Mitologya**, YKY. İstanbul 2017, s. 13.

ortaya çıktığı da görülmektedir. Necatigil, ilk olarak sözlü anlatımla ortaya çıkan ve bir sonraki kuşağa aktarılan mitoslarda bahsi geçen dağ muhayyilesinin, tarihi kaynaklar içinde sözlü kaynaklara kıyasla daha esas alınan Eski Çağ toplumlarının inanç ve kültür hayatını yansıtan kaynakların başında gelen destanlara malzeme oluşturduğunu bildirmektedir. Dolayısıyla destanlarda bahsi geçen dağların da bu bağlamda değerlendirilmesi gerektiğini ifade etmektedir.¹⁰¹ Necatigil'in ifadesinden hareketle, mitosların oluşmasına konu olan tabiat kuvvetleri tanımının içine tabiat unsurlarının bir parçası olan dağın da girdiği görülmektedir. Nitekim Yunan mitolojisinde evrenin yaratılışı mitosunda yeryüzü tanrıçası olarak geçen Gaia, Uranüs (gökyüzü)'u, Pontus (Deniz)'u ve ilk tanrılardan dağları simgeleyen Ourea'yı doğurduğu şeklinde başlamaktadır.¹⁰²

Dağ kültü hakkında yapılan çalışmalarda dağların çeşitli toplumlara ait mitolojilerine konu olduğu görülmektedir. Mitolojilerde baş aktör olarak yer alan dağların muhtelif toplumların mitoslarında nasıl işlendiğine dair yapılan çalışmalar önemli bilgiler sunmaktadır. Bu bilgilere göre dağlar, Yunan mitolojisinde tanrıların buldukları mekân olarak geçmektedir. Norse mitolojisinde ise, dev Ymir'in kemiklerinden dağların meydana geldiği anlatılmaktadır. Ayrıca dağlar Norse mitolojilerinde ilahi varlıkların mesken tuttuğu ve kahramanlar ile doğaüstü varlıkların yurdu olarak mitoslarda yer almaktadır. Amerikan yerlileri arasında sözlü olarak aktarılan yaratılış mitinde yaşlı adamın ilk önce dağları yarattığı, Hint mitolojisinde ise güneşin kutsal Meru Dağı'nın etrafında döndüğü ifade edilmektedir.¹⁰³ Babil yaratılış mitosunda ise Marduk, Tiamat'ı yenip baş tanrı olduktan sonra onun cesedini parçalamış ve göğsünden dağları meydana getirdiği anlatılmıştır.¹⁰⁴ Dağ kültü hakkında müstakil çalışmaları olan Ochirova, Orta Asya menşeli mitolojilerde, yaratılış mekânları arasında dağların da yer aldığını belirtmektedir. Araştırmacı Uygurların türeyiş destanında yer alan bilgilerden

¹⁰¹ Necatigil, *age.*, s. 13.

¹⁰² Zekiye Feyza Sayın, Ömer Okan Fettahoğlu, **Mitolojiden Yönetim Literatürüne Yeni Metafor Önerileri**, İksad Yay. Ankara 2020, s. 51.

¹⁰³ İrfan Polat, "Türk Kültüründe Dağ Kültü ve Dağ Kültüne Bağlı Varlıklar", **Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S. 68, Mayıs 2020, ss. 160-161.

¹⁰⁴ Akbaş, *age.*, s. 17.

hareketle, ilk insanı dağın meydana getirdiğine inanıldığını, Hakasların Altın Arık Destanında milli kahramanının ve onun atının dağdan doğduğuna dair dağ kültürünü yansıtan tarihi anlatımlara dikkat çekmektedir.¹⁰⁵ Bu doğrultuda dağlar, Eski Çağ toplumlarının düşünce hafızalarında oldukça fazla yer edinmişlerdir. Bunun sonucu olarak da dağlar, yukarıda kısmen verilen bazı mitolojik olaylarda baş figür olarak yer almışlar ve bu toplumlardan günümüze değin oluşan düşünce mirasına yerleşmişlerdir. Sonuç olarak dağ muhayyeli bir sonraki kuşağa mitos olarak güçlü bir şekilde aktarılmıştır. Destan devrini günümüze ulaştırarak geçmişin geleceğimize ışık tuttuğu tarihi malzemelerin başında gelen mitolojilerin bir milletin kültürel yaşantısını ve düşüncesini edebi bir üslupla anlattığını ve mitosların diğer kolektif bilincin üretimleri ile yakından ilişkisinin olduğuna ulaşılmıştır. Şenocak bu konuda, mitosların evrenin, insanın, tabiattaki varlıkların nasıl var olduğuna ve ait olduğu toplumun temel dinamiklerini belirli bir inanca dayalı olarak aktaran kutsal anlatılar olduğuna dikkat çekmiştir. Nitekim Şenocak, mitosların ilham kaynağının tabiatın bizzat kendisi olduğunu, bu bağlamda dağın da sembol olarak destanın yaşam enerjisini besleyen ölümsüz güç kaynağı olarak işlendiğini tespit etmiştir.¹⁰⁶ Bu bağlamda kadim Türklerin destanlarında geçen dağlar¹⁰⁷ ile ilgili kısımlar, kadim Türklerin dolayısıyla insanların dağlar hakkındaki düşüncelerini yansıtmaları bakımından önemlidir. Nitekim Baş, Türklerin İslamiyet'e geçişinden sonra bile Altay, Ötüken ve Tanrı Dağı gibi dağların Türk geleneğinde saygı gördüklerini ve bu saygıyı günümüze kadar muhafaza ettiklerini belirtmektedir.¹⁰⁸ Kadim Türk geleneği ve inancı hakkında yazıldığı IX. ve XI. yy. tarihleri dışında, Türklerin iptidai dönemdeki dağ hakkındaki düşüncesini yansıtmaları bakımından önemli bir diğer kaynak da Dede Korkut hikâyeleridir. Bu hikâyelerdeki dağlar, kadim Türklerin Gök

¹⁰⁵ Bairma Ochirova, **Türk ve Buryat Efsanelerinde Dağ Kültü**, Doktora Tezi, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2013, ss. 26-27.

¹⁰⁶ Ebru Şenocak, "Göç ve Ergenekon Destanlarında Mitostan Ütopyaya Yolculuk", **Journal of Turkish Studies**, C. 8, S. 1, 2013, s. 2527.

¹⁰⁷ Kadim Türk tarihinde önemli yer tutan ve destanlarda geçen bu dağlardan bazıların adları şunlardır; Ötüken Dağları, Altay Dağları, Beyaz Dağ, Yüksek Dağ, Tanrı Dağları, Aktaş Dağı, Altın Dağ, Demir Dağ, Ak Dağ, Mavi Dağ; destanlarda geçen dağlar hakkında daha fazla bilgi için bk. Sacide Çobanoğlu, "Abakan Türklerinin (Sagay) Destanlarında Halk İnançları Bağlamında Dağ Kültü", **Türk Kültürü ve Medeniyeti Araştırmaları Dergisi**, C. 1, S. 1, Ocak 2020, ss. 43-58.

¹⁰⁸ Mustafa Baş, "Dinlerde ve Geleneksel Türk Dini Tarihinde Dağlarla İlgili İnanışlar Üzerine Bir İnceleme", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C. 9, S. 46, 2016, s. 929.

Tanrı inancı temelinde, ne tanrıdır ne de tanrısal bir nitelik taşımaktadır. Nitekim Dede Korkut hikâyelerinde dağ büyüklük, ihtişam, bereket, kudret bakımından tanrının yeryüzündeki tecellisi olarak telakki edilmiştir. Dede Korkut hikâyelerinde anlatılan dağ muhayyelinin, Türklerin İslam'ı kabul etmeye başladıkları IX. ve XI. yy.'da kısmen farklılaşacağı düşünülse de, kadim Türklerin iptidai dönemlerindeki dağ düşüncesi ile paralellik gösterdiği anlaşılmaktadır. Nitekim Ergun, Dede Korkut hikâyelerinde Türklerin dağ kültü ile ilgili olarak iptidai dönemlerden kalan mitolojik düşünme geleneğini doğumda, kız isteme merasimlerinde, evlilikte, ölümden dualarda kısacası hayatın her alanında sürdürdüğüne dair: “*Nitekim Dede Korkut'taki bu mitolojik düşünce sistemini oluşturan unsurlardan birisi de dağ kültürüdür.*”¹⁰⁹ tespitini yapmaktadır.

Bereket ile ilişkilendirilen dağın yüksek kesimlerin yoğun kar alması ve bu karın yazın dahi zor erimesi durumu, dağların hayvanlara ve canlılara hayat veren suya sahip olmasına sebebiyet vermiştir. Dağın kendisine has özellikleri arasında sahip olduğu bu durum sonucunda toplumlar nezdinde önemsendiği ve böylece kültür özelliği kazandığı da ifade edilmektedir.¹¹⁰ Ögel; dağların hayat verici suyu sağladığı için önemli olduğunu ve mitolojilerde yer aldığını tespit etmiştir.¹¹¹ Bayat ise; tabiat unsurlarının toplumların günlük yaşamının bir parçası olmak zorunda olduğunu ve bu unsurların mitolojilere konu olduğunu, dolayısıyla toplumların kültürel, siyasal, inanç dünyasını şekillendirdiğine ve zenginleştirdiğine ulaşmıştır. Bayat, özellikle dağların mitolojide ve kültür alanında oluşturduğu etki hakkında: “*Dağ ve onunla eşleştirilen dağ iyesi yalnız bir doğa kütünün terkip kısmı olmakla kalmaz, aynı zamanda türeyiş mitinin de özelliklerini yansıtır,*”¹¹² sözlerini belirtmektedir. Ayrıca Bayat yaptığı araştırmalar sonucunda, tarih boyunca Türk toplumlarının genellikle

¹⁰⁹ Pervin Ergun, “Dede Korkut Hikâyeleri’nde Dağ Kültü”, **Türk Dili Araştırma Yıllığı-Belleten**, C. 5, S. 2, Şubat 2003, s. 77.

¹¹⁰ Orhan Şaik Gökyay, **Dede Korkut**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/dede-korkut> (E.T. 09.03.2022)

¹¹¹ Ögel, **age.** s. 31.

¹¹² Fuzuli Bayat, “Türk Mitolojisinde Dağ Kültü”, **Folklor/edebiyat Dergisi**, C. 12, S. 46, Ankara 2006, s. 47; Bayat’ın ifadesinde geçen ‘*ıye*’ terimi ise Orta Asya halklarının her nesnenin içinde bir koruyucu ruhu olduğuna inanan ve nesnelere sahip olduğu olağanüstü doğasını aktaran gizli güçlerini ifade eder. Türk mitolojisinde özellikle toplumlar için belirli anlamı olan pek çok doğa unsurunun iyesi vardır. Örneğin Dağ İyesi, Ağaç İyesi, Su iyesi vb. Bk. Deniz Karakurt, **Türk Mitoloji Ansiklopedisi**, E- Kitap Tanıtım ve Dağıtım Grubu, 2012, s. 421.

dağ kültünün olduğuna, dağın canlı bir varlık olarak görüldüğüne ve dağlara ulûhiyet atfettiklerine dikkat çekmektedir. Fakat Türkler'in dağları hiçbir zaman tanrı yerine koymamaları, önemli bir ayrıntı olarak görülmektedir. Nitekim Bayat eserinde; dağların kutsanması durumuna örnek olarak, Altaylı Şamanistlerin her duayı Altay Dağı'na yapmasını ve ondan medet ummalarını göstermektedir. Bayat'ın eserinde geçen Altay Dağı üzerine Şamanistlerin yaptığı dualardan birisi ise: “*Bu kurbanım mukaddes ve ulu Altay'a ulaşsın, onun karar vereceği yere (yargı yerine) bağlasın. Güttüğümüz davayı halledecek mi? Bereket ve refah bize verecek mi? Bu kurban her engeli aşarak ulu ve mukaddes Altay'a ulaşsın,*”¹¹³ şeklindedir.

Dağların inanç üzerine etkisi hakkında çalışmalar yapan İnan da, inancın beslendiği kaynaklardan bahsederken tabiat unsurlarının önemine değinmektedir. Eserinde din olmaktan ziyade bir inanç olduğu düşünülen Şamanizm'de dağların ifade ettiği anlama dikkat çekmektedir.¹¹⁴

Klasik kaynaklar içinde Eski Anadolu coğrafyası üzerine, dolayısıyla çalışmanın konusu olan Eski Çağ Anadolu Dağları hakkında önemli bilgiler veren eserlerin başında, Strabon'un 'Coğrafya' adlı eseri gelmektedir. Strabon (MÖ 63-MS 21) Eski Çağın önemli coğrafyacılara arasında sayılmaktadır. Strabon'dan günümüze kalan eseri *Geographika* (Coğrafya) 17 ciltten oluşan dev bir başyapıttır.¹¹⁵ XII ve XIV arası kitap Anadolu ile ilgilidir. Strabon'un Anadolu coğrafyasında yer alan dağlar hakkında verdiği bilgiler, bu çalışmada geniş bir yer tutmaktadır. Strabon'un hayatı ve eserleri hakkında değerlendirme yapan Özür 'ün 'Strabon'un Coğrafyası' adlı makalesi, eserin adeta bir özetidir. Ayrıca Özür eserinde Strabon hakkında birçok yorumlamada bulunmaktadır. Bu çalışmanın konusunu ilgilendiren Eski Çağ Anadolu coğrafyası için de şu ifadeleri kullanmaktadır: “*Strabon'un hayatı, Anadolu topraklarında başlar.*”¹¹⁶ Strabon'un çocukluğunu, gençliğini ve hayatının önemli bir bölümünü Eski Anadolu coğrafyasında geçirmesi, bu çalışma için oldukça önemli görülmektedir. Şöyle ki;

¹¹³ Fuzuli Bayat, *age.*, s. 50.

¹¹⁴ Abdülkadir İnan, *Şamanizm*, TTK Basımevi, Ankara 1954, s. 125.

¹¹⁵ Nazan Karakaş Özür, “Strabon'un Coğrafyası”, *Coğrafya Dergisi*, S. 30, İstanbul 2015, s. 79.

¹¹⁶ Özür, *age.*, s. 80.

Strabon'un birinci elden bizzat Anadolu coğrafyası hakkında edindiği bilgilerin, ekser çoğunluğunu yaptığı seyahatler sonucu kendisi müşahede ederek yazması, eserinde geçen dönemin dağları hakkında doğrudan bilgi edinilmesini sağlamaktadır. Strabon, incelediği bölgelerin coğrafi unsurları dışında toplumlarının kültür ve inançları hakkında da bilgi vermektedir. Eserinden bu çalışmanın konusunu oluşturan Eski Anadolu coğrafyasında yer alan dağların ekonomik, kültürel, siyasal özellikle inanç açısından Eski Çağ Anadolu toplumları için ifade ettiği anlam hakkında bilgi edinmek mümkündür.¹¹⁷

Dağ ve taş kültürlerinin birbirlerini tamamlayan unsurlar olduğu bilinmekte ve genellikle bir bütün halinde kült oluşturduğu düşünülerek incelenmektedir. Nitekim Eski Çağ Asya toplumlarında kar ve yağmur yağdırarak bereket getirdiğine inanılan “Yada Taşı” hakkında incelemeler yapan Tanyu, dağ kültü ile taş kültü arasında bir ilişki olduğunu bildirmektedir.¹¹⁸ Şöyle ki; bu çalışmada Yâda Taşı'nın yağmurun habercisi olan bulutları çağırdığına dair inanç ile yağmurların en çok rakımından dolayı dağların zirvelerine yağması sonucu sürekli bulutlarla iç içe olması arasında bir ilişki kurulduğu, bu sebeple dağlarda “Yâda Taşı” kullanarak ritüeller tertip edildiği kanaati bulunmaktadır.¹¹⁹

İnsanların yaşama arzusunu ve enerjisini canlı tutma arzusu nedeniyle kutsal mekânlara gittikleri ve bu mekânlarda muhtelif ritüeller icra ederek tinsel açıdan istifade etme düşüncesi tarih boyunca hep var olmuştur. İnsanların bu düşüncüyü tarihin her döneminde canlı tuttuklarını tespit eden Duymaz ve Şahin ise, bu durumun sonucu olarak insanların kutsal olduğuna inandığı bazı mekânları ziyaret ettiklerine ve buraların kutsalı üreten merkezler olduğuna inandıklarını

¹¹⁷ Özür, **age.**, s. 86.

¹¹⁸ Hikmet Tanyu, **Türklerde Taşla ilgili inançlar**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987, ss. 47-80.

¹¹⁹ Yağmur duası yapılmadan önce yüksek dağlara çıkıldığını ifade eden Polat, yâda taşı veya herhangi bir çakıl taşı kullanılarak Tanrı'dan yağmur gibi istekte bulunulduğunu belirtmektedir. Polat'ın ifadesinden hareketle dağların taş kültürünü yansıtan ritüellerin tertip edildiği mekânlar arasında yer aldığı anlaşılmaktadır. Bk. Bayram Polat, “Türk Kültüründe Yağmur Duası (Azatlı Kasabası Örneği)”, **Dini Araştırmalar Dergisi**, C. 9, S. 27, Nisan 2007, s. 282.

söylemektedir.¹²⁰ Bu doğrultuda tanrıyla ilişkili ayinler ile kurban sunmalar, tanrıya en yakın olduğu düşünülen dağların zirvelerinde yapılmıştır. Dolayısıyla kutsal mekân olarak görülen dağlara yaklaşırken ve bu dağlarda avlanırken uyulması gereken kurallar ortaya çıkmıştır. Dağ kültürünü yansıtan inanış ve düşünce uygulamalarını muhtelif Türk topluluklarında da görmenin mümkün olduğu Duymaz ve Şahin tarafından bildirilmektedir. Araştırmacılar, özellikle Türklerin Anadolu’ya göçleri sırasında dağlarla ilgili Orta Asya’daki düşüncelerini yeniden canlandırdıklarına, geldikleri yerdeki dağ adlarını Anadolu’daki dağlara tekrar verdiklerine, Türklerin İslamiyet’e geçtikten sonrada pek çok tepeye, yükseltiye geçmişten kalma alışkanlığın yansımaları olarak bir evliya mezarı yerleştirerek buralarda kült oluşturduklarına ulaşımlardır.¹²¹

Dağ kültürü hakkında yukarıda incelemeye çalışılan ekser çalışmalarda, tabiat unsurlarının tanrıya ulaşmada bir araç olarak kullanıldığı sonucuna ulaşılmıştır. Nitekim Eski Çağ toplumlarında çevresine nazaran yüksek doğal unsurlar olan dağların da büyük çoğunluğunun tanrılara ulaşmada bir araç olarak görüldüğü ve bu şekilde telakki edildiği tespit edilmiştir. Şöyle ki; dağların algılanış biçimleri ile onlara verilen değerin somut ölçüsünü dağlardaki kayalara çizilmiş resimlerde görebileceğini aktaran Gökçe ve Akgün, bu çizimlerin maddi ve manevi motifler barındırdığı ve göğe dolayısıyla tanrıya daha yakın olması nedeniyle bu çizimlerin yüksek yerlerde yer alan dağlardaki kayalıklara yapıldığını ifade ederler.¹²²

¹²⁰ Ali Duymaz, Halil İbrahim Şahin, “Kaz Dağlarında Dağ, Ağaç ve Ocak Kültü Üzerine İnanış Uygulamaları”, **Bahkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C. 11, S. 19, Haziran 2008, s. 117.

¹²¹ Duymaz, Şahin, **age.**, ss. 117-118;Şamanist Türk boylarının inanç hayatında önemli yer tutan dağların kutsallığa olan inancın günümüz Anadolu’sunda sürdüğü, dağ tepelerinde saptanan “yatır”, ve diğer “ziyaret yerleri”yle belgelenmiştir. Bk. Diler, **age.**, s.167.

¹²² Gökçe, Akgün, **age.**, s. 27.

BİRİNCİ BÖLÜM

İNANÇ BAKIMINDAN ESKİ ANADOLU COĞRAFYASINDA DAĞ KÜLTÜNÜN GELİŞİMİ

İnsanın yeryüzünde var olmasıyla beraber başladığı anlaşılan inanç, zamanla kendini farklı formlarda göstermiş ama tarih sahnesinden hiç eksik olmamıştır.¹²³ Bu bağlamda Eski Çağ döneminden günümüze kadar geçen zaman diliminde, tabiat ve coğrafi unsurların birtakım nedenlerden dolayı kutsallaştırılarak nasıl ve neden ilahlaştırıldıkları hakkında birçok inceleme yapılmıştır. Bu alanda çalışan Sarıcık, insanların tabiat ve coğrafi unsurları inanç bakımından yaratıcı ile aynı konumlandırmalarının sebebini açıklamıştır. Araştırmacı, bunların aslında en başta yaratıcıya yaklaşmak için bir aracı görülerek ortaya çıktığına ve zamanla ilk amacından uzaklaşarak inanç açısından baş kutsalla eşitlendiği sonucuna ulaşmıştır.¹²⁴ Bu hususta “*Onlara bizi Allah’a yakınlaştırsınlar diye kulluk ediyorum,*”¹²⁵ ayetini sözlerine kaynak olarak paylaşan Sarıcık, bu çalışmada incelenen dağ kültürünün yanında tevhit inancı dışında kalan bütün tabiata dair inançların da bu bağlamda değerlendirilmesi gerektiğini belirtmektedir. Gömeç ise, dağ kültürünün gelişim süreci hakkında yeryüzünün muhtelif bölgelerinde yaşayan her toplumun yer ve gökyüzünde birtakım kutsal saydığı nesnelere ile karşılaştığını belirtmiştir. Ayrıca bu durumun oluşmasında, bölge toplumunun atalarının yaşadıkları coğrafyada savaş gibi çeşitli toplumsal olaylar yaparak bu bölgede yer alan dağ, tepe, ırmağ gibi unsurların tescillenmesini sağladıkları için kutsal olarak görüldüklerini ifade etmiştir.¹²⁶ Bu coğrafi unsurlar içinde insana mutluluk ve refah veren birtakım dağların, hayvanların barınağı olmalarının yanında bütün mahlûkları koruyan ruhların veya meleklerin bulunduğu inanılması, umumi dini törenlerin yüksek zirvelerde ya da ulu dağ eteklerinde gerçekleşmesi, yapılan antlaşmaların teyiti

¹²³ Şaban Kuzgun, **Dinler Tarihi**, Bilge Kültür Sanat yay. 2015, s. 23.

¹²⁴ Murat Sarıcık, **Hicaz’ın beş putu ve çağdaş putlar**, Nesil Yay. İstanbul 2014, s. 310.

¹²⁵ Zümer, 39/3.

¹²⁶ Saadettin Yağmur Gömeç, “Türk İnanç Kültüründe Tabiat Varlıkları”, **Düşünce ve Tarih Dergisi**, S. 96, Eylül 2022, s. 3.

konusunda belirli bir dağ üzerinde kurbanların kesilmesi, dağların kutsal bir öge olarak gelişim göstermesinde başlıca etkenler olarak değerlendirilebilir.¹²⁷

İnsanın kadim dönemlerden günümüze değin barınma, beslenme, giyinme, üreme vb. gibi ihtiyaçlarını karşılamanın yanında varoluş amacını sorgulaması ve kontrol altına alamadığı birçok doğaüstü olayla karşılaşması, onu doğa ve doğaüstüne dair düşünmeye itmiştir. Nitekim Kuzgun, insanın fitratı gereği bir parçası olarak içinde yaşadığı doğanın sınırlarını çözme arzusunu, doğa-insan ilişkisinde insanın deprem, sel, fırtına, yıldırım, dağlarda meydana gelen volkanik patlama gibi karşılaştığı birtakım ürkütücü zorluklara bağlamaktadır. Kuzgun'a göre bu durum, insanın doğa olaylarından derinden etkilenmesine neden olarak zamanla kendi dışında canlı cansız doğada bulunan muhtelif tabiat unsurlara kutsiyet atfetmesine sebep olmuştur. Hatta bir kısım insanların zamanla daha ileri giderek bahse konu olan tabiat unsurlarına tapmaya başladıkları belirtilmiştir.¹²⁸ Demek ki; doğa unsurlarının bir parçası olan dağın da Eski Anadolu coğrafyasında kült haline gelmesinde, Anadolu dağlarının temel özellikleri olan yükseklik ve kapladığı alanın geniş yer tutmasının, kuzey-güney istikametinde¹²⁹ sıralı bir şekilde doğu batı yönünde uzun uzadıya sıralanmasının getirdiği görsel hayranlık sebep olabilir. Bunun yanında bu dağlardan bazılarının volkanik¹³⁰ özellik taşıması ve belirli zamanlarda lav püskürterek ürkütücü olması gibi sebeplerin de etkili olduğu söylenebilir. Özellikle volkanik faaliyetlerin yoğun olarak görüldüğü Eski Çağ tarihinde dağ kültürünün oluşmasında, volkanik dağların patlaması sonucu toplumlara olan yıkıcı etkisinin tesirinin fazla olduğu bilinmektedir. Şöyle ki M.S. 79 yılında

¹²⁷ Gömeç, **age.**, s. 3.

¹²⁸ Şaban Kuzgun, **Dinler tarihi dersleri**, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 1993, s. 33.

¹²⁹ Kuzey istikametinde yer alan **Karadeniz bölgesinde**: Küre Dağları, Canik Dağları, Doğu Karadeniz Dağları, Ilgaz Dağları Köroğlu Dağları vd. Güney istikametinde yer alan **Akdeniz Bölgesinde**: Batı Toroslar, Orta Toroslar, Güney Toroslar vd. sıra dağları yer alır.

¹³⁰ Eski Çağ Anadolu coğrafyasında yaşayan toplumlar Anadolu dağları arasında ilk olarak volkanik olanlarından etkilenmiş oldukları zannedilmektedir. Nitekim Anadolu Neolitik dönem yerleşmesi olan Çatalhöyük'te duvarda betimlenen bir resimde volkanik olduğu düşünülen bir dağın faaliyete geçmesi sonucu püskürttüğü lav ile dağ bir bütün olarak duvar resminde çizilmiş halde bulunmuştur. Duvar çizimi görseli için bk. Ek. Res. 6.

Vezüv¹³¹ (Vesuvius) yanardağın patlaması gerek bölgede gerekse deniz ve kara yolları ile bu olayın yayılması ile diğer bölgelerde geniş yankı oluşturmuştur. Nitekim yakın tarihte yapılan arkeolojik kazılarla gün yüzüne çıkartılan taşlaşmış insanların durumları felaketin boyutunu göstermesi bakımından ayrı bir öneme sahiptir.¹³² Günümüze değin yapılan araştırmalardan anlaşıldığı kadarıyla, volkanik bir patlamadan bu denli yıkıcı bir felakete maruz kalmış topluluk olmadığından dolayı ilk olarak korkutucu dağ fikrinin bu bölgeden deniz ve kara yolu ile yayılarak bir kült olarak olgunlaşmaya başladığı düşünülebilir. Volkanik patlamanın etkisiyle birçok can kaybının yaşandığı bu olay neticesinde altı yüz koyunluk bir sürünün yok olduğunu ve heykellerin ortadan ayrıldığını belirten Seneca, olay esnasında insanların akıllarını yitirip sokaklarda deli gibi dolaşmaya başladıklarını bildirmektedir. Nitekim Seneca, tüm bu yaşananları filozof edasıyla irdelemeye çalışmıştır. Fakat bu olay yazar üzerinde de ciddi etki yaratmıştır. Çünkü kendi inancı ya da felsefi öğretileri yaşananları açıklamada adeta yetersiz kalmıştır.¹³³ Anadolu coğrafyasında yaşanan bu hadisenin haberinin ulaşması ise; olayın yaşandığı Campania bölgesinde bulunan günümüz adıyla Napoli şehrinin, denize yakın iç taraflara giden önemli bir yolun, kıyı yolundan ayrıldığı bir kavşakta, elverişli bir yerde bulunması ile deniz yolu kullanılarak gemi ile ilk olarak Batı Anadolu'ya oradan da Anadolu'nun diğer bölgelerine ulaşmış olma ihtimalidir.¹³⁴

Yakındoğu, Ortadoğu ve Uzakdoğu'da bulunan toplumların birbirleri ile olan kültürel, ekonomik ve inanç açısından münasebetlerinde, Anadolu'dan geçen Kral

¹³¹ Vezüv yanardağının püskürmelerinden en erkeni ise Avellino püskürmesi olarak bilinen M.Ö. 1780 yılında meydana geldiği tahmin edilen püskürmedir. Pompei ve bölgedeki birçok kentin, Vezüv'ün bu patlaması sonucu oluşan lav birikintisinin üzerine kurulduğu bilinmektedir. Vezüv yanardağının patlaması ile ilgili olarak daha detaylı bilgi için bk. Cengiz Karaeli, "Flaviuslar Dönemi'nde Meydana Gelen Bir Doğa Olayı: Vezüv Yanardağ'ının Patlaması (M.S. 24 Ağustos 79)", **Cappadocia Journal of History and Social Sciences**, Vol. 10, 2018, s. 74.

¹³² Bu olayda dikkat çeken hem kül altında kalan yapıların hem de ölen insanların çoğunun hiçbir tahribata uğramadan günümüze kadar ulaşmış olmalarıdır. Vezüv'ün patlaması esnasında Misenum'da bulunan Genç Plinius'un, M.S. 104 de tarihçi Tacitus'a yazmış olduğu mektuplardan hem amcası Yaşlı Plinius'un ölümüyle sonuçlanacak olan sonunu hem de annesiyle birlikte kendisinin başından geçenleri ayrıntılarıyla öğrenmekteyiz. Ayrıca 19. yüzyılda bölgeyi ziyaret eden Goethe ve Mark Twain gibi yazar ve sanatçıların izlenimlerini aktarmış oldukları mektuplar da bu konuyla ilgili bilgi vermektedir. Konu hakkında geniş bilgi için bk. Karaeli, **age.**, s. 70.

¹³³ Karaeli, **age.**, s. 76

¹³⁴ Karaeli, **age.**, s. 71.

Yolu, Baharat Yolu, İpek Yolu'nun tarihi ticaret yolları arasında önemi fazladır. Şöyle ki; genellikle ticaret maksatlı bazısının tarihsel süreçte çeşitli nedenlerden dolayı kullanışsız olması ile farklı zamanlarda bu yollardan bir diğerini yaygın olarak kullanarak birbirleri ile ticaret yapan toplumlar, kendi kültürlerini ve inançlarını da gittikleri bölgeye götürmüştür.¹³⁵ Nitekim bu yolların inanç boyutunda toplumların birbirlerine olan etkisi göz önünde bulundurulduğunda bu yolların önemi artar. Eski Çağ Anadolu coğrafyasında inancı oluşturan kutsalların arasında yer alan dağ kültürünün de bu yolları kullanan çeşitli uygarlıkların dağ düşüncesinden etkilenerek gelişim gösterdiği anlaşılmaktadır.

Tarih boyunca gökyüzüne büyük bir hayranlık besleyen insanoğlu, gök cisimlerine inanç açısından çok değer vermiştir.¹³⁶ Yere kıyasla gökyüzüne daha yakın olan dağlar, inanç açısından Eski Anadolu toplumları için tanrının ya da tanrıların yaşadıkları yer olarak görülmüştür. Güneşin dağların ardından doğması ve batması gibi insanlar için hayranlık uyandırabilecek durumlar da Eski Anadolu insanların dağ hakkındaki düşüncelerini etkilemiş olabilir. Nitekim Akbaş, güneş ile dağ arasındaki ilişki hakkında: *“Sümerler, Güneş Tanrısı Utu'nun her sabah büyük dağların ardından doğduğuna ve akşamları da yeraltı dünyasına indiğine inanmışlardır. Güneş Tanrısı Şamaş da her sabah Maşu dağından akrep adamların kapıyı açmasıyla çıkmakta ve akşam güneş batarken arabasını başka büyük bir dağa sürmektedir,”*¹³⁷ ifadelerini kullanmaktadır.

Akbaş'ın bu ifadesinden Sümer ve Mısır mitolojisinde Güneş Tanrı'sının dağ ile yakın ilişki içinde olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Eski Anadolu'ya özgü mitolojik unsurların yukarıda adı geçen iki toplumdaki yoğun olarak etkilendiği düşünüldüğünde, Eski Anadolu toplumlarının da güneşten dolayı dağ kutsal telakki etmiş olabileceği fikri Eski Anadolu'da dağ kültürünün oluşmasında bir başka etken olarak görülebilir.

¹³⁵ Elif Oğuz, **Eski Çağda Mezopotamya Bölgesinin Ekonomik Yapısı**, Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş 2018, ss. 40-41.

¹³⁶ İsmet Eşmeli, “Dinler Tarihi Açısından Gök Cisimleri ve Tabiatla İlgili İnanış ve Uygulamalar (Muğla -Yatağan Örneği)”, **Dini Araştırmalar Dergisi**, C. 17, S. 45, 2014, s. 195.

¹³⁷ Akbaş, **age.**, s. 17.

Fiziki Anadolu coğrafyası haritası incelendiğinde, Anadolu’da dağların geniş bir yer tuttuğu ve iç kesimlerinin kuzey-güney istikametinde sıra dağlar silsilesi ile adeta çevrelendiği görülmektedir. Ayrıca doğuya doğru dağlık bölge ve yükselti artmaktadır. Anadolu coğrafyasında yapılan kazılardan elde edilen tabletlerden anlaşıldığı kadarıyla, Anadolu’da tarihi devirleri başlatan Asurlular ve seleflerinden kalan yazılı belgeler Eski Çağ Anadolu coğrafyasının güney sınırları kısmen tespit edilebilir. Zira Eski Anadolu coğrafyasının sınırları, Mezopotamya’nın beslendiği Fırat Nehri’nin kuzeybatı kısmında bulunan ve o dönem üzerindeki kar çokluğundan dolayı Gümüş Dağı/Toros ve barındırdığı ormandan dolayı Sedir Dağı/Amanos olarak isimlendirilen dağlık alanları ile güneyinde yer alan uygarlıklardan ayrılarak farklı inanç, kültürel, siyasal, ekonomik gelişme göstermiştir.¹³⁸ Bu husus göz önünde bulundurulduğunda Anadolu’da oluşan inanç kendisine has farklı bir yapı arz etmektedir. Böylece çalışmanın konusunu oluşturan dağ ve inanç ilişkisinden meydana gelen dağ kültürü, Mezopotamya da ki dağ kültürü ile bazı hususlarda benzerlik gösterse de kendine ait birtakım özelliklerle bu dağ kültüründen ayrılmaktadır.¹³⁹ Arda, aynı coğrafyada yer alan dağların bile toplumların anlayışında çeşitli biçimlerde muhayyel edildiği hakkında şu ifadeleri kullanmaktadır:

“Yeryüzündeki bazı dağlar yüksekliğiyle, bazıları çetinliğiyle, bazıları ise hakkında anlatılan efsanelerle, endamına yazılmış şiirlerle, doruklarına yakılmış şarkılarla ünlenmiştir. Bazılarının kendine özgü rüzgârının sesi vardır, bazılarının ise kuytularındaki aşk masallarından söz edilir. Ağrı Dağı, Nemrut Dağı, Hasan Dağı, Erciyes Dağı gibi yüce ve yüksek dağlar hem efsanelerle hem aşk hikâyeleriyle anılır, zalim hükümdarlara, eteklerinde gezinen yağız atlara, göllerinde yıkanan beyaz kuşlara dair masallar anlatılır. Kurulmakta olan bir şehrin ilk yapısında dağdan alınan taşlar kullanılırsa o şehrin sonsuza kadar yaşayacağına inanılır. Bir başka söylencede ise, öfkesinden, kadim bir kenti lavlarıyla örtüp yok ettiğini anlatılır.”¹⁴⁰

¹³⁸ **Anadolu Uygarlıkları Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi**, C. 1, İstanbul 1982, ss. 18-19

¹³⁹ Dağ üzerine benzer kutsiyet atfeden Mezopotamya ve Eski Anadolu toplumları, dağlara verilen isim ve kabiliyetler hususunda birbirinden farklı düşüncelere sahip olmuşlardır. Bu konu hakkında geniş bilgi için bk. Şamlıoğlu, **age.**, ss. 17-20.

¹⁴⁰ Zuhâl Arda, “Türk Mitolojisinde Dağlar ve Çağdaş Türk Resmine Yansımaları”, **Akdeniz Sanat Dergisi**, 2014, C. 7, S. 13, s. 26.

Yukarıda geçen “*Dağların öfkesinden, kadim bir kenti lavlarıyla örtüp yok ettiğinin anlatılması*” ifadesinden anlaşıldığı kadarıyla dağların Eski Çağ toplumlarında kişiselleştirildiği görülmektedir. Nitekim Eski Anadolu coğrafyasında yer alan Neolitik dönem yerleşmesi olan Çatalhöyük’te bin yıl önce çizilmiş dünyanın en eski kent planı görseli olan Çatalhöyük duvar resminin arka kısmında görülen volkanik patlama betimlemesi, Eski Anadolu toplumunun dağ ve inanç ilişkisini şekillendiren nesnelere başında dağların yer aldığını göstermesi bakımından önemlidir.¹⁴¹ Çatalhöyük dağ çizimi dışında dünyada çizilen ilk haritalarda yer alan dağlar da bize, Eski Çağ toplumlarının dağ anlayışı hakkında bazı ipuçları verebilir. Günümüz Rusya sınırları içinde bir kurganda yapılan kazılar sonucu ele geçen gümüş bir vazo üzerine işlenen resimli haritada yer alan dağ betimi, Eski Çağ insanların dağa dair düşüncelerini yansıtmada bakımında oldukça dikkat çekicidir. Maykop Vazo¹⁴²,su üzerinde yer alan görsel incelendiğinde, vazanın üst kısımlarında zaman zaman sivrilen dağlar dikkati çekmektedir. Sağ üstte dağların içinden aşağıya doğru inen ve aşağıda birleşerek göle ya da denize döküldüğü düşünülen ve nehir olma ihtimali yüksek olan iki hat görülmektedir. Vazo, dağların içinden gelen ve birleştiği iki hat etrafında hayvanların çember oluşturması ile tabiatın birbirinden ayrılmaz unsurları olarak işlenen dağ, su ve canlıyı yansıtmaktadır. Şöyle ki; vazo doğadaki her şeyin kaynağı ve besleyicisi olan suyun dağdan geldiğini betimleyerek, dağların Eski Çağ toplumlarında neden önemli olduğunu anlatan en eski bulgulardan birisi olarak görülmektedir. Ayrıca bu vazoda yer alan dağ düşüncesinin yansıması, Eski Anadolu’da yer alan Eflatunpınar Hitit Su Anıtı¹⁴³nda görebilmekteyiz. Anıtın bulunduğu bölge, Hitit dini hayatında sadece su kültü ile ilişkili kutsal bir bölge olmamıştır.

¹⁴¹ James Mellaart’ın yaptığı bilimsel yayınlarla 1964’te dünyanın bilinen en eski haritası ilan edilen Çatalhöyük Haritası, Ankara’da Anadolu Medeniyetleri Müzesi’nde sergileniyor. Görseller ve konu hakkında daha detaylı bilgi için bk. Emine Sonnur Özcan, “Bilinen En Eski Harita Türkiye’de”, **TÜBİTAK Bilim ve Teknik Dergisi**, Mayıs 2013, s. 55.

¹⁴² Vazo’nun görseli için bk. Ek. Res. 7.

¹⁴³ Konya iline bağlı Beyşehir ilçesinde karşımıza çıkan Eflatunpınar Hitit Su Anıtı, birbirine uygun taş blokların birleştirilmesiyle meydana getirilen yapıdır. Bu blokların üzerindeki tanrı ve dağ-Tanrı kabartmaları yüzünden önemlidir. Görsel için bk. Ek. Res. 8.

Eski Çağ tarihinde dağları gösteren bir diğer kaynakta dağ çizimlerinin yer aldığı haritalardır. Anadolu'nun tarihöncesi dağ kültürü üzerine dağ çizimlerinin yer aldığı Çatalhöyük'teki duvar resmi bilinen en eski dağ çizimine sahip haritadır.¹⁴⁴ Ancak yine de Neolitik dönemden itibaren Eski Anadolu coğrafyasında dağın kutsal bir obje veya kutsal olanın mekânı olarak görülmeye başlandığı anlaşılmaktadır. Anadolu ve Yakın Doğu coğrafyasında dağ kültürünün tarihsel gelişimi incelenecek olunursa, dağ-Tanrılar ve dağların kült haline dönüşen bir unsur olarak gelişmesinde komşu uygarlıkların rolüne değinildiği görülmektedir. Turgut, dağların zamanla Hitit toplumunda bir kült haline gelmesinde Anadolu'nun güneydoğusunda yaşayan Hurri toplumunun ve onları derinden etkileyen Mezopotamya toplumlarının etkili olduğunu bildirmektedir.¹⁴⁵

Mezopotamya'da M.Ö. III. Binli yılların sonlarında tarihin bilinen ilk imparatorluğunu kuran Akad kralları, Yakındoğu coğrafyasındaki birçok topluluğa hâkimiyetini kabul ettirmiştir. Anadolu coğrafyasına kendisine ait olan Şartamhari metinlerinden anlaşıldığı kadarıyla, ilk sistematik tanıma harekâtını başlatan ve bu tanıma seferi ile kendisinden sonraki devletlere ve haleflere örnek olan Akad imparatorlarından Sargon'un torunu Naram-Sin olmuştur. Gerçekten Naram-Sin ilerleyen tarihlerde Anadolu coğrafyasının devletleri üzerinde derin tesirler bırakan Asurlara ve diğerlerine fetih düşüncesini miras olarak bırakmıştır.¹⁴⁶ Şartamhari¹⁴⁷ metinlerinde adı geçen kralın Anadolu ile güneyi ayıran sadece birkaç yerinden

¹⁴⁴ Haritalar hakkında detaylı bilgi için bk. Özcan, *age.*, ss. 55-59.

¹⁴⁵ Murat Turgut, "Sarayönü Çevresi Hitit Dağ ve Su Kültü Kutsal Mekânları", **Tarih, Kültür, Sanat, Turizm ve Tarım Açısından Uluslararası Sarayönü Sempozyumu**, ed. Hasan Bahar, 24-26 Ekim 2014, Konya, s. 338.

¹⁴⁶ Oğuz Soysal, "Akkad Kralları Sargon ve Naramsin'in Anadolu Seferleri Konusunda Bazı Ayrıntılar", **Cahit Günbattı'ya Armağan**, ed. İrfan Albayrak, Hakan Erol, Murat Çayır, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 2015, s. 256.

¹⁴⁷ Şartamhari metninin, M.Ö. III. Binli yılların son çeyreğinde Anadolu'da meydana gelen siyasi, coğrafi ve içtimai durum hakkında bilgi veren ilk metin olduğu bilinmektedir. Bu metinler, tek metin olmayıp üç nüsha halindedir. Bunlar Mısır'da Tel el Amarna'da, Anadolu'da Hatuşaş (Boğazköy) arşivinde diğeri Mezopotamya'da Babil'de bulunmuştur. Bu metinlerden Anadolu'nun bazı dağları hakkında bilgi sahibi oluyoruz. Metinler hakkında daha geniş bilgi için bk. H.G. Güterbock, **ZA (Zeitschrift für Assyriologie)**, Berlin 1938, S. 44 ss. 42-44.

geçilebilen¹⁴⁸ Sedir Dağı ve Gümüş Dağları'nı aşarak Anadolu'ya girdiği, Hatti Kralı Pampa'nın liderliğinde birleşen 17 şehir devletinden oluşan Anadolu koalisyonu ile savaştığı ve onları yendiği anlatılmaktadır.¹⁴⁹ Bu zafer sonucu Anadolu'nun sahip olduğu zenginlikler Akadlardan kalan ve Ur'da bulunan bir Akad'ca metinde: “...(Tanrı) Nergal, Kudretli Naram-Sin için yolu açtı ve ona Arman'ı İbla'yı verdi ve ona Amanus'u Sedir Dağı'nı ve Yukarı Denizi bağısladı. O, Amanus'u Sedir Dağı'nı itaati altına aldı.”¹⁵⁰ şeklinde anlatılmaktadır.

Bu ifadeler doğrultusunda Akadlar, inşaatlar için son derece kaliteli olan, Amanus bölgesinde bolca bulunan şimşir, servi ve sedir ağaçlarının bulunduğu dağlık bölgeyi kontrol altına almakta gecikmedikleri görülmektedir.¹⁵¹

Coğrafi bölgede yer alan iklim ve yeryüzü şekillerinin toplumlar üzerindeki etkisi göz önünde bulundurulmasından anlaşılacağı üzere, dönemin inşaatları için oldukça önemli bir yere sahip olan kaliteli kerestenin Mezopotamya bölgesindeki zayıflığı, Amanus ve Sedir Dağları'nda bolca bulunan ağaç ormanlarını Mezopotamya toplulukları için oldukça önemli yapmaktadır.¹⁵² Anadolu coğrafyasında bulunan devletler Amanus bölgesini ve bu bölgede yer alan en önemli coğrafi unsur olan Amanos Dağı'nı Akadlar lehine kaybetmekle, Güneydoğu sınırını tehlikeli hale getirmenin yanında bu dağ üzerindeki hâkimiyetini kaybetmiştir. Akadların yıkılışından sonra bile Mezopotamya devletlerinin Amanusları kaybetmedikleri ve bölgenin ormanlarından ve dağlarındaki madenlerinden yararlandıklarını gösteren belgeler mevcuttur. Mezopotamya'daki II. Lagaş Sülalesinin güçlü krallarından Gudea'nın (M.Ö. XXI. yy.), Amanus Dağı ile ilgili iki metninden ilki olan “A- Silindiri” ile bilinen metninde geçen şu ifade önemlidir: “Tanrı Ningirsu'nun EN -rahibi Gudea, (o zamana kadar) hiç kimsenin girmemiş

¹⁴⁸ Bu geçitler Gülek Boğazı, Beylan Geçidi ve Arslanlı Bel geçitleridir. Güney Anadolu'daki geçitler hakkında geniş bilgi için bk. U. Bahadır Alkım, “Sam'al ile Asitawandawa Arasındaki Yol”, **Bellekten**, S. 95, Ankara 1960, ss. 349-401.

¹⁴⁹ Mehmet Ali Kaya, **Türkiye'nin Eski Çağ Tarihi ve Uygarlıkları Tarihi I**, İzmir 2016, s. 63.

¹⁵⁰ James Bennett Pritchard, **Ancient Near Eastern Texts relating to the Old Testament**, Princeton 1955, s. 268.

¹⁵¹ Ekrem Memiş, **Eski Çağ Türkiye Tarihi**, Çizgi Yay. Konya 2005, ss. 20-21.

¹⁵² Memiş, **age.**, s. 26.

*olduğu Sedir Dağı'na yol yaptı..."*¹⁵³ Gudea'nın "B. Heykeli Yazıtı" olarak bilinen ikinci metni ise şöyle başlamaktadır: "*O (=Gudea), Tanrı Ningirsu tapınağım inşa ederken, onun sevgili kralı Ningirsu, ona (-Gudea'ya) Yukan Deniz'den Aşağı Deniz'e kadar (bütün) yolları açtı. Amanus'da Sedir Dağı'nda... ağaç kütüklerinden müteşekkil salları kurdu.*"¹⁵⁴

Metinlerden anlaşıldığı kadarıyla, Toros Dağ zincirinin en güneydeki kısmını oluşturan Amanos Dağları'ndan sağladığı keresteleri Fırat nehrinin suyundan faydalanarak Amanoslara 1100 km uzaklıkta bulunan Güney Mezopotamya da bulunan Lagaş'a taşıyan Gudea, bunları yapımı devam eden tapınak ve diğer inşaatlar için kullanmıştır.¹⁵⁵ Eski Çağ Anadolu coğrafyasında yer alan dağlardan ilk bahseden bu yazılı belgelerden anlaşıldığı kadarıyla, dağların Eski Çağ Mezopotamya toplumlarına savunma alanında daha sonra ekonomik alanda sağladığı avantajlardan dolayı bir değer ifade ettiği anlaşılmaktadır. Dağlar özellikle bünyesinde barındırdığı oyuklar ve mağaralardan dolayı Eski Çağ insanlarına dış tehditlerden korunma fırsatı sunmuştur. Eski Çağ toplumlarının dağ tasavvuru ilk olarak kendini koruma ile ilişkilendirilmiştir.¹⁵⁶ Nitekim Anadolu'yu inanç bakımından etkileyen bu toplumlarda dağlar hakkındaki ilk düşüncenin böyle olması, irdelemeye çalışılan Anadolu'da dağ kültürünün tarihsel geçmişi hakkında önemli bir bilgi olarak karşımıza çıkmaktadır. Anadolu'da dağların inanç bakımından kült olması durumu ise bu düşünceden daha sonraları olduğu ihtimali yönündedir. Bu durumun oluşmasında, yukarıda ifade edilen avantajlarının arasında en önemlisi olarak görülen, Eski Çağ toplumlarının dağları yüksekliğinden dolayı göğe en yakın yerler olarak görüp, tanrılar ya da başka arzuları için ayinler yaptıkları mekânlar olarak kullanmaları etkili olmuştur.

¹⁵³ Memiş, *age.*, ss. 20-21.

¹⁵⁴ Alkım, *age.*, s. 358.

¹⁵⁵ Memiş, *age.*, s. 27.

¹⁵⁶ İnsanların iptidai dönemlerde dağlardaki kalkerli, kireçli vb. kısımların yumuşak yapısı sonucu oluşan muhtelif oyuklardan dolayı kendini güvende hissetmek için barınaklara sığındıkları anlaşılıyor ki bu durum dağların yaratıcı tarafından ilk başta insanların istifadesi yönünde yaratıldığına dair ki ifade ile benzerlik gösterir Nitekim Kur'an da Allah'ın insanların korunması için dağları onların hizmetine açtığı söylenir. Bk. Nahl 16/81.

Sürekli her alanda gelişim içinde olan insanoğlu yerleşim yerlerini zamanla dağlardan arazilere taşımıştır. Eski Çağ Anadolu coğrafyasında Neolitik devirde başlayan ilk yerleşme hareketleri Kalkolitik devirde yerleşim merkezlerinin etrafının surlarla çevrilmesi ile büyük ilerleme göstermiştir. Yerleşme merkezlerinin surlarla çevirmesi sonucu dağlardaki güven atmosferi düz arazilere taşınmıştır.¹⁵⁷ Anlaşıldığı kadarıyla, Anadolu coğrafyasında insanlar kendisini dışarıdan gelecek çeşitli tehlikelerden dolayı güvende hissedememiştir. Özetle, yukarıda detayları belirtilen dağların Eski Çağ toplumlarında ilk başta inanç açısından kutsal yerler olarak benimsenmediği daha çok sahip olduğu yükseklikten dolayı güvenli yerler olarak görülüp kabul edildiği görülmektedir.

Eski Anadolu coğrafyasında M.Ö. III. binyılda Anadolu'da yaşayan toplumların dağ kültürü hakkında, maalesef bu dönemde Anadolu coğrafyasında yazı kullanılmadığı için, yeterince bilgi sahibi olunmamaktadır. Ancak Asur Ticaret Kolonileri Çağı (M.Ö. 1945-1730)'nda yazı ile tanışan Eski Anadolu toplumlarından elde edilen bilgilerden, M.Ö. III. binyıl Eski Çağ Anadolu coğrafyasında yaşanan hadiseler hakkında kısmen bilgi sahibi olunmaktadır.¹⁵⁸

Hititler, Eski Çağ Anadolu coğrafyası içinde her alanda olduğu gibi Anadolu'da dağ kültürünün oluşmasında başlı başına etkisi olan bir uygarlıktır. Hititler, günümüz Anadolu sınırları içinde Orta Anadolu'da M.Ö. II. binyılın ilk çeyreğinin sonlarında hakimiyet kurmuş, Ege Göçleri (M.Ö. XII-XII) olarak adlandırılan döneme kadar Eski Çağ Anadolu coğrafyasında oldukça etkili olarak sınırlarını Mezopotamya'ya değin taşımasıyla büyük bir imparatorluğa dönüşmüştür.¹⁵⁹ Hitit toplumu da Eski Çağ tarihindeki birçok toplum gibi dağların kutsal yerler olduklarını düşünmüştür. Bu dağları kentleri ile özdeşleştirmişlerdir. Hitit kralları dağlık istihkâmlardan iktidarını sürdürmüşlerdir. Hititlerin başkenti

¹⁵⁷ Anadolu kalkolitik devir yerleşmesi olan Hacılar'da yapılan araştırmalarda yerleşim merkezinin etrafının surlarla çevrili olduğu görülmüştür. Konu hakkında geniş bilgi için bk. Refik Duru, **Eski Anadolu Kültürlerinin Ana Hatları, (En Eski Çağlardan M.Ö. 2. Binyıl Başlarına Kadar)**, K.T.Ü yay. Trabzon 1966, ss. 7-8.

¹⁵⁸ Asur Ticaret Kolonileri Çağı olarak adlandırılan, Anadolu'da M.Ö. 2000-1750 arasına tarihlenen bu dönem, Eski Çağ Anadolu tarihinde bir dönüm noktasını teşkil eder. Konu hakkında geniş bilgi için bk. Memiş, **age.**, ss. 73-90.

¹⁵⁹ İç Anadolu'da kutsal sayılan dağların haritadaki yerleri için bk. Ek. Res. 10.

Hattuşaş'ın dağlık bir arazide kurulması, savunma açısından Hititlere oldukça yararlı olmuştur. Bu kent ve dağlar veyahut dağlık alanlar arasında; Boğazkale-Yazılıkaya, Ortaköy-Ağılönü, Alacahöyük-Kalehisar Tepesi, Kuşaklı-Karatonus/Kulmaç Dağı, Oymaağaç-Adatepe, Çadır höyük-Çaltepe, Hatıp höyük-Hatıp kayalıkları, Maltepe Höyük-Arısama Dağı sayılabilir.¹⁶⁰ Devletin ilk olarak çekirdek sınırlarını, kuzeyde Karadeniz dağları ile güneyde Kızılırmak kavisi arasında kalan alan oluşturur.¹⁶¹

Dağlar, Eski Çağ Anadolu coğrafyasının kaderini çizen coğrafi unsurlar arasında yer alır. Anadolu fiziki haritası incelendiğinde, Anadolu'yu özellikle kuzey kısımlarından ve güney kısmından çevreleyerek içine hapsedmesi hasebiyle Anadolu'nun içtimai hayatını doğrudan etkileyen coğrafi unsurların başında dağlar gelmektedir. Nitekim M.Ö. II. binyılın ilk çeyreğinde Eski Anadolu coğrafyasında bulunan devletleri siyasi olarak teker teker kendisine bağlayamaya başlayarak Anadolu coğrafyasında merkezi bir devlet haline gelen Hititlerin siyasi tarihi incelendiğinde, onlara birçok yönden zorluk çıkaran kavimlerin başında dağlı Gaşkalar olarak geçen toplum gelmektedir.¹⁶² Eski Çağ Anadolu coğrafyasında büyük bir güç olan Hititlere bu denli zorluk çıkarabilmeyi başaran Gaşkalar, Hititlerin kuzeyinde Karadeniz dağlarında dağınık kabileler halinde yaşamışlardır.¹⁶³ Gaşkalar'ın Hititleri zor duruma sokmalarını Karadeniz'in dağlarına ve engebeli coğrafyasına borçlu olduğu anlaşılmaktadır.

Eski Anadolu coğrafyasında yapılan kazılarda ele geçen Hitit menşei metinlerde, her dağın ayrı bir tanrı tarafından sahiplendiği ve korunduğu görülmektedir.¹⁶⁴ Dağlar, Hititler için sadece tanrıların yaşadığı bir yer olmamıştır. Nitekim Hititlerde dağ kültü üzerine yazılan makalede geçen KBo 1.8 numaralı metinde Hattusili'nin Suppiluliuma ile ilgili "*Büyük Babam Suppiluliuma dağa*

¹⁶⁰ Hasan Bahar, Murat Turgut, Bora Küçük, "Hititlerde Yerleşim Yeri-Kutsal Dağ İlişkisi Üzerine Bir Mesafe Önerisi", *SEFAD*, S. 39, 2018, s. 403.

¹⁶¹ Theo P. J. Van Den Hout, "Hitit Krallığı ve İmparatorluğu'nun Kısa Tarihi", *Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu (Hitit Krallığı ve İmparatorluğu'nun Kısa Tarihi)*, ed. Meltem Doğan-Alparslan-Metin Alparslan, İstanbul 2019, s. 11.

¹⁶² Memiş, *age.*, s. 51.

¹⁶³ Memiş, *age.*, s. 61.

¹⁶⁴ Hitit yazıtlarında adları Tanrı Teşup'la birlikte geçen dağ-Tanrılar Namni ve Hazzi'dir. Bu dağ-Tanrılar, Eski Çağ Anadolu coğrafyasında dağ kültürünü oluşturan dağ-Tanrılardan bir kaçıdır. Konu hakkında geniş bilgi için bk. Çevik, *age.*, s. 175.

ulaştığında”¹⁶⁵ sözleri geçmektedir. Bu sözlerden hareketle yazarların “*Ölen Hitit krallarının da tanrılar gibi dağlarda bulunduğunu/yaşadığını söyleyebiliriz,*”¹⁶⁶ ifadesinden Hititlerin de muhtelif toplumlar gibi ölen önemli kişilerin tanrılar gibi dağlarda yer tuttuğuna inandıkları görülmektedir.¹⁶⁷ Hititler, Mezopotamya ve Mısır toplumları gibi dağlara inanç noktasında kutsiyet atfetmişlerdir. Özellikle Mezopotamya toplumlarındaki kutsal dağ inancı Yakındoğu haritasına bakıldığında daha iyi anlaşılmaktadır. Bu harita incelendiğinde, Anadolu ile Mezopotamya arasında geçiş güzergâhı üzerinde yer alan ve iki bölge arasında kültür, ekonomik vb. unsurları birbirlerine taşıma misyonu gören Hurri ve Kizzuwatna devletlerinin bulunduğu konumun aracılığı ile Hitit inanç hayatına geçtiği anlaşılmaktadır.¹⁶⁸ Eski Anadolu dinlerinin oluşmasında coğrafyanın doğrudan etkili olduğuna değinen Kuzgun, bu oluşumda özellikle Anadolu coğrafyasının özel konumunun etkili olduğunu bildirmektedir.¹⁶⁹

Eski Çağ Anadolu coğrafyasında Hititlerden önce yaşayan Hattilerin, Eski Çağ Anadolu coğrafyasında kendisiyle aynı çağda yaşayan toplumlar başta olmak üzere sonradan gelen toplumlara etkisi oldukça fazladır. Özellikle inanç anlamında Hattiler’den etkilenen Hititlerin de dünyadaki canlı cansız bütün varlıkların bir ruha sahip olduğu inancını devam ettirdikleri görülmektedir. Bu durum cansız olan dağlar, kayalar, sular gibi doğal unsurların ruhu olduğuna inanarak onları canlı kutsal bir varlık olarak görmelerine ve dinsel uygulamalara konu etmelerine neden olmuştur. Nitekim Hattilerde de tanrılara ibadet gibi çeşitli ritüellerin, çevresine göre daha yüksek mevkiler olması veyahut göğe daha yakın olması gibi nedenlerden dolayı daha çok dağlarda, büyük kayalıklarda yapıldığı ileri sürülmektedir.¹⁷⁰ Hattilerin de mekân olarak dini ritüellerin yerine getirildiği alanlar olan dağlarda, özellikle güneşe karşı yapılan merasimler tertip ettikleri bilinmektedir.¹⁷¹ Güneşin dağların arkasından doğup battığı düşünüldüğünde güneşin dağ ile yakın bir ilişki içinde olduğu

¹⁶⁵ Volkert Haas, **Geschichte Der Hethitischen Religion**, Leiden-New York-Köln: Brill 1994, s. 216.

¹⁶⁶ Bahar, Turgut, Küçük, **age.**, ss. 403-424.

¹⁶⁷ Turgut, **age.**, s. 338.

¹⁶⁸ Bahar, Turgut, Küçük, **age.**, ss. 403-424.

¹⁶⁹ Kuzgun, **age.**, s. 162.

¹⁷⁰ Kuzgun, **age.**, s. 164.

¹⁷¹ Kuzgun, **age.**, s. 164.

görülmektedir. Bu bağlamda Hattilerde olduğu gibi Hititlerde de dini merasimler dağlarda tertip edilmekteydi. Ayrıca dağın Yunan mitolojisinde Zeus'un mekânı olarak görülmesinin sebebi de, Eski Çağ Anadolu toplumlarının dağları Zeus gibi bir tanrının mekânı olmasından dolayı seçmiş oldukları düşünülmektedir. Nitekim Homeros eserinde, “*Ateş kaplamıştı sanki boydan boya yeryüzünü gök gürlüten Zeus'un öfkesinden toprak inliyordu; hani bir zamanlar, Arimos Dağları'nda, kızmıştı Typhesus'a, Typhesus'un ini, ordadır derler*”¹⁷² ifadeleriyle, Zeus'un dağlarda olduğuna dair bilgiler vermektedir.

Eski Çağ Anadolu tarihinde oldukça önemli yer tutan Hititlerin inanç ve düşünüşlerini etkileyen coğrafi unsurların başında gelen dağlar, Hitit toplumu için oldukça önemli yer tutmaktadır. Dinler tarihi araştırmacıları, Anadolu toplumları içinde Hititlerde görülen tanrılara tapınmadaki anlayış hakkında: “*Ben sana veriyorum ama bunun karşılığında sen de bana bir şeyler vermelisin*”¹⁷³ gibi düşüncenin etkili olduğuna ulaşmışlardır. Dolayısıyla yardım istedikleri dağ-Tanrıların da bu bağlamda değerlendirilmesi gerektiği düşünülebilir. Nitekim Bryce, Hititlerin Hattiler'den kalma bir alışkanlıkla ritüellerinde yardım için başvurdukları tanrıya ya da tanrılara ritüel alanının yakınlarında bulunan yüksek yerlere yani dağa ya da kayalıklara gittiklerini söylemektedir.¹⁷⁴ Bu bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla, Eski Çağ Anadolu toplumları tanrıların gökyüzünde yaşadıklarına inandıkları ve dolayısıyla gökyüzü ile en yakın noktaların dağlar ve zirveleri olduğu düşünüldüğünde, dağların ilk olarak Eski Çağ Anadolu toplumları için ritüellerin tatbik edildiği mekânlar olarak görüldüğü anlaşılmaktadır.

Dağlar birçok uygarlığa tanrıların ve ritüellerin mekânı olarak hizmet etmenin yanında, tarih boyunca doğal unsur arasında gerek yüksekliği gerekse üstünde ve içinde barındırdığı mağaraları ve ormanları ile hep gizemli görülmüşlerdir. Bazı dağlar doruklarının bulutları aşmasından dolayı ürkütücü görünmüş ve Eski Çağ

¹⁷² Homeros, *age.*, s. 114.

¹⁷³ Birgit Brandau, Hartmut Schickert, **Hititler: Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu**, çev. Nazife Mertoğlu, Arkadaş Yayınevi, Ankara 2011, s. 57.

¹⁷⁴ Trevor Bryce, **Life, and Society in the Hittite World**, Oxford University Press, Oxford 2002, ss. 153-155.

Anadolu toplumları için ritüellerin merkezi ve tanrı olarak kabul edilmiştir. Dağların, Eski Çağ toplumlarında ritüellerin ve tanrıların merkezi olduğuna dair Çevik şunları ifade etmektedir:

“Hititler de dağları kutsal kabul etmiş ve dağ tanrularına inanmışlardır. Her dağa ait ayrı törenleri vardı. Bu inançlar Hitit öncesinden de Anadolu ya da dünyanın başka bölgelerinden tanıdığımız örnekler gibidir. Örneğin Sümer’in Tanrı Enlil’inin makamı dağlardı. Hurri Kumarbi efsanesinde Gökler Kralının Lalapandua adlı dağda oturduğu anlatılır. Tüm tanrılar Şepişaadlı dağda toplanıyorlardı.”¹⁷⁵

Hititler’den kalma eserlerde dağ tanrısı betimlerine taş eserlerde, mühürlerde ve fildişinden heykelcikler biçiminde rastlanmaktadır. Hitit Yazılıkaya Açık Hava Tapınağı¹⁷⁶nda keşfedilen kabartmalardan yola çıkarak, Eski Çağ Anadolu coğrafyasında görülen dağ kültü hakkında önemli bilgiler edinilebilir. Yazılıkaya’da yer alan A Galeri kabartmaları olarak adlandırılan bölümde 13 ve 17’ nolu figürler incelendiğinde sivri başlığa sahip sakallı bir biçimde kabartma yöntemi ile kayaya kazılan eril beş tane dağ-Tanrısı figürleri göze çarpmaktadır.¹⁷⁷ Eski Çağ toplumlarını birçok yönden etkilemiş Sümerlerde de tanrı betimlemesi insan şeklindedir. Nitekim Sümerler tanrılarında insanlar gibi beslenme, kızma, hastalanma vb. gibi hasletlere sahip olduğuna inanmışlardır. Sümerler tanrıları insan şeklinde tasvir etmiş olsalar da, bir takım tanrısal alametler ve simgelerle onları çevrelemişlerdir. Sümerlere göre boynuzlu başlık giymek tanrısallık alametiydi.¹⁷⁸ Nitekim Yazılıkaya’da yer alan 15 numaralı figürün en üst kısmı T şeklinde iki yana kıvrılmış külah biçimli şapkanın üzerindeki dikey çizgilerin önünde belirgin bir boynuzun olması bunların dağ-Tanrı olduklarını çağrıştırmaktadır. Dağ- Tanrı kabartmalarının tipik özelliği konik biçimli alt kısımlarıdır. Nitekim figürlerde dağ

¹⁷⁵ Çevik, **age.**, s. 176.

¹⁷⁶ Hitit Geç Tunç Çağı’na ait Yazılıkaya açık hava tapınağı, kayaya oyulmuş rölyefleri ile dünyanın sayılı arkeolojik alanları arasında yer alarak UNESCO’nun Dünya Mirası listesine Hattuşaş ile 1986 yılında eklenmiştir. Hitit dininin günümüze kalan en önemli tezahürü sayılabilecek bu tapınak, “Hitit sanatının doruk noktası” ve “Hitit dinsel sanatının Sistina Şapeli” olarak da nitelendirilmiştir. Konu hakkında daha detaylı bilgi için bk. Trevor Bryce, **Life and Society in the Hittite Empire**, Oxford University Press, Oxford 2002, s. 161.

¹⁷⁷ Kahraman, **age.**, s. 60; Yazılıkaya dağ-Tanrıları kabartma görsel için bk. Ek. Res. 11.

¹⁷⁸ Abdullah Altuncu, “Sümerlerde Tanrı Anlayışı ve Tanrılar Panteonu”, **Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 4, S. 7, Haziran 2014, s. 120.

tanrısının ayağının olmayışı dağların doğrudan yerden yükseldiğini ifade etmek için kullanılmıştır.¹⁷⁹ Gövdesi ile ayak kısmının yer aldığı kısımda bulunan uçları aşağıya sarkık çıkıntılarının ne olduğu Eflatunpınar Hitit Su Tapınağı'ndaki dağ-Tanrıları figürlerinin keşfiyle yapılan tetkikler sonucu aydınlığa kavuşmuştur. Hitit Su Tapınağında yer alan havuz ya da gölet olarak adlandırılan kısmın su kaynağı olarak dağlardan gelen su ile birikmesi Hititler için önemlidir. Çünkü dağları mekân olarak ardılları oldukları Hattiler çeşitli inanç ritüellerinde kullanmışlardır. Ayrıca tanrıların mekân olarak sınırlandırılması hususunda dağları bazı tanrıların uğrak noktaları olarak benimsemişlerdir.¹⁸⁰ Eflatunpınar araştırmaların aksine sadece su kültürünü yansıtan yer olarak görülmemelidir. Havuz başında yer alan anıtı inceleyen Turgut'a göre, anıtta bulunan dağ tanrısı tasvirlerinden dolayı burası dağ kültürü ile yakından ilişkilidir.¹⁸¹ Harmanşah ise, Eflatunpınar havuzunda yer alan anıtı, dağlarda ilkbaharın gelmesi ile karın erimesi sonucu bereketlenen bölgenin müjdecisi olarak kutlama etkinliklerinin ve ritüellerin yapıldığı alan olarak görmektedir.¹⁸² Yani Hititlerde dağlar bereket kavramı ile özdeşleştirilmiştir. Günümüze figüratif tasvirler bakımından oldukça fazla eserler bırakan Hititler'in Eflatunpınar Su Anıtı, kayanın içinden geçen ve görülmeyen bir su kanalına sahip olduğu ve suyun anıtta yer alan tanrı figürlerinde bulunan delikli kısımdan havuza aktığı bildirilmektedir.¹⁸³

Yazılıkaya açık hava tapınağında kabartma yöntemiyle kayalara kazınan ilk on iki tanrının ardından isimleri kayada yazmayan beş tane dağ tanrısı figürü incelendiğinde aralarında bazı farklılıklar göze çarpmaktadır. A Galeri odasında 13 numaralı figür olarak tasnif edilen figür incelendiğinde, kollarının ileriye doğru atılışı öne doğru hızla hareket etmek istediğini çağrıştırmaktadır. Yazılıkaya'da betimlenen birçok tanrıda olduğu gibi bu figürün de uzun sakalları ve işitme organları

¹⁷⁹ Kahraman, *age.*, s. 61.

¹⁸⁰ Tanrıların mekân olarak sınırlandırılması konusu için ayrıca bk. Eyüp Aktürk, "Tanrı-Mekân İlişkisi: Her Yerde Bulunma ve 'Aşkınlık' Sorunu", *Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, C. 8, S. 16, 2016, ss. 942-961.

¹⁸¹ Murat Turgut, "Tarhundassa'daki Su Kültü Mekânları", *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Konya 2015, S. 14, s. 343.

¹⁸² Ömür Harmanşah, *Place, Memory, And Healing: an Archaeology of Anatolian rock Monuments*, Routledge, New York 2015, s. 7.

¹⁸³ Jürgen Seeher, *Gods Carved in Stone: The Hittite Rock Sanctuary of Yazılıkaya*, Ege Yay. İstanbul 2011, ss. 37-38.

belirgindir. Dağ tanrıları figürlerinin diğer tanrıların çoğunun betimlemesinde olduğu gibi kayaya kazımada insan silueti kullanılmıştır. Vücudunun üst kısmının insan gövdesinden farkı yoktur. Ancak alt kısımda ayaklarının olmayışı dikkatleri çekmektedir. Bel kısmı en aşağı bölümden daralarak yukarı doğru beline kadar dağa benzer bir görüntü sergilemektedir. Figürde ayağın olmayışı dağların doğrudan yerden yükseldiğini ifade etmek için kullanılmıştır. Aşağı kısımda sivri 3 tane çıkıntının ne olduğu hususu yorumlamaya açıktır. Yukarıda açıklandığı üzere, Mayop vazosu üzerinde dağlardan çıkan akarsuları simgeleyen ipe benzer hatlar gibi bunların da akarsuları çağrıştırdığı düşünülmelidir. Kahraman'a göre ise; bu sivri üç çıkıntı ormanları temsil eden üç adet çıkıntı(diken) olduğu şeklinde yorumlanmaktadır.¹⁸⁴

13 numaralı dağ-Tanrı figürünün baş kısmında külah olduğu düşünülen başlık detaylıca incelendiğinde, dikey şeritlerin sönük olduğu ve figürün çevresinin aşınmasından dolayı herhangi bir simge tespit edilememiştir. 14 ve 15 numaralı figürlerde ise simgeler korunmuş ancak tanrı simgesi haricindekiler çözümlenememiştir. Sadece dağ-Tanrılar içinde 15 numaralı figür olarak isimlendirilen kabartmanın sol kolunun üzerindeki yazıtın Kahraman'ın ifadesi ile Laroche tarafından "*Tanrısal Dağlar*" şeklinde okunduğu bilinmektedir.¹⁸⁵

Yazılıkaya açık hava tapınağında dağ-Tanrılar ile yan yana betimlenen 16 numaralı figür incelendiğinde, gerek sakalı gerekse alt kısımlarının diğerlerinden farklı betimlendiği göze çarpmaktadır. Dikkat çeken husus 16 numaralı kabartmanın dağ-Tanrılar ile aynı sıralamada yer almasıdır. Figürün üst kısımlarından aşağı kısımlarına kadar dikkatlice incelendiğinde, diğerlerine benzer bir şekilde kollarını ileriye doğru attığını ve sivri külaha benzeyen başlık taktığı ayrıca dizlerine kadar bir altlık giydiği ve ayaklarına ya sivri bir ayakkabı giydiği ya da ayaklarının parmak uçlarının sivri bir şekilde betimlendiği görülmektedir.

¹⁸⁴ Kahraman Çınar, **Hitit İnanç Sistemi İçerisinde Yazılıkaya Tanrı Tasvirlerinin Değerlendirilmesi**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2012, s. 61.

¹⁸⁵ Çınar, **age.**, ss. 62-63.

Dağ-Tanrılar betimlenmesinin yanında simgesel olarak işaretlerin yer alması, araştırmacıları bu simgelerin ne anlam ifade ettiği üzerine meraklandırmıştır. Çınar, diğerlerinden farklı betimlenen 16 numaralı dağ-Tanrı figürünün üstünde yer alan simgeler hakkında Güterbock'ın genel olarak yazıtlarda yer alan simgeleri üç simge serisi olarak yorumladığını söylemektedir. Ayrıca bunun ardından, Masson'un araştırmalarında 16 numaralı figürün üst kısmında yer alan simgelerin *ırmak-wa/i/u-na* şeklinde okuduğunu eserinde belirtmektedir.¹⁸⁶ Masson, kabartmalarda yer alan simgeler üzerine farklı mevsimlerde ışıklandırma yöntemi ile çalışmalar yapmış ve genel olarak dağ- Tanrılar kabartmalarında yer alan simgeler hakkında şu sonuca ulaşmıştır:

“Bu bütün “tanrı K/Ganzura/i” olarak okunduğu için, burada tanrıların evlerinden birisi olan, Kanzura/Kandurna adlı ünlü Hurri Dağının ismini tam da emin olmadan tespit ettim. Kanzura tanrısal Dağının bu panteondaki varlığı dikkat çekici ve aynı zamanda yapısının incelenmesi için önemli. Huri mitolojisindeki büyük rolü tanrıların başlıca evlerinden biri olarak isminin geçtiği Kumarbi destanında ortaya çıkarılıyor.”¹⁸⁷

Çınar bu seslerin ifade ettiği anlam üzerine ise, seslerin siuna ya da siwenna yani Hurri terimiyle akarsu, ırmak'ı belirttiğini, ‘tanrısal ırmaklar’ olarak çevrildiğini ifade etmiştir.¹⁸⁸

Eski Çağ Anadolu coğrafyasında dağlar, bereketin ve hayatın kaynağı olan su ile özdeşleştirilmiştir. Nitekim Hititlerde yaşanan veba salgını ve kıtlık üzerine II. Murşili'nin veba duaları olarak adlandırılan metninin bir kısmında II. Murşili, canlı olarak nitelendiği ve hitap ettiği coğrafi unsurlardan şöyle istekte bulunduğu belirtilmektedir: *“Ey siz dağlar, ırmaklar, pınarlar ve yer altı akıntıları (düdenler)! Dinleyiniz, ben rahibiniz ve hizmetçiniz Murşili şimdi size dua edeceğim. Ey beyim tanrılar, hangi konuda sizlere dua edersem edeyim, benim (o konudaki) sözlerimi (lütfen) iyi dinleyin!”¹⁸⁹*

¹⁸⁶ Çınar, *age.*, s. 64.

¹⁸⁷ Emilia Masson, *Le Pantheon Yazılıkaya*, Editions ADPF. Paris 1981, s. 30.

¹⁸⁸ Çınar, *age.*, s. 64.

¹⁸⁹ Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu II*, Arkeoloji ve Sanat Yay. İstanbul 2002, s. 101.

Bu sözlerden anlaşıldığı kadarıyla II. Murşili ülkesinde yaşanan kıtlıktan kurtulmak için ihtiyaç duyduğu suyu ilk olarak dağlardan istemektedir. Nitekim akarsuların birçoğunun çıkış yeri dağlardır.

Ayrıca A. Goetze' nin veba duaları çevirisinde geçen: “...Siz ey tanrılar ve tanrıçalar, hepiniz, sizler ki bu meselede yemine şahit olmak için toplantıya çağrılmış tanrılarsınız. Sizin dağlarınıza, nehirlerinize, kaynaklarınıza...,”¹⁹⁰ ifadelerinde, dağlar tanrılara ait mekân olarak görülmektedir.

II. Murşili bu kısımda anlaşıldığı kadarıyla tanrıların dağlar, nehirler vd. coğrafi unsurlara sahip olduğunu belirtmekte ve böylece kıtlığa ve veba meselesine çözüm bulacaklarında bunları Hitit toplumu lehine kullandıklarını bildirmektedir. Bu bilgilere metinde şu şekilde değinilmektedir: “Ey tanrılar, Beylerim, beni işitiniz ve vebayı Hatti ülkesinden kovunuz,”¹⁹¹

Dağların ırmakların kaynağı olarak hayat verici, dolayısıyla da verimliliğin kaynağı olarak görüldüğünü ifade eden Baş, aynı zamanda yağmur ve aydınlığında kaynağı olarak görüldüğünü de ifade etmektedir.¹⁹² Bu doğrultuda Eski Çağ Anadolu toplumlarında meydana gelen kıtlık ve veba gibi afetler karşısında dağların bereket ile ilişkili unsurları bünyesinde barındıran yerler olarak görüldüğü anlaşılmaktadır.

M.Ö. XIII. yy'den itibaren Eski Anadolu coğrafyasında dağ kültürüne çeşitli objeler üzerinde fildişinden heykelcikler veyahut kabartma şeklinde betimlenen figür halinde rastlandığı görülmektedir. Eski Anadolu coğrafyasında tam anlamıyla nasıl yer edindiği ve bu kültürün hangi merhalelerden geçerek nasıl kutsallaştığı gibi menşei hakkında yapılan araştırmalardan bazı bilgilere ulaşılabilmektedir. Bu bilgiler ışığında, Anadolu'da dağ kültürünün etkili olmaya başlamasında Güneydoğu bölgesinde bulunan ve yüzyıllarca Anadolu'yu kültürel olarak Mezopotamya'ya bağlayan Hurri etkisinin doğrudan etkisi olduğu bilinmektedir. Bin tanrılı din olarak bilinen Hitit dini başta Hatti ve Hurri olmak üzere birçok halktan etkilendiğini savunan Akbaş'a göre, Hititler Dağ tapınımını Hurrilerden almışlardır. Hurrilerde

¹⁹⁰ Memiş, **age.**, s. 301.

¹⁹¹ Memiş, **age.**, s. 306.

¹⁹² Baş, **age.**, s. 169.

dağ tanrıları çok daha önemli bir konumdayken, sonrasında Hititlerde hava tanrılarının uydusu haline geldiği bildirilmektedir.¹⁹³

Dağ-Tanrı figürlerinin Anadolu bölgesinde ilk olarak görüldüğü yer Hurri-Mitannilerin hâkimiyet alanı olduğu tespit edilmiştir.¹⁹⁴ Özellikle bu kültürün Eski Anadolu'da yer etmesinde Hurriler ile ilişkisi iyi olan kral III. Hattuşili ve eşi Puduhepa'nın rolü oldukça fazladır. Nitekim onların zamanında dağ-Tanrıların Hitit panteonunda yer almış oldukları bilinmektedir.

Dağ kültürünü yansıtan inanış ve düşünce uygulamalarını muhtelif Türk topluluklarında da görmenin mümkün olduğunu söyleyen Duymaz ve Şahin, özellikle Türklerin Anadolu'daki dağlara bakış açısını incelemişlerdir. Türklerin ata yurdu olan Orta Asya'dan Anadolu'ya göç ettikten sonra kullandıkları dağ adlarını Anadolu'da da kullandıklarını ve buraları kurban kesilen, dua edilen kutsalla irtibata geçilen doğal tapınaklar haline getirerek birer kült oluşturduklarını ifade etmişlerdir.¹⁹⁵

Çok tanrılı dönemde iklim koşullarının elverişsizliği, suyun-yağmurun kıtlığı veya aşırılığı, toprağın verimsizliği, sürü ve ekin alanlarının düşmanlarca yağmalanması, çare bulunamayan hastalıklara karşı zekâsı ve gücü ile yetersiz kalan insan, pek çok tanrı ve tanrıçadan yardım ve bereket dilemiştir. Anadolu'da doğa ve doğanın canlılığına bağlı olarak iki önemli kült oluşmuştur. Bunlardan ilki Kibele-Ana Tanrıça kültü; diğeri ise doğa, üzüm, şarap ve esriklik tanrısı Dionisos-Baküs çevresinde oluşan kültür. Her iki kültü bağli olarak pek çok eğlence, şenlik, ayin ve tapınmanın yapıldığı bilinmektedir ki, dağlar bu kültlere ev sahipliği yapması bakımından önem kazanmıştır.¹⁹⁶

Anadolu coğrafyasının her bölgesinde iptidai dönemlerden başlayarak günümüze değin kült vasfı taşıyan dağlar vardır. Bu dağlar üzerinde çeşitli arkeolojik

¹⁹³ Akbaş, *age.*, s. 18.

¹⁹⁴ Muhibbe Darga, **Hitit Sanatı**, Akbank Kültür ve Sanat Kitapları, İstanbul 1992, s. 181.

¹⁹⁵ Ali Duymaz, Halil İbrahim Şahin, "Kaz Dağlarında Dağ, Ağaç ve Ocak Kültü Üzerine İnanış ve Uygulamalar", **Bahkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi** C. 11, S. 19, Haziran 2008, ss. 117-118.

¹⁹⁶ Bahar Akarpınar, "Anadolu'da Çok Tanrılı Dinler Döneminde Görülen Bereket Törenleri", **Türkbilig Dergisi**, S. 1, Ocak 2000, ss. 179-180.

ve akademik araştırmalar yürütölmüş ve yürütölmektedir. Ne yazık ki Anadolu coğrafyasında yer alan dağların inanç ve kültür açısından önemi yeterince bilinmemektedir. III. jeolojik zaman¹⁹⁷da oluşmasından dolayı genç ve dağlık bir araziye sahip Anadolu coğrafyasında yer alan dağlar Eski Çağlar'dan başlayarak günümüze değin çeşitli kültürel ve inanç aktivitelerine konu olmuştur.¹⁹⁸

1.1. Dağlar ve Anadolu'daki Dağların Coğrafi ve İnanç Açısından Özellikleri

Dağ kelimesi etrafındaki fiziki unsurlardan daha yüksek olan toprak ve kaya kütlelerini ifade etmek için kullanılan bir addır. "Dağlık" sıfatı, dağlarla ilişkili ve kaplı alanları ifade etmek için kullanılır.¹⁹⁹ Dağ ile ilgi bir tanım daha yapılacak olunursa dağ kısaca, "*Çevresine göre bir kabartı durumunda bulunan inişli çıkışlı bir yer biçimi*"²⁰⁰ şeklinde tanımlanabilir. Ayrıca dağlarla ilgili çeşitli tanımlamalar yapılmış olsa da, dağın tanımlanmış evrensel bir yükselti kıstası olmadığı için genel kabul görmüş bir tanımlama yapmanın bir hayli zor olacağıın altı çizilmektedir. Dal ve Gönençgil'e göre dağlar, 35,8 milyon km² ile dünya karalarının %24'ünü kaplayan ve farklı ekosistemlere ev sahipliği yapan, genellikle seyrek nüfuslu ve nispeten diğer coğrafi birimlere göre iyi korunmuş yüksek alanlardır.²⁰¹

İnsanlar arasındaki sözlü ve yazılı iletişimde anlamı farklı teknikler kullanarak güçlendirmenin sağladığı avantajlar nedeniyle, muhtelif toplumlarda ve eserlerde kimi zaman anlatımı güçlendirmek ve pekiştirmek için çeşitli yöntemler

¹⁹⁷ Anadolu'da günümüz dağlarının oluşumu ve geçirdiği merhaleler içinde Kuvaterner ve Neojen devrinde levha hareketleri sonucu Anadolu ve Ege'de tektonik hareketler meydana gelmiş Kuzey Anadolu ile Doğu Anadolu bölgesinde kırık hatlar oluşmuştur. Bu durum Anadolu'da boydan boya bir deprem bölgesi oluşmasına neden olmuştur. Konu hakkında daha geniş bilgi için bk. **Genel Fiziki Coğrafya** ed. Barbaros Gönençgil, 1.Basım, Nobel yay. 2018, s. 117; Anadolu'nun böyle bir yapı arz etmesi özellikle Eski Çağlar'da birtakım dağlarda volkanik faaliyetler meydana gelmesine sebep olmuştur.

¹⁹⁸ Dağlar toplumların kültürel aktiviteleri içinde beli başlı olarak şiirlere, türkölere, destanlara, hikâyelere konu olmuş ve sohbetlerde geniş yer tutmuştur. Bk. Gökşen, **age.**, s. 1599.

¹⁹⁹ **Türkçe Sözlük**, Türk Dil Kurumu, Ankara 1974, ss. 197-198.

²⁰⁰ Birol Bulut, "Türk Atasözlerinde Dağ Kavramının Mekânsal İşlevi", **Turkish Studies**, C. 12, S. 5, 2017, s. 114.

²⁰¹ Neslihan Dal, Barbaros Gönençgil, "Türkiye'de Dağ ve Dağlık Alan Sınırlandırması için Bir Yaklaşım", **TÜCAUM 30. Yıl Uluslararası Coğrafya Sempozyumu**, ed. Necla Türkoğlu, Rüya Bayar, Kerime Karabacak, vd., 3-6 Ekim 2018, Ankara, s. 907.

kullanılmıştır. Nitekim duygu ve düşüncelerin çeşitli sembollerle anlatımı tarih boyunca geniş ölçüde kullanılagelen bir gerçektir.²⁰² Böylece coğrafi unsur kelimelerinin insanların kendi aralarındaki iletişimde kişiselleştirme, benzetme, betimleme vs. aracı olarak çeşitli nedenler ve amaçlar doğrultusunda kullanıldığı ve yazılı/sözlü iletişimde anlamı güçlendirmek için başvurulan kelimelerin başında geldiği görülmektedir.

Dağ yüksekliği, kapladığı alanın fazlalığı nedeniyle yeryüzünde oldukça geniş yer tutması; zirvelerinin bulutları aşması, tektonik faaliyetler sonucu patlaması ile büyük gürültü yüzünden insanların korkması; bünyesinde bazen yaşamın kaynağı olan suyun çıkış noktası olması, üstünde muhtelif madenleri barındırması, sığınak olması gibi özellikler başta olmak üzere savunma ve taarruzda sağladığı avantajlar nedeniyle tarih boyunca önem kazanmıştır. Bu nedenle bu kütleyi ifade eden kelimenin sözlük anlamının çok ötesinde insanın düşünce dünyasında çeşitli duygularla ilişkili oluşan (yukarıda geçen özellikleriyle bir bütün oluşturmasına neden olmuştur ki) bu düşüncenin esin kaynağını inancın oluşturduğu görülmektedir.²⁰³ Görüldüğü gibi insanlar tarih boyunca dağlar ile yukarıda söylenen nedenlerden dolayı yakın ilişki içinde olmuştur. Ayrıca dağ sözcüğü insanlar arasındaki yazılı ve sözlü iletişimde anlamı güçlendirmek için Eski Çağ'dan günümüze değin kullanılmıştır. Zira Bulut çalışmasında, atasözlerinde mekân olarak dağ imgesinin kullanımı en çok gösterişi ve yüksekliği itibariyle dağlarda kendisini gösterdiğine ulaşmıştır. Bulut'a göre Dağ, atasözlerinde genel itibariyle yüksekliği, büyüklüğü, ıssızlığı, engebeli, yalnızlığı, yabaniliği, uzaklığı, sabitliği dolayısıyla mecaz anlamlar kazanmaktadır.²⁰⁴ Bu bağlamda dağ kelimesinin yer aldığı atasözlerinden bazıları şunlardır: “*Atalar sözü tutan yüce dağlar aşar. Kişiyi keder değer, dağ doruğuna rüzgâr değer. Dağ meyvesi acı da olsa devadır. Yüksek dağın başı dumanlı olur. Dağ başından duman eksik olmaz.*”²⁰⁵

²⁰² Cengiz Gökşen, Rukiye Gökşen, “Dağ’ın Türkülere Mitik Bir Öge Olarak Yansıması”, **A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S. 57, Erzurum 2016, s. 1605.

²⁰³ Bulut, **age.**, s. 114.

²⁰⁴ Bulut, **age.**, s. 121.

²⁰⁵ Bulut, **age.**, s. 117.

Yukarıda tanımı yapılan dağ kelimesi hakkında ayrıca ansiklopedi ve sözlüklerin dağları ve tepeleri genel olarak dünya kabuğunun yükselmeleri olarak açıklamaktadırlar. Bunun yanında tepenin küçük bir dağ, dağın da büyük bir tepe olduğunu yaptıkları tanıma eklemektedirler. Uyanık'a göre dağın kavram olarak kullanılması için kendine özgü nitelikler taşıması gerekmektedir. Bu bağlamda dağların jeolojik yapıları itibarıyla kendilerini meydana getiren ve çevreden ayıran vadiler, nehirler, deniz seviyesinden yükseklikleri bakımından kendisine özgü nitelikler taşıdığını ancak birbirine benzer kütleler olmalarının yanında özel adlarla birbirlerinden (Erciyes Dağı ve Cilo Dağları gibi) ayırt edildikleri bildirilmektedir.²⁰⁶ Nitekim dağ kavramının oluşmasına neden olan kendine özgü nitelikleri arasında yer alan fiziki unsurlar dışında dağ kavramının insanın düşünce dünyasında oluşturduğu betimlemeden de izler taşıdığı görülmektedir. Şöyle ki; dağ insan tasavvurunda nice yücelikleri barından ve onu yaşamak isteyenleri kendi dünyasına çeken bir bütündür. Dağlar, iklim ve doğa şartları bakımından zor yaşama merkezleridir. İnsanlar dağlarda yaşarlarken kendi dünyalarını, kendi meselelerini yine kendilerine dönük olarak bir defa daha yaşamaktadırlar. Dağları sevmek onlardan korkmak ve daha da becerikli yaşamak için onların içine atılmak gerekmektedir. Dağlar insanın tabiat ile arasındaki mücadelenin en yoğun olarak yapıldığı mekân olarak bilinmektedir. Böylesi düşünceler ile insan tasavvurunda ilişkilendirilen dağ kavramı, yukarıda bilimsel açıklaması verilen dağ tanımı ile dolaylı olarak bir bütünlük arz etmektedir.

Yeryüzünde değişik büyüklükte ve yükseklikte dağlar vardır. Bazıları yumuşak tepelerle ve ormanlarla kaplıdır. Bazıları ise hayal edemeyeceğimiz kadar büyük, yüce ve karla kaplıdır. Dağlar bulunduğu çevrenin düzlüğünün üstünde yükselirler. Bunlar büyük silsileler olduğu gibi (örn: Toros Dağları) yüksek doruğa sahip olarak tek bir biçimde de olabilmektedir (örn: Ağrı Dağı). Dağ kelimesinin göreceli olarak birçok tanımı yapılmaktadır. Şayet bu çalışmaya göre; dağlar ters dönmüş huniye benzeyen üst kısma doğru daralan eteklerine doğru açılan kütlelerdir ki, dağların dorukları bazen o kadar keskin olur ki insan ve diğer varlıklar ulaşamaz sadece dağa özgü kartal gibi kuşların inebildiği yerler olarak görülürler.

²⁰⁶ Muvaffak Uyanık, **Dağlarımız**, Redhouse Yay. İstanbul 1972, s. 6.

Dağların yaşının dünyamıza nazaran daha küçük olduğunu fakat en genç dağ silsileleri teşekkül ettiği zaman bile insanoğlunun hayatta olmadığını ifade eden Uyanık, muhtelif araştırmacıların dağların oluşumu hakkında üzerinde mutabık net bir bilgiye sahip olmadıklarını ve çeşitli fikirler ileri sürdüklerini söylemektedir. Uyanık, dağların nasıl oluştuğuna dair benzetmeli bir anlatım kullanarak şu açıklamayı yapmaktadır: *“Bir kâğıt parçası kenarından itilince nasıl tümsekleşiyor, eziliyor, büzülüyorsa, bazı kısımları dik durumlar alıyorsa, bazı kısımları da aksine yumuşak görünüm alır. İşte dağlardaki formlar da bu itilme gücüne göre çeşitli formlara girmiştir,”*²⁰⁷

Uyanık’ın yukarıda dağların oluşumuna dair yaptığı açıklamadan hareketle bu kadar çok toprağı hareket ettirip şekle sokabilecek kadar büyük bir kuvvetin var olduğudur. O halde nedir bu kuvvet sorusu ortaya çıkmaktadır ki, bu soru Eski Çağ toplumlarının da cevabını aradığı soru olarak düşünülebilir.

Uyanık’ın benzetme ile açıkladığı dağların oluşumunda ekser çoğunluğun kabul ettiği kuvvet iç etkiler ile sıkışmalar sonucu oluşan volkanizmadır. Bu görüşe göre dünyamızın magma katındaki yoğun maddenin çeşitli gazlar nedeniyle sıkışıp yeryüzüne çıkması ile fırlayan sıcak lavlar ile bunların tozları çevreye yayılarak yeni yükseltiler meydana getirmesidir. Örneğin; Stromboli, Etna, Fujiyama yanardağları gibi. Anadolu’da şu anda faaliyet halinde olan hiçbir volkan yoktur. Ancak Eski Çağ’da Ağrı, Hasandağ, Erciyes, Nemrut, Karacadağ gibi dağlarda volkanik olayların meydana geldiği bilinmektedir. Bununla birlikte yeryüzünde yer alan dağlar jeolojik zaman dilimi içinde üçüncü ve dördüncü zamanlar içinde çöküntüler ve dünya kabuğunun sıkışmalarıyla meydana gelmişlerdir. Nitekim Anadolu’da yer alan diğer dağlara kıyasla daha genç olan dağlar ile mezozoik-kalker yapıları Toroslar, Aladağlar ve Cilo Dağları gibi dağ silsileleri dördüncü zamanda meydana gelmiştir.

Dağların günümüzdeki görünümüne ulaşmasında iç etkenlerin yanında dış etkenlerin de etkisinin olduğu anlaşılmaktadır. Şöyle ki; yağmur, rüzgâr, kar ve heyelan gibi doğal olaylar ile aşınan ve üstlerinde yer alan taş ve kaya gibi unsurların

²⁰⁷ Uyanık, **age.**, s. 8.

akıp gitmesi dağın şekil değiştirmesine ve dönemlerindeki görünümünü almasında önemli etken olarak karşımıza çıkmaktadır. Anadolu Alp-Himalaya kuşağında tüm dağ oluşumu hareketlerini geçirmiş, bu hareketler sonucunda ise derin havzalarda biriken tortullar kıvrılmış ve yer yer itilerek oluşturdukları sahadan kilometrelerce uzaklaşmıştır. Anadolu, Mezozoik dönemden itibaren de tektonik hareketlenmeler yüzünden tarihi çağlara kadar süren volkanizma olaylarına sahne olmuştur. Eski Çağ Anadolu tarihinde volkanizma olayları hakkında Strabon, Argaios Dağı'ndan bahsederken “*birçok yerlerinde ateşler*”²⁰⁸ olduğunu belirtmektedir.

Anadolu'nun büyük kısmını oluşturan dağlar, kısmen dengeli bir şekilde yayılmıştır. Bu durum Anadolu'nun farklı oluşum koşulları ile şekillenmiş kuzeyde Karadeniz, güneyde Akdeniz doğuda bunların birer devamı halinde bulunan sıra dağlarla çevrilmesine neden olmuştur. Böylece dağlar bölgenin engebeli bir topoğrafya oluşturmasına neden olmuştur. Anadolu'da oluşum özelliklerine göre üç farklı tipte dağ bulunmaktadır. Bunlar kıvrılma, faylanma ve volkanizma ile oluşmuş dağlardır.²⁰⁹

Dağların Anadolu coğrafyasındaki dağılışı incelendiğinde; Kuzey kısmın doğu tarafında yükseklikleri 3000-4000 metreye uzanan Doğu Karadeniz Dağları ve Giresun Dağları (400km. uzunluk) yer almaktadır. Bu dağlar güney tarafında Çoruh Vadisi ile Kelkit Vadisi'nin üst kısmına kadar ulaşır. Bu vadilerin güney ve güneydoğu çevresinde müstakil olarak Mescit Dağları, Kop, Otlukbeli, Gümüşhane, Dumlu, Kargapazarı, Yalnızçam, Allahuekber Dağları bulunur. Strabon, Doğu Karadeniz ile Doğu Anadolu'da bulunan bu dağlardan *Moskia Dağları*, *Skydises Dağı* ve *Paryodros Dağları*²¹⁰ şeklinde bahsetmektedir. Kuzey kısmın orta bölgesini oluşturan Orta Karadeniz'de, Doğu Karadeniz Dağlarına kıyasla, yükseklikleri 1500 metrenin üstüne çıkmayan Canik Dağları bulunmakta ve bu dağların muhtelif yerlerinde olan geçitlerle İç Anadolu ile bağlantı sağlanmaktadır. Nitekim Eski Çağ'da kuzey kavimleri bu yerlerden Hitit başkenti Hattuşa ve güney kesimlerle

²⁰⁸ Strabon, XII, I, 7.

²⁰⁹ Süleyman Çiğdem, **Eski Anadolu İnsanın Geçim Kaynakları ve Yaşama Biçimleri**, Doktora Tezi, A. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1996, s. 3.

²¹⁰ Strabon, XII, III, 18.

ulaşım sağladığı, ayrıca Anadolu'nun kuzey dağlarında oturan Gaşkalar'ın bu dağlar üzerinden Hititleri belirli aralıklarla rahatsız ettikleri bilinmektedir.²¹¹

Batı Karadeniz'de; kıyı şeridi boyunca uzanan İsfendiyer (Küre) Dağları, orta kesimlerinde Strabon'un olağanüstü büyük ve tırmanması oldukça zor “*Olgassy Dağları*” olarak bahsettiği Ilgaz Dağları, Orta Anadolu ile Karadeniz'i tamamen ayıran Koroğlu Dağları ile daha batıda Baba Dağları ve Bolu Dağları bulunmaktadır. Kuzey kesmin en batı ucunda Samanlı Dağları, Karadağ, Katırlı Dağları, Biga Dağları, Kapıdağ, Yıldız Dağları ve Uludağ yer almaktadır.²¹²

Anadolu'nun kuzey kesimlerinde yer alan yukarıda isimleri geçen dağların iklim koşulu nedeni ile sık ormanlarla kaplı olması durumu hakkında Strabon eserinde, dağlarda oluşan bu ormanlar nedeni ile Eski Çağ da muhtelif haydut faaliyetlerinin yapılmasına olanak sağlayan yerler olarak bahsetmektedir.²¹³

Anadolu'nun güneybatı ile güneydoğu kısmı arasında Akdeniz kıyılarına paralel olacak şekilde uzanan Toros Dağları²¹⁴, Amanos Dağları ile de kenetlenerek Güneydoğu Toroslar adı altında Van gölünün güneyinden geçerek İran'da Zagros Dağlarına kavuşmaktadır. Sultan Dağları, Bozdağ, Akdağ, Elmalı Dağları, Bolkar Dağları ve Aladağlar²¹⁵, Binboğa Dağları, Tahtalı Dağ, Nurhak Dağı, Kepçe Dağı, Karadağ, Altın Dağları ve Cilo Dağı, Torosların önemli zirvelerindedir.²¹⁶ Batı-Doğu doğrultusunda kıyıya paralel olarak uzanan Toroslar ise, geçitlerle Ortadoğu coğrafyası ile ulaşım imkânlarına sahip olduğu bilinmektedir.

Anadolu'nun batısında kıyıya dik bir şekilde kuzey güney doğrultusunda dizilmiş şu önemli dağlar yer almaktadır; Kozdağı, Yund Dağı, Manisa Dağı, Boz

²¹¹ Memiş, **age.**, s. 56.

²¹² Çiğdem, **age.**, s. 4.

²¹³ Strabon, XII, VIII, 8. s. 77.

²¹⁴ Strabon'un eserinde Toros Dağları oldukça geniş yer tutar. Strabon eserinde Torosları Küçükasyanın en büyük dağ silsilesi olarak tanımlar. Karia'dan başlayarak doğuya doğru çeşitli yönlere uzanır ve çeşitli adlar alır. Strabon, Torosları çok yüksek ve çoğu yerde geçmesi olanaksız dağlar olarak göstermektedir. Bk. Strabon, XII, VI, 5. s. 67.

²¹⁵ Asur kralları düzenledikleri seferlerde adı geçen Tunni Dağının, gümüş madeniyle zengin Aladağlar ve Bolkar Dağı olduğu bilinir. Bk. Pınar Pınarcık, “Geç Hitit Dönemi'nde Toroslardan Amanoslara Uzanan Bölgedeki Ekonomik Faaliyetler”, **Bellekten**, C. 82, S. 294, Ağustos 2019, s. 386.

²¹⁶ Çiğdem, **age.**, s. 5.

dağlar, Aydın Dağları, Demirci Dağları, Simav Dağı, Alaçam Dağları, Sandıklı Dağları, Burgaz Dağları, Baba Dağı, Karıncalı dağ, Başparmak Dağı, Murat Dağı. Anadolu'nun iç kısımlarında başlıca; Ayaş Dağları, Karyağdı Dağları, Sivrihisar Dağları, Elmadağ, Çamlıbel Dağları, Tecer Dağlar, Mınzır Dağları, Karadağ, Karacadağ, Melendiz Dağı, Hasan Dağı ve Erciyes Dağı gibi dağlar yer almaktadır. Anadolu'nun doğu kısmında ise; Karasu-Aras Dağları, Şerafettin Dağları, Çatal Dağları, Allahuekber Dağı, Keşiş Dağı, Bingöl Dağı, Nemrut Dağı, Aladağ, Tendürek ve Süphan gibi yüksek dağlar yer almaktadır.²¹⁷

Anadolu'nun, özellikle doğu ve iç bölgelerinin dağlarla çevrili olması Eski Çağ toplumlarının siyasi, iktisadi, kültürel hayatlarını şekillendiren en önemli etken olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim Hititler etrafı dağlarla çevrili Orta Anadolu'da siyasi hâkimiyet kurarken Urartular da güvenliklerini sağlamaları açısından kalelerini dağ gibi yüksek yerlere kurmayı tercih etmişlerdir.²¹⁸

Yeryüzü şekillerinden olan dağ ve dağlık alanlar dünya karalarının geniş bir bölümünü oluştururlar. Ayrıca bu alanlar kendisine has doğal, tarihi, sosyo-kültürel ve ekonomik özellikleri ile tarih boyunca birçok toplum tarafından yakından ilgi görmüşlerdir.²¹⁹ Bu nedenle dağlar toplumların yazılı ve sözlü edebiyatlarına konu olmuşlardır. Dağlar birçok inanç ve dinde kutsal kabul edilmiştir.²²⁰ Örneğin; Eski Türk inancında Han-Yoa Dağı, Hunların her yıl tanrılarına kurban kestiği dağdır. Ayrıca Hun Hakanları düşman ile mücadele sonucu yapacağı antlaşmayı Hun Dağı denilen dağın üzerinde ant içerek ve kurban keserek yapmışlardır. Özellikle Eski Çağ'da dağ ve dağlık alanlar toplumların yönetim merkezlerini kurdukları yer olmuşlardır.²²¹

Baş, dağların sahip olduğu yükseklik sonucu zirvelerinin gökleri deler gibi bulutların içinde kaybolması yüzünden Eski Çağ da muhtelif toplumların bu yerleri

²¹⁷ Çiğdem, *age.*, s. 6.

²¹⁸ Çevik, *age.*, s. 178.

²¹⁹ Mesut Şimşek, Mustafa Utlu, Muhammet Zeynel Öztürk, "Gidengelmaz Dağları'nın Yüzey Karstik Özellikleri (Orta Toroslar)", *Coğrafi Perspektifle Dağ ve Dağlık Alanlar*, ed. Salih Birinci, Çağlar Kıvanç Kaymaz, Yusuf Kızıllan, Kriter yay. İstanbul 2020, s. 7.

²²⁰ Baş, *age.*, s. 172.

²²¹ Baş, *age.*, s. 927.

Tanrı ile yakın ilişki içinde görmelerine neden olduğunu ifade etmiştir. Baş bu noktada Eski Çağ'da oluşan dağ tasavvuru hakkında: “*Göğün direği dağ, yeri bastıran dağ ve Tanrıya giden en yakın yol da yine dağ idi,*” ifadelerini kullanmıştır.²²²

Baş, muhtelif dağların muhtelif toplumların mitolojilerinde ve eserlerinde tanrının veya tanrıların ikamet yeri olarak geçtiğine dikkat çekmektedir. Baş bu duruma; Yunan mitolojisinde Zeus, Hermes, Apollo vd. tanrıların Olympus Dağı'nda, Hint mitolojisinde Şiva'nın Himalayalardaki Kilisa Dağı'nda ikamet ettiğini, Çinli Budistlerin eserlerinde geçen dört kutsal dağdan biri olan ve aydınlanma yeri olan Omei Dağları'nda olduğunu, Fenikelilerin dini törenlerini yüksek alanlarda yapmaları nedeni ile Lübnan Dağları'nı kutsal kabul etmelerini, Yahudilerde Siyon Dağı'nın kutsal olarak görülmesini, Sümer mitolojisinde ise baş tanrı En-lil'in dağların kralı olarak kabul görmesini ve Uygurların türeyiş ve yaratılış mitolojisinde gökten inen ışığın dağa çarpması sonucu Uygurların meydana gelmesi mitosuna gibi dağların ortak bir düşünce ile kutsal olarak algılanmanın yanında birbirine yakın farklı anlayış ile algılanarak geçtiğini örnek olarak vermektedir.²²³ Nitekim dağ tasavvurunun, muhtelif Eski Çağ toplumlarının günümüze ulaşan sözlü ve yazılı edebiyat ürünlerinin hemen hemen hepsinde var olmakla beraber, tarihin farklı dönemlerinde aşağıda ifade edilenler gibi değer kazandıkları görülmektedir:²²⁴

- 1) Dağlar, dünyanın kozmik merkezi olarak kabul edilmişlerdir.
- 2) Dağlar, hayal ve Vahyîn geliş mekânı olmuşlardır.
- 3) Dağlar, kutsalın ikamet yeri olarak düşünülmüştür.
- 4) Dağların ilahi kuvvet yüklendiğine inanılmıştır.
- 5) Dağlar, hayat ve ölüm kaynağı kabul edilmiştir.

Dağların ve dağlık alanların insanların yaptığı çeşitli aktivitelerde sahip olduğu avantajları ve dezavantajları bulunmaktadır. Eski Çağ'da insanın yırtıcı

²²² Mustafa Baş, “Dinlerde ve Geleneksel Türk Dini Tarihinde Dağlarla İlgili İnanışlar Üzerine Bir İnceleme”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C. 9, S. 46, Ekim 2016, s. 928.

²²³ Mustafa Baş, “Dinlerde ve Geleneksel Türk İnanışlarında Dağ Kültü”, **Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. 13, S. 1, 2013, ss. 170-171.

²²⁴ Baş, **age.**, ss. 167-169.

hayvanlara karşı kendini güvende hissedememesi, bol yağış sonrası oluşan doğal felaketlerden kendini korumak istemesi ve en önemlisi yaklaşan tehlikeyi önceden kestirip tedbir alabilmek için tercih ettiği yerler arasında dağlar ve dağlık alanlarda yer alan mağaralar bulunmaktadır.²²⁵ Eski Çağ insanının Neolitik dönemde tarımsal faaliyete ve yerleşik hayata geçmesi, dağlık alanların sahip olduğu engebenden dolayı güneşi tam görememesi ve üzerinde iskân kurmanın zorluğu gibi nedenlerden dolayı zaman içinde önemini yitirmiştir. Dağların ve dağlık alanların önemini yitirmesinde nüfusun artmasının rolü de oldukça fazladır. Çünkü bu alanlar üzerinde engebe yüzünden sınırlı yerleşim yerleri kurulabilmiştir. Ayrıca buralarda yer alan yerleşimlere yiyecek ve içecek maddelerinin temininin zor olması, nüfusu artan insanoglunun kolektif olarak birleşerek dağlar yerine düzlük arazileri tercih etmesine neden olmuştur.

1.2. Kült Nedir

Benzer şeyleri farklı terimlerle ifade etmeyi önlemesi nedeniyle bilimsel araştırmaların en başında terminolojinin yer aldığı bilinmektedir. Bu noktada Altın, terminolojiye hâkim olmanın araştırılan alan bilgisine de hâkim olmasına ve araştırmada kullanılan terimlerin ifade ettiği anlamda ortak bir mutabakat oluşmasına yol açtığını belirtmektedir. Ayrıca Altın, mit biliminde halen üzerinde fikir birliği sağlanamamış terimler olduğunu, bu terimlerden birisinin de kült terimi olduğunu vurgulamıştır.²²⁶ Şöyle ki; sosyal bilimler terminolojisi içinde yer alan kült teriminin ifade ettiği anlam zaman ve mekâna bağlı olarak güncellemelere uğramış, genellikle teolojik bir bakış açısı içinde değerlendirilmiştir.²²⁷ Kült teriminin özellikle günümüzde bilim ve sanat çevresinde ifade ettiği anlam ile din ve mitoloji araştırmalarında ifade ettiği anlam arasında uçurum olduğu görülmektedir. Ancak bu çalışmada kült terimi günümüzde bilim ve sanat camiasında kullanıldığı anlamda değil

²²⁵ Yüksel Arslantaş, “Paleolitik ve Mezolitik (Epi-Paleolitik) Çağ’da Barınma”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 24, S. 2, Elâzığ 2014, ss. 321-322.

²²⁶ Kübra Yıldız Altın, “Kült ve Kültür Arasında: Yeni Bir Kült Tanımlamasına Doğru”, **Motif Akademi Halkbilimi Dergisi**, C. 12, S. 28, 2019, s. 1052.

²²⁷ Altın, *age.*, s. 1053.

araştırma konusunu ilgilendiren inanç bağlamında değerlendirilip ele alınmıştır.²²⁸ Nitekim kavramın zaman içinde folklor, arkeoloji, antropoloji, sosyoloji ve teoloji alanları başta olmak üzere birçok bilim alanı içinde muhtelif anlamlar kazandığı ifade edilmektedir. Dilek, kültün inanç açısından nasıl bir anlam ifade ettiğini net bir şekilde açıkladığı görülmektedir. Dilek'in kültler konusunda, “*mitik düşünmenin ferdin yaşamına etki ettiğine inanılan ve etrafi ritüellerle kuşatılmış dinsel kategoriler gibi düşünüldüğünü ve kutsallık söz konusu olduğunda onu inançtan ve dinden ayrı düşünmemek gerektiği,*”²²⁹ ifadeleri önemli bir anlam vurgusudur.

Kült teriminin Türkçe'ye, orijinal halinin ifade ettiği *tapma, mezhep, tapınma, rağbet-merak* anlamlarına uygun olarak geçtiği görülmektedir. İlk olarak Avrupa'da X. yy.'dan itibaren kullanılmaya başlandığı anlaşılan kült terimi, literatüre XIX. yy.'da Fransız kültürünün Osmanlı devletinde yoğun olarak hissedildiği zamanda girmiştir.²³⁰ Kült terimi; Latince *Cultus*, İngilizce *Cult*, Fransızca *Culte* olarak *tapma, tapınım, din* gibi anlamlara gelmektedir.²³¹ Örneğin dağ kültü (Mountain Cult) denilince dağa tapınım, su kültü (Water Cult) denilince suya tapınım, ağaç kültü (Wood Cult) denilince ağaca tapınım gibi inanç ile alakalı anlamlar ifade ettiği düşünülmektedir. Nitekim Eski Çağ'da kült olarak görülen tabiat unsurlarının genellikle saygı duyma, kutsama ve yüceltme anlamları ile telakki edildiği görülmektedir.²³² Kült terimi eşleştiği nesneye inanç bağlamında bir anlam

²²⁸ Kült kelimesi gündelik hayatımızda sıklıkla duyduğumuz ve gördüğümüz bir kavramdır. Genellikle sıfat olarak herhangi bir ismi niteleyerek ona alanında saygınlık kazandırır. Örneğin *kült kitap, kült film, kült aktör, kült yazar vb.* bu anlamı ile kült araştırmamızda kullanacağımız inanç anlamının dışında bambaşka bir anlam ifade eder. Konu hakkında geniş bilgi için bk. Mehmet Sarı, “Bahtinyen Karnavalesk Bağlamında Kült Film Kavramı”, *Akdeniz Üniversitesi İletişim Dergisi*, S. 33, 2020, ss. 220-250.

²²⁹ İbrahim Dilek, “Kült Kavramı ve Söz Kültü”, *Bilig-Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 95, Sonbahar 2020, s. 51.

²³⁰ Bu sözcüğün orijinal hali Fransızcadır ve Türkçe lügatte batıda ifade ettiği anlama benzer bir şekilde, 1. Tapma, tapınım, 2. Din, 3. Dini tören, ibadet, ayin karşılıklarıyla açıklanmıştır. Bk. **Türkçe Sözlük**, Türk Dil Kurumu Yay. C. II, Ankara, 1998, s. 947.

²³¹ Mustafa Baş, “Dinlerde ve Geleneksel Türk İnanışlarında Dağ Kültü”, *ÇÜİFD*, C. 13, S. 1, 2013, s. 165.

²³² Eski Çağ tarihinde Yunan, Hint, Çin, Japon toplumlarının tanrı sallaştırdıkları tabiat unsurlarına tapınmanın yapılmadığı onları sadece kutsal kabul eden toplumlarda vardır. Örneğin, Eski Çağda Gök-Tanrı inancına sahip Türkler, her şey gibi tabiat unsurlarının da yaratıcısı olarak Gök-Tanrıyı görüyorlardı. Tanrının yarattığı dağ, ağaç, orman, gök, nehir gibi mana yüklediği unsurlara yer-sub adını vererek kutsal kabul eden Türkler, hiçbir zaman onlara tapmamışlardır. Dıngıl'e göre Türklerde kutsal olarak kabul edilen bazı tabiat unsurlarına mana yükleyerek onları kutsal hale getiren de yine

katmaktadır. Örneğin; insanın kendinden önceki kuşağı ata olarak tanımlaması ve onlara karşı saygıda bulunması iptidai inançlarda ata ve ecdat ruhlarına tapınma biçimde ortaya çıkan bir atalar kültürünü oluşturduğu görülmektedir.²³³ Diğer bir deyişle, atalar kültürü ailenin ölmüş bireylerine karşı saygı, tazimi ifade etmektedir. Bu noktada kült kelimesinin inanç bağlamında bir anlama sahip olduğu anlaşılmaktadır. Altın, muhtelif kültürlerin içinde bulunduğu yapı itibariyle birbirlerinden ayrıldığı ve bundan dolayı kült kelimesinin yorumlanmasının farklı olduğunu söylemektedir. Bu doğrultuda farklı dillerde kült kelimesinin nasıl açıklandığını ve nasıl anlamlandırıldığını bilmenin kült kelimesini değerlendirmede ilk basamak olduğu ifade edilmiştir. Nitekim Altın, batı dillerindeki sözlük anlamında kültürün genellikle tapınım anlamı ile ilişkilendirildiğini ancak muhtelif disiplinlerde kült farklı anlamlar verildiğine ulaşmıştır.²³⁴ Ülger kült kavramının Altın'ın ifade ettiği gibi muhtelif disiplinlerde farklı anlama sahip olduğunu savunmaktadır. Araştırmacıya göre kültürler; yüce ve kutsal olarak bilinen unsurlar çevresinde oluşmuş saygı, tapınım, kurban, ritüeller, dua gerektiren, ayrıca özel zamanlarda bayram ve şenlikler tertip edilen unsurlardır.²³⁵ Nitekim Sosyal bilimleri oluşturan disiplinlerde teolojik bağlamda kullanılan kült kavramı, genel olarak belirli bir grubun yerel bir Tanrı'ya ilişkin oluşturduğu özel inanç ve pratikler bütünü olarak tanımlanmaktadır.²³⁶ Bu bağlamda Baş, kült teriminin herhangi bir dinin yerleşmiş normlarından aykırılık anlamını ifade ettiğine, ayrıca değinmektedir. Baş kült kavramını; dinlerde kutsal olarak kabul edilen nesneye, kişiye veyahut düşünceye karşı yapılan çeşitli ritüeller bütünü olarak tanımlamaktadır.²³⁷ Geçmiş ve günümüz inanç sistemlerinin beslendiği, mitik dönemlerde oluşup şekillenmeye başlayan kültürler hakkında Dilek ise şunları söylemektedir: “*Herhangi bir toplumun mitolojisini, inanç sistemini, hatta*

Tanrı'dır. Bkz. Fatma Aysel Dıngıl, **İslam Öncesi Türk Kültüründe Kutsallık İzafe Edilen Maddi Unsurlar**, Yüksek Lisans Tezi, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2012, s. 3.

²³³ Günay Tümer, “Atalar Kültü”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/atalar-kultu> (E.T. 22.08.2022).

²³⁴ Kübra Yıldız Altın, **Türk Kültüründe Atalar Kültü**, Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2018, s. 86.

²³⁵ Seda Ülger, **Yakındoğu İlk Neolitik Kültürlerinde Yapı Kültü ve Yapıların Gömülme Sorunu**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2007, s. 13.

²³⁶ Altın, **age.**, s. 87.

²³⁷ Baş, **age.**, s. 166.

kültürünün doğasını ve temelini anlamak için o toplumun ortaya çıkardığı kült kavramını ve bu kavramın içeriğini bilme zorunluluğu öncelikli şartlardan biridir. Çünkü mitolojiler, inanç sistemleri ve kültürler büyük ölçüde bu kültürlerin etrafında oluşup şekillenmişlerdir.”²³⁸

Yukarıdaki ifadeden hareketle dini inanışlarda kutsal kabul edilen değerler bütünü olan kültürler, herhangi bir unsurun ifade ettiği anlamın dışında özel bir anlam kazanmasıyla inançların ve dinlerin en küçük parçalarını oluşturmaktadırlar. Örneğin; kadim Türk geleneğinde demir, ağaç, kurt, ateş ifade ettiği somut anlamları dışında özel bir değere sahip objeler olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim kült vasfı taşıyan unsurların, insanlara Tanrı'nın bir lütfu olduğu ve onları kötülüklerden koruduğuna inanılır. Bazı inanış ve toplumların kült olarak gördükleri unsurlar buldukları coğrafi koşulların şartlarına ve toplumların kültürlerine göre değişebilmektedir. Kült vasfını oluşturan yukarıda adı geçen bu objelerin destanların baş ögesini oluşturması zamanla bu unsurların kült haline bürünüp kutsallaşmasına neden olmuştur. Örneğin: Demir, Türklerin sıkışıp kaldığı dağlardan kurtulmalarına yardımcı olurken; kurt, Türklere rehberlik yapan bir canlı olduğuna inanıldığı için kült vasfı taşır ve inanç sisteminin oluşturan kutsallar arasında yer almaktadır. Bu unsurlara atfedilen kutsallık insanların onları çok kıymetli bulmasına neden olmuştur. Nitekim günümüz sanat eserleri için kült ifadesinin kullanılması, bu değerden kaynaklanmaktadır.²³⁹

Sosyal bilimlerde bazı kavramlar kullanıldığı bağlama göre farklı anlamlara gelebilmektedir. Bunlardan birisi olan kült kavramı, teolojiden sosyolojiye kadar neredeyse her beşerî bilim dalının alanı içinde kullanılmıştır.²⁴⁰ Altın, kültürün çeşitli disiplinlerdeki kullanımları arasında görülen bu farklılığa işaret ederek kültürün özellikle klasik eserlerde, doğrudan “tapım”, “kutsama” ve “ululama” ile ilişkilendirildiğini ifade etmektedir.²⁴¹ Altın'ın yukarıda yaptığı bu ilişkilendirmelerde kült kelimesinin

²³⁸ Dilek, **age.**, s. 47.

²³⁹ Dilek, **age.**, s. 47.

²⁴⁰ Kübra Yıldız Altın, **age.**, s. 1053.

²⁴¹ Altın, **age.**, s. 1054.

ihtiva ettiği geniş anlam, Eski Çağ'da yüce ve kutsal olana saygı ve tapma anlamında kendisine yer bularak inanç ile bağlantılı bir durum arz etmektedir.

Kült kavramı, özellikle XX. ve XXI. yy.'ın getirdiği yenilikler doğrultusunda ilk olarak inançla ilişkilendirilmesinin nedeni, sözcüğün kökeni olan tapınma anlamına gelen Latince “*culte*” kelimesinin ihtiva ettiği anlamdan kaynaklanmaktadır. Bunun yanında kavram, sanat ve bilim alanında çok anlamlı bir sözcük olarak da karşımıza çıkmaktadır. Aslında kavram ilk olarak tapınma ile ilişkilendirilmiş ve bu anlam temel alınarak farklı anlamlar oluşturulmuştur. Sanat alanında yaşanan gelişmelere bağlı olarak bir eserin yahut yapıtın bir diğerini ve kendisinden sonra yapılacakları büyük ölçüde etkilemesiyle onların ilham kaynağı olmaları, sanat dünyasında bazı sanat eserlerinin kült olarak adlandırılmasına neden olmuştur. Nitekim sanatsal olarak Eski Çağ'da genellikle tapınakların cella kısmında yer alan bir Tanrı veya Tanrıça'ya tapınmak veya onu kutsallaştırmak için yapılan heykellere, kült heykeli tanımlamasının yapılmasının kült ile inanç ilişkisini gösterdiği bildirilmektedir. Aynı düşünceleri savunan Altın, kültün inancın bir yansıması olarak ritüellere sahip bir dini örgütlenme olduğunu, dolayısıyla kültün inanç ile bir bütün olduğunu aksi takdirde bir anlam ifade etmediğini bildirmektedir.²⁴² Nitekim külte inanç ilişkisini oluşturan saygı ve tapınışın duayı, kurbanı ve belirli ritüelleri gerektirdiğini söyleyen Ülger, inanç sisteminde yer alan kutsalın mekânı olarak tapınaklar, mağaralar, dağlar ve tepelerin kült yerleri olarak kullanıldığını aktarmaktadır.²⁴³ Bundan dolayı kültleri oluşturan kendisine has özellikleri arasında muhtelif ritüellere ve mekânlara sahip olması inanç sistemine yerleşmiş ve böylece kültü oluşturan yelpazede yer alarak muhtelif toplumların inanç sistemi içinde kutsallıkla ilişkilendirilmiştir. İnanç sistemleri içinde yer alan tapınaklar ile kült özelliği taşıyan yapılar arasındaki farklılığı Ülger; “*kült binasının kült işleminin yapıldığı herhangi bir yer olması, tapınağın ise iç öğeleri standart ve sadece tapınma amaçlı özel yapı olması,*” şeklinde belirtmiştir.²⁴⁴

²⁴² Kübra Yıldız Altın, **Türk Kültüründe Atalar Kültü**, Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2018, s. 87.

²⁴³ Ülger, **age.** s. 13.

²⁴⁴ Ülger, **age.**, s. 14.

Kült terimi din sosyolojisinde kapsamlı olarak ilk Troeltsch'in çalışmalarıyla başlamıştır. Nitekim bu terim beşerî bilimlerle ilgilenen akademisyenlerce tartışmalı bir şekilde yorumlanan ve üzerinde tam bir mutabakat sağlanamamış bir terim olarak karşımıza çıkmaktadır. Troeltsch'e göre terimin ifade ettiği anlamı Dilek şöyle aktarmıştır: “*Batı kültüründe dinî formların teorik şemasında kategorik bir kalıntı olarak değerlendirilmiş olan kült o zamandan beri de mistik ve diğer dinî aşırılıkların idiosyncratic deneyimleri olarak kabul edilmiştir.*”²⁴⁵

Troeltsch'in yukarıda inanç bağlamında tanımını yaptığı kült teriminin XX. yy. başlarında kullanım gördüğü alanın değişime uğradığı görülmektedir. Nitekim günümüz dünyasında hemen hemen bütün toplumların kültürel aktivitelerine doğrudan ya da dolaylı olarak etkiler bırakan Rönesans dönemi eserleri başlı başına bir kültür denilebilir. Coşkun da, sanatta kült olarak kabul edilen eserlerin kaynağı hakkında Rönesans'ın etkisinin olduğundan bahsetmektedir. Ayrıca günümüzde bu eserlerin yapımında temel alınan unsurun yani ilham kaynağının ne olduğu ile ilgili süregelen modernliğin oluşum sürecine ilişkin tartışmalarının kökeninde Rönesans döneminin eserlerinin olduğunu söylemektedir.²⁴⁶

Kültün inançla olan ilişkisine bakıldığında Dilek, kültün inanç ile benzer olarak tapınım gören tanrı ya da başka unsurlar ile ilişkin araçlarla ilgi kurmak için aracı olarak görülen, kutsiyet atfedilen, antropomorf olarak tasavvur edilen unsurların tezahürleri olarak görüldüğünü söylemektedir.²⁴⁷ Bu nedenle kült telakki edilen sanatsal eserlerin konusunu ağırlıklı olarak inanç ile bağlantılı mitolojilerin oluşturması kült ve inanç arasında yakın bir ilişki olduğunu göstermektedir.

Sarıcık'ın ifadesi ile tek tanrılı inancın çeşitli düşüncelerle tahrif edilmesi sonucu gelişen ve şekillenen kültler, Allah dışında ilahlaştırılan unsurların Allah'a mahsus olan sıfatlarının tek tek çeşitli varlıklara ya da nesnelere paylaştırılmış yansımaları olarak görülebilir. Nitekim Sarıcık'ın bu konuda örnek olarak cahiliye döneminde tapınım gören putlara halkın “*bizi Allah'a yakınlaştırsınlar diye kulluk*

²⁴⁵ Dilek, *age.*, s. 49.

²⁴⁶ İsmail Coşkun, “Modernliğin Kaynakları: Rönesans Üzerine Bir Değerlendirme”, *İ.Ü Sosyoloji Dergisi*, C. 3, S. 6, Şubat 2012, ss. 45-46.

²⁴⁷ Dilek, *age.*, s. 49.

*ediyoruz*²⁴⁸ diye söylemelerini örnek verir. Demek ki inancın içinden çıkan ve zamanla başlı başına inanç olma özelliği taşıyan kültürler, insanın merkezinde yer alan her şey olabilmekte ve toplumların coğrafi, kültürel, siyasi ve ekonomik durumuna ve çağlarının getirdiği şartlara göre farklılaşmaktadırlar. İnsanın ihtiyacına yakın bir ilaha ihtiyaç duyması, günlük ihtiyaçlarının fazla olması, geleceği önceden öngörmek, zamanında savaşa girmek, bir ava ya da uzun bir yolcuğa çıkmak için uygun vakit olup olmadığına dair bir tavsiye edinmek gibi nedenlerden dolayı tanrılaştırılan unsurların, Eski Çağ'da genellikle bir nesnede somut olarak karşımıza çıktığı ve kültür özelliği kazandığı düşünülebilir.²⁴⁹ Nitekim Eski Çağ'da kültür olarak görülen unsurlar canlı ve kişiselleştirilmiş olarak karşımıza çıkmaktadır. Kült olgusunda ilahi güç toprağın, havanın, suyun, dağın ve çok sayıda nesneye özgü oluşan mitsel varlıklara ayrılır. Günümüz modern dünyasında ise yaygın olarak soyut düşünce ile kendisini gösterir. Bu husus da şu söylenebilir: Eski Çağ insanı daha çok çağının getirdiği ihtiyaçtan dolayı daha çok gözle görülebilen unsurları tanrılaştırmıştır. Günümüzde ise teknolojik gelişmelerin getirdiği güven ortamı ve rahatlıkla bazen isteyerek bazen de farkında olmadan düşünce, ideoloji gibi mental unsurların kültür olarak ilahlaştırıldığı görülmektedir. Bu bağlamda kültleşen bu unsurlar herhangi bir figürün etrafında dönen her biri birbirinden farklı icra edilen ibadet anlayışlarına sahiptirler. Kültlerin her biri kendine özgü olarak birbirlerinden farklı kimlikler taşırlar. Bu doğrultuda kültlere karşı tertip edilen hürmetin bir ifadesi olan ibadet niteliği taşıyan uygulamalar, kültürlerin ortak paydası olan kutsala ait olma tanımlamasından dolayı gelmektedir. Dolayısıyla bu durum kültürün inanç ile olan

²⁴⁸ Sarıcık, **age.** s. 42; İnanç açısından Semavi dinlerin içinden çıkan kültürlerin, tek tanrının insan gibi her işe koşuşturamayacağı düşüncesinden hareketle kudretinin bölüştürülmesi ile oluştuğu görülmektedir. Nitekim Sarıcık'ın eserinden Allah'ın sıfatlarının farklı nesnelere paylaştırılması ile kültür olma özelliği kazanan dönemin putları hususunda Cahiliye dönemini örnek verebiliriz. Bu konuda Kur'an da geçen neden birçok ilah edindikleri hakkında Cahiliye dönemi halkının verdiği şu cevap; "*Tek ilah bütün yaratılanları nasıl idare edebilir?*" ile görülür. Bk. Sad, 38/4-8; ayrıca Cahiliye dönemi inancı hakkında bk. Sarıcık, **age.**, ss. 52-66.

²⁴⁹ Antikçağ' da muhtelif toplumların yazılı eserlerinde ve arkeolojik kazılarda bulunan bulgularından anlaşıldığı kadarı ile gözle görülebilen, somut olarak telakki edilen dağların, taşların, suyun, göğün, yaygın bir biçimde tanrı olarak kabul edildiği görülür. Örneğin Sümer tanrıları, insan şeklinde tasavvur edilmiş ve ölüm dışındaki diğer insani vasıflar kendi inançları çerçevesinde bu tanrılara yüklenmiştir. Bk. Abdullah Altuncu, "Sümerlerde Tanrı Anlayışı ve Tanrılar Panteonu", **Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 4, S. 7, Haziran 2014, ss. 120-121.

ilişkisi hakkında bize önemli bilgiler vermektedir. Nitekim kültün toplumlar için ifade ettiği kutsallık düşünüldüğünde onun inançtan ve dinden ayrı düşünmenin mümkün olmadığını söyleyen Dilek, Eliade'nin insan-din-kutsal bütünlüğündeki değerlendirmesinin kültürler içinde geçerli olduğunu ifade etmektedir.²⁵⁰

İnanışların kült haline gelmesi için ‘kalıplaşma’, ‘varyantlaşma’ ve ‘gelenekselleşme’ aşamalarının tamamlanması gerektiğini söyleyen Altın, kültürün oluşumunda inancın kristalleşmesinin en önemli faktör olduğuna değinmektedir.²⁵¹ Altın, bu faktörler arasında kalıplaşma sürecinin inanış unsurlarının ayrılmaz bir parçası olduğunu, diğer türlü bu unsurun inançtan izler taşıyan gelenekte kendini gösteremeyeceğine değinmektedir. Dini hareketin gelişiminde kültürün önemine vurgu yapan Harisson ise şu ifadelerle yer vermektedir: “*Kutsal kişiler, kendi kültürlerine sahip olabilirler veya kült belli bir yere bağlanabilir, geniş bir alanı kaplayabilir, bir kişi veya nesne ile sınırlanabilir. Fakat hiçbir yerel kahraman, kültü olmaksızın yaşamını devam ettiremez.*”²⁵²

Harrison’un ifadesinden hareketle demek ki kültür, sadece tarihsel süreç içinde gelişmiş bir olgu değil, aynı zamanda tarihsel sürecin bir gerekliliğidir. Kültürü oluşturan unsurlar çok çeşitli olmakla beraber genellikle tabiattan kaynağını aldıkları söylenebilir. Tabiat unsurlarından olan dağın kültür olarak ortaya çıkmasında Homeros’un eserinde geçen dağlarda yaşadığı düşünülen perilerin etkisinin fazla olduğu belirtilebilir. Nitekim Homeros, “*Kalkanlı Zeus’un kızları, dağ perileri, kara ağaçlar diktiler babamın toprağına,*”²⁵³ ifadesi ile dağ perileri tanımını yaparak dağların inanç unsurlarına ev sahipliği yapmasına atıf yapmış ve dolaylı olarak kültür olarak telakki edilmesine sebep olduğunu göstermiştir.

²⁵⁰ Dilek, *age.*, s. 51.

²⁵¹ İnancın kristalleşmesi tanımının esin kaynağı “kült kristalleşmesi süreci (process of cult crystallization)” düşüncesidir. Bk. Susan S. Sered, “Rachel’s Tomb: The Development of a Cult”. *Jewish Studies Quarterly*, S. 2, 1995, ss. 103-148; inanışın kültür haline gelme aşamaları hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Dursun Yıldırım, “Türk Folklor Araştırmalarının Problemleri”. *Erdem Dergisi*, C. 1, S. 1, 1985, ss. 549-551.

²⁵² Altın, *age.*, s. 1057.

²⁵³ Homeros, *age.*, s. 188.

1.3. Vahye Dayalı Dinlerde Dağ

Vahyî dinlerin kutsal kitaplarında dağ ile ilgili ibareler vardır. Bu metinlerde özellikle zerine yemin edilen, şahit tutulan, Vahyî inen ve zülümünden kaçmak için sığınak olarak kullanılan yerler şeklinde geçmektedir.

Vahyî dinlerin kutsal kitaplarında Tanrı ile peygamberlerinin görüştüğü ve ilahi mesajların insanlara ileildiği mekânın dağlar olduğu görülmektedir. Firavun'un zulmünden kaçan Hz. Musa, toplumunun inanç ve yeni yaşamlarında neler yapmaları gerektiğini öğrenmek için dağa çıkarak Tanrı ile görüşmüştür.²⁵⁴ Nitekim Kur'an'da Hz. Musa'nın Allah'ı görmek istediği, Allah'ın civardaki bir dağa yansımaları ile dağın un ufak olduğu geçmektedir.²⁵⁵ Kur'an'da dağların yeryüzünde jeomorfolojik olaylar açısından dengenin ve düzenin sağlayıcısı olarak Allah tarafından yeryüzüne yerleştirildiği geçmektedir.²⁵⁶ Yıkıcı etkisi ile maddi ve manevi hasarlara yol açan deprem ve zelzelenin etkisini azaltan dağlar hakkında Kur'an'da bu doğrultuda ibareler bulunmaktadır.²⁵⁷ Kur'an'da ayrıca Hz. İbrahim'in, Allah'tan ölülerini nasıl dirilttiğini kendisine göstermesini istemesi üzerine Allah'ın dört kuş yakalayıp onları eğitip sonra kesip farklı farklı dağlara bırakmasını ve onların tekrar canlanıp dağlardan Hz. İbrahim'in yanına geleceğinin söylenmesi²⁵⁸, dağların uygulamanın tertip edildiği yer olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Vahyî dinlerin kitaplarında ve kaynaklarında farklı şekilde anlatılan ve Hristiyanlığın en önemli olayı olan Hz. İsa'nın çarmıha gerilmesi ve öldürülmesi hadisesinin Golgota/Kafatası Tepesinde gerçekleştiğine inanılmıştır.²⁵⁹ Bu olay meydana geldiği düşünülen M.S. 26-39 yıllarına müteakip dünyada inanç, kültür siyasi, ekonomik vb. açısından infial yaratmıştır. Bazı kaynaklarda Golgota Tepesi'nde ilk erkek insan olarak dünyaya gelen Hz. Âdem'in na'sımın bulunduğu

²⁵⁴ Araf, 7/143.

²⁵⁵ Araf, 7/143; Allah'ın dağa tecelli etmesinden sonra Hz. Musa'nın dayanamayıp bayıldığı da ayetin devamında geçer.

²⁵⁶ Hicr, 15/19.

²⁵⁷ Nahl, 16/15-16; Neml, 27/61.

²⁵⁸ Bakara, 2/260.

²⁵⁹ Bk. Matta, 27.33-34; Markos, 15.22; Yuhanna, 19.17.

Hız. İsa'nın ölümüyle akan kanın ona ulaşarak günahlarından arındığı geçmektedir.²⁶⁰ Bu gibi nedenlerden dolayı dağ ve yüksek tepeler Hristiyan mezheplerince dünyanın merkezi olarak görülmüşlerdir. Hız. İsa'nın üzerine yemin edilen zeytin ağaçlarının çokluğundan adını alan Zeytin Dağ'ında belirli süre kaldığı ve burada inananlarına ve toplumuna vaaz verdiğinin bilinmesinden dolayı dağların inanç açısından önem kazandığı anlaşılmaktadır.²⁶¹

Kutsal kitaplarda Hız. Nuh zamanında meydana geldiği söylenen tufan hadisesinden sonra yaşayan muhtelif kavimlerden bazıları dağlık bölgeleri kendine mesken tutmuştur.²⁶² Nitekim Kur'an'da bu kavimler arasında o döneme değin dağlarda eşi benzeri görülmemiş mimari yapılar inşa eden İrem kavmine yaptıkları kötülük ve fenalıklarından dolayı azap ulaştığı geçmektedir.²⁶³

Tevrat'ın verdiği bilgiye göre Hız. Nuh, gemiden çıktıktan sonra hemen Rab'e dağda bir sunak yapmıştır. Yahudilikte tanrıya kurban sunmak için Bet Amikdaş'ı inşa etmek üzere seçtikleri mekân Moria Dağı'dır.²⁶⁴ Tevrat'ta Tanrı, Hız. İbrahim'e oğlu Hız. İshak'ı Moriya bölgesindeki bir dağda kurban etmesini emretmiştir.²⁶⁵ Yahudik'te mezhep olarak düşünülen Samiriler, Gerizim Dağı'nı dünyanın merkez noktası olarak görmekte, Bet Amikdaş'ın inşa edildiği yer olan Moriya Dağı'ndan daha önemli ve kutsal olduğuna inanmaktadırlar. Yahudilikte Tanrı'nın hüküm sürdüğü ayrıca öldükten sonraki hayatın Gerizim Dağ'ında olduğuna inanılmaktadır.²⁶⁶ Bu noktada dağların Yahudilik inancında önemli yer tuttuğu anlaşılmaktadır.

²⁶⁰ Mircea Eliade, **Dinler Tarihine Giriş**, çev. Lale Arslan Özcan, Alfa yay. İstanbul 2017, s. 362.

²⁶¹ Bu durum hakkında Tevrat'ta geçen kısımlar için bk. Matta, 5-7; 24,3; 26.30; Luka, 21.37, 22.39-46. Hız. İsa'nın Zeytin Dağı'ndaki vaazı için ayrıca bk. Hakan Olgun, **Tuz ve Işık**, İnsan Yay. İstanbul 2015, ss. 85-166.

²⁶² Bu kavimlerle ilgi olarak Kur'an da onların güven içinde yaşamak için dağları yontarak evler yaptığı geçmektedir. Bk. Hicr, 15/82.

²⁶³ Hicr 15/82.

²⁶⁴ İskender Oymak, "Kıtab-ı Mukaddes'e Göre Nuh Tufanı", **Uluslararası Hız. Nuh ve Cudi Dağı Sempozyumu**, ed. Hamdi Gündoğar, Ömer Ali Yıldırım, M. Ata Az, Şırnak 27-29 Eylül 2013, s. 153

²⁶⁵ Yarattılış, 22.2.

²⁶⁶ Michael Avi-Yonah, "Moriah," **Encyclopedia Judaica**, ed. Fred Skolnik, C. 14, New York: Thomson Gale, 2007, s. 491.

Vahyî dinlerde anlaşılan dağlar, Eski Çağ Anadolu coğrafyasında yaşamış topluluklar gibi ayinle ilgili mekânlar olarak telakki edilmiştir. Dağların hem Vahyî dinlerde hem de Eski Çağ Anadolu coğrafyasında kutsal olmasında bazı tartışmalar devam etmektedir. Örneğin; Vahyî dinler mi Eski Çağ Anadolu coğrafyasını etkiledi yoksa Vahyî dinlerin tesiri altında kalan Eski Ön Asya uygarlıkları mı dolaylı olarak Anadolu'da dağ kültürünün oluşmasına katkı yaptı sorusu ortaya çıkmaktadır. Ancak bu sorunun cevabi oldukça tartışmalı olduğu bilinmektedir. Nitekim ateist bir bakış açısı Vahyî dinlerin kaynağını Eski Çağ döneminde oluşan anlatımlardan aldığını, dolayısıyla dağlar hakkındaki düşüncesinin de bu bağlamda değerlendirilmesi gerektiğini ve bunların Eski Çağ toplumlarından uyarlama olduğunu yani Vahyî dinlerin Eski Çağ toplumlarındaki dağ muhayyelinden etkilendiklerini ifade etmektedir.²⁶⁷ Teist bir bakış açısı ise kudretli bir yaratıcının coğrafi unsurlar üzerinde dilediği gibi tasarruf edebileceğini ve dağı da bu maksatla kullanabileceğini, dolayısıyla yaratıcının insanlara ulaştırdığı ilahi mesajda dağların anlatımlarda geçmesinin bir öge olarak seçildiğini savunmaktadır.²⁶⁸

²⁶⁷ Hasan Yusufiyan, "Dinin Menşei", **Misbah Dergisi**, S.9, 2014, s. 34.

²⁶⁸ Saim Gündoğan, "Din Felsefesi Açısından Doğa ile Bütünleşmek: Doğa ve Ekolojik Bilincin Oluşumuna Dair Bir Deneme", **Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S. 52, 2022, s. 18.

İKİNCİ BÖLÜM

ESKİ ANADOLU COĞRAFYASINDA DAĞLAR VE DAĞ KÜLTLERİ

Hitit yazılı kaynakları incelendiğinde, Anadolu’da yer alan bölge adlarının bulunduğu alanın jeomorfolojik özelliklerini yansıtan isimlerle geçtiği görülmektedir. *Zippašla Dağ Ülkesi*, *Hariyati Dağ Ülkesi*, *Şiyanti Nehir Ülkesi* gibi isimlendirmeler bunlardan bazılarıdır.²⁶⁹ Eski Çağ tarihinde Anadolu’yu oluşturan bölgelerin, etkilendiği coğrafi unsurlardan adını alarak yukarıdaki gibi isimlendirilmesi, bu dönem toplumlarının tabiat unsurlarının tesirinde yoğun olarak kaldığını göstermesi bakımından önemlidir. Anadolu’da geniş bir yer kaplayan dağların da bölge adı olarak kullanılması, dağların Anadolu tarihinde önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir.

M.Ö. II. binyılın başlarından Ege Göçleri olarak adlandırılan dönem arasına kadar Anadolu’da dağlar ve dağ kültürü hakkında birinci elden bilgi edinecek kaynakların başında Hitit yazılı metinleri gelmektedir. Ancak bu metinlerin coğrafi bölgelerin yerinin belirtilmesi hususundaki yetersizliği, Hitit yazılı kaynaklarından yola çıkarak metinlerde adı geçen dağların lokalizasyona dair uzmanlara zorluklar çıkardığı görülmektedir. Nitekim Ünal’ın, Eski Çağ Anadolu coğrafyasında yer alan bölgelerin lokalizasyon sorunu üzerine ifade ettiği birtakım düşünceleri önemlidir. Ünal, Hitit metinlerinin tarihi coğrafya konusundaki yetersizliği ve özürü ile arkeolojik verilerden elde edilen delillerin güvenirsizliği ve tartışma götürmesinin malum bir durum olduğunu belirtmiştir. Dolayısıyla her iki belge grubundan elde edilen veriler ışığında yerleri kesinlikleri bilinen, çoğu Orta Anadolu ve Kuzey Suriye’de olmak üzere sadece birkaç kent dışında kayıp yerleşimlerin konumunu net bir şekilde belirlemenin asla yeterli olmadığı görülmektedir.²⁷⁰

Hitit yazılı metinlerinde teferruatlı bilgiler ile geçen birkaç dağ haricinde, çok sayıda dağ isminden bahsedildiği ancak bu dağlar hakkında sadece isimlerinin

²⁶⁹ Sezer Seçer, **Yazılı Belgeler Işığında Lukka, Pedassa ve Walma Ülkelerinin Tarihi ve Tarihi Coğrafyası**, Yüksek Lisans Tezi, İ.Ü.S. B.E. İstanbul 2012, ss. 111-113.

²⁷⁰ Ahmet Ünal, “Arinnanda-Mykale Dağı ve Puranda-Priene Eşitlemesi Üzerine” **Prof. Dr. Recep Yıldırım’a Armağan**, ed. Pınar Pınarcık, Bilcan Gökçe, Mehmet Salih Erkek, Sena Çoşkun Kandal, Bilgin Kültür Sanat Yay. Ankara 2017, s. 20.

zikredildiği ve haklarında detaylı bilgiler verilmediği görülmektedir. Nitekim Hitit metinlerinde geçen bu dağların lokalizasyonunu ve inanç açısından önemlerini ortaya koyacak nitelikte yazılı belgeler henüz bulunamamıştır.²⁷¹ Ünal, yukarıdaki ifadesi ile dolaylı olarak bu araştırmanın konusu olan Eski Çağ Anadolu coğrafyasında dağ kültürüne dair ihtiyaç duyulan dönemin dağlarının haritada tespiti konusunda yazılı ve arkeolojik belgelerin yetersizliğine vurgu yapmaktadır. Tarih biliminin ayrılmaz parçalarını oluşturan mekân unsurunun tam tespit edilemeyişi, Eski Çağ Anadolu coğrafyasında yaşayan toplumların dağ tasavvurlarını incelemede araştırmacılara oldukça zorluklar çıkarmaktadır. Fakat Anadolu’da ele geçen dağ tasvirlerini yansıtan objeler bize bilgi vermektedir. Bu bağlamda Akbaş: “*Hititler için dağ tanrılarının oldukça önemli olduğu, pek çok yerde betimlerinin kullanılmasından anlaşılmaktadır. Dağ tanrılar, kabartmalarda, yapı adak çivilerinde, mühürlerde, taş plastik eserlerde ve fildişinden küçük heykellerde oldukça sık görülmektedir,*”²⁷² ifadeleriyle, Eski Anadolu dağ kültürüne dair bilgi edinebilecek kaynaklar hakkında bilgi vermektedir.

Anadolu’da dağ-Tanrı inancının olması ve dağların kutsal mekân olarak telakki edilmesinin kökeninde Mezopotamya, Mısır, Hurri ve Kizzuwatna toplumlarında yer alan dağ-Tanrı düşüncesinin etkili olduğu görülmektedir.²⁷³ Nitekim M.Ö. II. binyılın ilk çeyreğinde Anadolu’da siyasi bir güç olarak ortaya çıkan Hititler’de dağların kutsalla ilişkilendirilme fikrî, konum olarak Hititlere nazaran Mezopotamya’ya daha yakın bir bölgede yer alan ve bu bölge toplumları ile yoğun kültürel münasebet yaşayan Hurriler aracılığıyla geçtiği söylenebilir. Şöyle ki; Hurriler’in Anadolu’nun Güneydoğusu ile Kuzey Suriye’yi kapsayacak şekilde siyasi ve kültürel egemenlik kurmanın yanında konumu nedeni ile Anadolu ile Mezopotamya arasındaki kültürel etkileşimi sağlayan bir köprü misyonu üstlendiğini söyleyen Yıldırım’a göre de, Mezopotamya kültürüne ait pek çok unsur Hurriler

²⁷¹ Hasan Bahar, Murat Turgut, Bora Küçük, “Hititlerde Yerleşim Yeri-Kutsal Dağ İlişkisi Üzerine Bir Mesafe Önerisi”, **SEFAD**, S. 39, 2018, s. 408.

²⁷² Akbaş, **age.**, s. 21.

²⁷³ Bahar, Turgut, Küçük, **age.**, s. 405.

aracılığıyla Anadolu'ya ulaşmıştır. Hurri-Mitanni kültüründen gelen dağ-Tanrılar Hititlerin de benimsediği ve kutsal saydığı tanrılar olarak görülmüşlerdir.²⁷⁴

Geç Hitit döneminde Kargamış kentinin baştanrıçası “Kubaba” ismi ile karşımıza çıkmaktadır. Aslında Kubaba adına M.Ö. II. binyılda Asurlu tüccarların Kültepe’de bıraktıkları çivi yazılı tabletlerde rastlanılmıştır. Andazit taşından yapılmış bu kabartmalarda “Kubaba” bir çift aslan ve elinde aynayla betimlenmiştir. Bu betimlemede Ana Tanrıça’nın güneşle özdeşleştirilmekten çok bir dağ tanrıçası olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. Nitekim Kargamış kentinde Andazit taşından yapılmış kabartma taşının arka kısmına Kargamış prensinin yazdırdığı ithaf şu şekildedir: “*Ben Kamalas, Kargamış’ta dağların kentinde evin ön odasına Kubaba için heykeller diktim. Kargamış’ın büyük Tanrıçası için.*”²⁷⁵ Bu yazıttan da anlaşılacağı gibi Tanrıça’nın yurdu dağlar ve kayalardır. Dağ, Kybele’nin imajı (imgesi) olarak görülmektedir. Baydur’a göre Tanrıça’nın kendisi bir taş, bir dağ olarak görülmüştür.²⁷⁶ Akbaş, dağların şehri olarak tanımlanan Kargamış’ın onun kenti olduğunu bu bağlamda kayaların önüne yapılan kabartmalarda dağların Kybele’nin evi ve onun tapınağı olarak görüldüğünü, böylece Eski Anadolu toplumlarının dağlarda yer alan kayalara oyularak yapılan nişleri, tanrıçanın evine açılan bir kapı olarak düşündükleri için yaptıklarını ifade etmektedir.²⁷⁷

Hitit toplumu için dağların birçok anlama sahip olduğu görülmektedir. Bunların en başında insanlar için hayatı şekillendiren tanrıların, gökyüzünde veya dağlarda bulunduğu/yaşadığı düşüncesi gelmektedir.²⁷⁸ Bu doğrultuda metinlerde ve sanat eserlerinde dağların üzerinde gösterilen Hititlerin baş tanrısı konumunda olan Gök Tanrısı Teşup’un dağlarla yakın bir ilişki ve bağlantı içinde olduğunu söyleyen Akbaş, Teşup’un dışında muhtelif tanrılarında dağlarda tasvir edildiğini ve bu duruma Hitit yazılı kaynaklarında Hapat kültürünün yaşandığı dağ olarak geçen

²⁷⁴ Zafer Başkaya, Emre Türk, “Coğrafi Mekân ve Jeolojik Yapının Ekonomik Faaliyet ve Kültüre Etkisine Bir Örnek: Yasemek Taş Ocağı ve Heykel Atölyesi”, *Turkish Studies Journal*, C. 9, S. 8, Ankara 2014, s. 280.

²⁷⁵ Özlem Ergün, *Anadolu Uygarlıklarında Pişmiş Toprakta Yapılmış Kybeleler*, Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, İzmir 2012, s. 24.

²⁷⁶ Baydur, *age.*, s. 97.

²⁷⁷ Akbaş, *age.*, ss. 18-19.

²⁷⁸ Bahar, Turgut, Küçük, *age.*, s. 406.

“Kallistabi Dağı’nı” örnek olarak vermektedir.²⁷⁹ Hititlerin dinsel ayinlerde tanrıya tertip ettikleri uygulamalar sonucu tanrının alanının yakınlarında bulunan en yakın dağa geldiğine inandıkları bilinmektedir.²⁸⁰ Bu nedenle Eski Anadolu inancında tanrıların insanlar ile iletişime geçecekleri zaman ilk ulaşım noktalarının dağlar olduğuna dair bir düşüncenin olduğu anlaşılmaktadır.

Hitit devlet arşivinde Hurri kökenli birçok mitostan biri olan “Ullikummi Şarkısının” ikinci tabletinde, Fırtına Tanrısı ve kardeşi Tanrıça İştâr beraber Ullikummi’yi görmek için Hazzı Dağı’na²⁸¹ gittiklerinin anlatılması dağların tanrılar ile olan ilişkisi hakkında bize bilgi vermektedir.²⁸² Ayrıca Anadolu’da Asur ticaret kolonileri dönemine ait metinlerde yer alan Yakınoğu menşeli birçok tanrı haricinde tabiat unsurlarının da kutsallaştırılarak tapınım görmesinden bahsedildiğine ulaşılmıştır. Kahraman, bu metinler içinde tanrılardan hariç tabiat unsurları arasında yer alan kutsal dağlara da yer verildiğini ve bunların “Daha(ya) Dağı”, “Lihsa Dağı” ve “Tuthaliya Dağı” olarak Hitit tanrı panteonunda listelendiğini ayrıca Luwi kökenli kutsal “Sarpa Dağı’nın” da bu listeye dâhil edildiğini ifade etmektedir.²⁸³

Anadolu’da dağ tanrısı kabartmalarının yoğun olarak işlendiği ortostatlar Yesemek Atölyesi’nde M.Ö. I. binyılından önce, büyük olasılıkla M.Ö. II. binin üçüncü ve dördüncü çeyreği içinde işlenmiştir. Bu ortostatlar incelendiğinde görülen dağ-Tanrı figürleri arasındaki dairesel güneş kursu betimlemeleri, Güneş Tanrısı’nın sembolleri olarak dağ-Tanrı ve Güneş Tanrısı arasında bir ilişki olduğu izlenimini çağrıştırmaktadır. Alkım, burada yer alan dağ-Tanrı ortostatları üzerinde yaptığı incelemeler sonucu 3 ayrı tipe rastlanmıştır. Bunlar; cephesel vaziyette bitişik bir şekilde duran ve sayıca dağ-Tanrı kabartmalarının 1/3’ünü oluşturan “Aralarında Güneş Kursu Bulunmayan İkili Dağ Tanrısı Kabartmaları (Tip I)”, cepheden tasvir edilmiş kabartma üzerinde yer alan bitişik iki dağ tanrısının baş kısımlarında dairesel

²⁷⁹ Akbaş, *age.*, s. 18.

²⁸⁰ Trevor Bryce, *Life and Society in the Hittite World*, Oxford University Press. England 2002, ss. 153-155.

²⁸¹ Günümüzde Hatay bölgesinde bulunan Kel Dağı olduğu düşünülmektedir.

²⁸² Ercüment YILDIRIM, “Hitit Kaynaklarına Göre Mezopotamya İnanç Sisteminin Hurri Mitoloji Anlayışına Etkisi”, *TAD*, C. 35, S. 59, 2016, s. 7.

²⁸³ Burçin Kahraman, *Hitit Panteonunun Tarihsel Gelişimi: Kültürleşme ve Senkretizm*, Yüksek Lisans Tezi, İ.Ü.S. B.E. İstanbul 2021, ss. 38-39.

güneş kursları olan “Aralarında Güneş Kursu Bulunan İkili Dağ Tanrısı Kabartmaları (Tip II)”, sadece bir tane ele geçen yan yana üç dağ tanrısının ve baş kısımlarında bir tane güneş kursusunun yer aldığı “Aralarında Güneş Kursu Bulunan Üç Dağ Tanrısı Kabartması (Tip III).”²⁸⁴

Yasemek’te yer alan dağ-Tanrı kabartmaları üzerindeki güneş kursu motifi oldukça dikkat çekicidir. Nitekim güneşin dağ ile yakın bir ilişkisi vardır. Şöyle ki; görünüşte güneşin dağların arkasından doğup battığının görülmesi güneş motifinin ilişkili bir biçimde bu kabartmalara işlenmesine neden olmuş olabilir. Zira M.Ö. 2300 yılına ait Akad silindir mühründe olmak üzere birçok betimde Güneş tanrısı Şamaş’ın iki dağın ortasından yükselerek veya dağların üzerine basar halde betimlenmesi dağ ile güneşin ilişkili bir şekilde kabartma sanatı objelerinde kullanılmasına örnek olarak verilebilir.²⁸⁵

Hititlerin diğer devletler ile yaptığı siyasi antlaşmaların garantörü olarak düşünülen tanık tanrı listesi içinde yer alan tabiat unsurlarından birisi de dağ-Tanrı olan Namni ve Hazzi ile kutsal dağ olan Aşkaşepa Dağıdır. Nitekim antlaşmayı bozan tarafa bunların lanet edeceğine inanılmaktaydı.²⁸⁶

Turgut, dağların Hitit kaynaklarında Şarruma, Namni ve Hazzi adı ile hem bir tanrı olarak geçmesinin hem de Hititlerin kayalıklar ile dağlara diktikleri NA4ZI. KINHI. A veya NA4 Huwaşıtaşları olarak adlandırılan nesnelere dağlarda bulunması nedeniyle Anadolu’da tanrıların ikamet ettiği kutsal meskenler olarak görüldüğünü ifade etmektedir.²⁸⁷ Dağların tanrıların bulunduğu yer olması nedeni ile kutsal meskenler olarak görülmesi hakkında Turgut, Hitit yazılı kaynakları içinde yer alan Telepenu mitosunda tanrının insanlardan uzaklaşmak için gittiği yer ile Kumarbi mitosunda tanrının Lalapaduwa Dağı’nı mesken tutması, ritüellerde istekte bulunulan tanrının anlatılan bu mitoslardan dolayı dağlardan işitebileceğine inanılmasının

²⁸⁴ Başkaya, Türk, *age.*, s. 281; kabartma görselleri için bk. Ek. Res. 12, 13, 14.

²⁸⁵ Akbaş, *age.*, s. 21.

²⁸⁶ Kahraman, *age.*, s. 51.

²⁸⁷ Murat Turgut, “Konya ve Karaman Çevresinde Hitit Dağ Kültünün Yansımaları”, **Tarihçiliğe Adanmış bir ömür: Prof. Dr. Nejat Göyünç'e Armağan**, ed. Hasan Bahar, Mustafa Tokar, Mehmet Ali Hacıgökmen, H. Gül Küçükbezci, Selçuk Üniversitesi Basımevi, Eylül 2013, s. 559.

dağlara kutsiyet katan bir diğer etken olarak karşımıza çıktığını belirtmektedir.²⁸⁸ Kaybolan tanrı mitosunu ve Illuyanka efsanesi gibi mitolojik hikâyelerde de tanrılar gökyüzünde veya dağlarda bulunmakta ve oralardan yeryüzüne davet edilmektedir.²⁸⁹ Hitit mitolojisinde yer alan bu anlatımları eserinde paylaşan Akbaş, Anadolu coğrafyasında dağları kutsal gören ve onlara oldukça önem veren ilk toplumun yazılı mitolojilerde yer alması hasebi ile Hititler olduğunu bildirmektedir. Ayrıca Hititlerin dağları hem tanrı olarak, hem de tanrıların yaşadıkları yerler olarak gördüklerini belirtmektedir.²⁹⁰ Çevik ise, dağların Eski Anadolu tarihi içinde Hititler döneminde tanrıların mekânı olarak görülmeye başladığını belirtmektedir. Nitekim Çevik'e göre; İslâhiye yakınlarındaki Yasemek açık hava atölyesinde bulunan 32 kabartmanın 29'unun dağları betimlemesi dağlarla ilgili geçmişten kalan bir düşünce anlayışı olan tanrıların dağları mesken tuttuğuna dair geleneğin sürdüğünün kanıtı olabileceğini ifade etmektedir.²⁹¹ Atölyede yer alan bu kabartmaların üzerindeki motifler incelediğinde küçük farklılıklar hariç M.Ö. II. binyılın üçüncü ve dördüncü çeyreği Hitit imparatorluk devrinin üslubu ile paralel bir şekilde kıyafet başta olmak üzere duruş bakımından cepheden tasvir edilmiş ve eller göğüste birleştirilmiş bir şekilde betimlendiği görülmektedir. Ayrıca silindirimsi külah, sakallı yüz ve yerden dolayısıyla dağdan fıskıran elbise içinde ayaksız olarak temsil edilmişlerdir.²⁹² Bu noktada kabartmaların tasvir edilmiş biçimi ile Anadolu'nun diğer coğrafi bölgelerinde ele geçen dağ tanrısı betimlemeleri ile ufak nüanslar dışında yukarıdaki ifade edilen tasvire paralel bir şekilde hareket ettiği görülmektedir. Bu çalışmada, Anadolu'da dağ-Tanrılar en azından ilk zamanlarda, Baydur'un yukarıda ekseriyetle eril olarak betimlendiklerine dair ifadelerine katılmaktadır. Nitekim bu ifadeye dair dağ kültürünü yansıtan buluntular incelendiğinde bu durum tüm açıklığıyla görülmektedir.

Boğazköy kazılarında ele geçen Hitit fildişi dağ-Tanrı heykelciği ile Yasemek taş atölyesinde yer alan tanrıların tasvirleri, gerek cinsiyet gerek duruş ve kıyafet

²⁸⁸ Turgut, *age.* ss. 559-560; Akbaş, *age.* s. 18.

²⁸⁹ Harry A. Jr. Hoffner, *Hittite Myths*, Society of Biblical Literature, USA 1998, ss. 12-15.

²⁹⁰ Akbaş, *age.*, s. 18.

²⁹¹ Çevik, *age.*, s. 177.

²⁹² Başkaya, *Türk, age.*, s. 280.

bakımından oldukça benzer bir şekilde tasvir edilmişlerdir.²⁹³ Zira Alkım, “*Amanuslar’ın dağ tanrılarını ve bölgedeki dağ tanrısı kültürünün varlığını belgelediğini belirtir,*”²⁹⁴ sözleriyle bu kabartmaların önemini vurgulamaktadır.

Eski Anadolu ve Mezopotamya bölgesinde ele geçen dağ kültü ile ilgili buluntuların görselleri incelendiğinde, dağ-Tanrılarının alt kısımlarının dağı çağrıştırdığı görülür. Ayrıca ellerini karın kısımlarında kavuşturmaları bu betimlemelerde ortak bir nokta olarak göze çarpmaktadır. Bu tasvir bize birçok ipucu ve yorumlama yapma imkânı vermektedir. Nitekim bir saygı göstergesi olarak elleri karın kısmında kavuşturma hareketi, günümüz Anadolu toplumlarında kullanılmaktadır. Bu noktada dağ-Tanrılarının ellerinin karın kısımlarında kavuşturulması ile güçlü tanrıya özgü cüretkâr duruşun önüne geçerek Anadolu ve Mezopotamya panteonunda alt kısımlarında yer aldıklarının göstergesi olarak görülmelidir. Nitekim görsel incelendiğinde bu durum daha net olarak görülebilmektedir.²⁹⁵ Yazılıkaya’da yer alan görselde Gök Tanrı’nın boyut olarak daha büyük biçimde dağ-Tanrı olan Hazzi ve Namni’nin üstünde elleri açık bir şekilde betimlenmesi, Hitit panteonunda hiyerarşik olarak dağ-Tanrılarının baş tanrılarının yardımcıları olarak görülmesine dair yukarıda verilen ifadeyi açıklar niteliktedir.²⁹⁶ Ayrıca Gök Tanrı’nın sol yanında kayaya çıkmış yırtıcı bir hayvanın üstünde olanın ise Hitit kralı olması muhtemeldir. Gök Tanrı’dan farklı olarak kralın üzerine çıktığı kaya parçaları gibi görünen taşların aslında sırada dağları temsil etmesi muhtemeldir. Nitekim yükseklikle bağlantılı olarak gök ile ilişkili dağlardan bazılarının dağ-Tanrılara sahip bir biçimde Hitit inancında tanrılarının meskeni olarak görülüp, sadece tanrılarla ilişkilendirildiği bilinmektedir.²⁹⁷ Bu yüzden Hitit panteonunda baş tanrılardan biri olan Gök Tanrı sıradan dağ üzerinde

²⁹³ Murat Turgut, “Tarhuntašša’daki Su Kültü Mekânları”, **Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi**, S. 14, 2015, s. 343.

²⁹⁴ U. Bahadır Alkım, **Yasemek: taşocağı ve heykel atölyesinde yapılan kazı ve araştırmalar**, TTK. Ankara 1974, s. 51.

²⁹⁵ Dağ-Tanrı görsellerine karşılaştırmalı bakış için bk. Ek. Res. 15.

²⁹⁶ Ekrem Akurgal, **Hatti ve Hitit Uygarlıkları**, Tükelmat & Yaşar Kültür ve Eğitim Vakfı, İzmir 1995. s. 161.

²⁹⁷ Çevik, **age.**, s. 177.

betimlenemezdi. Dolayısıyla Hititlerde tanrı ile ilişkilendirilen dağların kutsal telakki edilip diğer tanrılardan hiyerarşik olarak alt kademede görüldüğü anlaşılmaktadır.

Kadim uygarlıkların inanç sisteminde dağ-Tanrılar, aynı zamanda yemin tanrı listelerinde yer alarak devletlerarası antlaşmaların tanığı ve koruyucusu olarak bilinmemtedirler. Bu nedenle Eski Anadolu devletlerinde antlaşmaların tanığı olarak telakki edilmişlerdir.²⁹⁸

Eski Anadolu coğrafyasında dağların üzerinde yer alan kaya kütleleri çeşitli biçimlerde kullanılarak kült vasfı kazanmıştır. Şöyle ki Toros dağ silsilesinde yer alan kayaların olduğu yakın bölgede tespit edilen İvriz/İmamkulu rölyefin görselinin alt kısmında yer alan çizim ile Eflatunpınar Su Anıtı'nın alt kısmında yer alan çizim dağlarla ilişkilendirilmişlerdir. Nitekim M.Ö. XIII. yy. tarihli İvriz rölyefi üzerinde yer alan arabasıyla Fırtına Tanrısı'nın üç dağ-Tanrısının eğilmiş başları üzerinde betimlenmesi kaya anıtları ile dağlar arasındaki ilişkiyi ortaya koyması bakımından önemlidir.²⁹⁹ Dikdörtgen bir havuz biçiminde yakınındaki su kaynağından beslenecek bir halde inşa edilen yerin göze çarpan kuzey kesiminde yer alan anıtın alt kısmında beş dağ-Tanrı kabartması bulunmaktadır. Bu dağ-Tanrılarının üç tanesinin göbeğinde yer alan muhtemelen suyu temsil eden delikler mevcuttur. Ayrıca bu taş blokta tanrılar ve mitolojik varlıklar, dünyayı temsil dağ-Tanrılarının üzerinde yer alması, Hitit panteonunun dışı vurumu olarak telakki edilebilir.

Hititler' in otoriter gücü elinde tutan krallarının vefat etmesi sonucu onların ruhlarının dağlara ulaştığına dair bir inanca sahip olduklarını III. Hattusili'nin Hitit kralları içinde imparatorluk çağını başlatan selefi II. Şuppiluliuma'nın ölümü sonrası söylediği "*Büyük babam Şuppiluliuma dağa ulaştığında*"³⁰⁰ sözü ile anlaşılmaktadır. Nitekim Akbaş, Hititler'in tüm tanrılarının Şepişa adlı dağda oturduğuna inandıkları bilgisinden hareketle, bu ibarenin kralın ölümünden sonra dağda yer alan tanrılarının

²⁹⁸ Hasan Bahar, Murat Turgut, Bora Küçük, "Hititlerde Yerleşim Yeri-Kutsal Dağ İlişkisi Üzerine Bir Mesafe Önerisi", *SEFAD*, S. 39, 2018, s. 406.

²⁹⁹ Dağ-Tanrı figürlerinin yer aldığı İmamkulu/İvriz Rölyefi ve Eflatunpınar Hitit Su Anıtı kabartmasının karşılaştırmalı görseli için bk. Ek. Res. 16.

³⁰⁰ Akbaş, *age.*, s. 18.

yanına gittiği için dağa kutsiyet kattığını belirtmektedir.³⁰¹ Bu ibare Hititlerde dolayısıyla Anadolu’da en azından M.Ö. II. binyılın ortalarında vefat eden önemli kişilerin ruhlarının tanrılar gibi dağlara ulaştığı inancının hâkim olduğunu göstermektedir.³⁰²

Dağların M.Ö. II. binyıl Anadolu coğrafyasında yaşayan toplumlarının inanç ve kültür hayatlarında nasıl karşılık buldukları ve Anadolu sanatında nasıl tasvir edildikleri hakkında Hitit menşeli yazılı kaynaklardan ve arkeolojik kazılardan bilgi edinmek mümkündür. Nitekim Hititler’den kalan ve Güterbock tarafından çevirisi yapılan KUB XXII 27 IV numaralı metinde geçen: “*Majeste Pıskuruwa Dağına gidince o günde ABUBITUM’ların evinden bir keçi(yi) (kurban olarak) verirler,*”³⁰³ ifadesinden Pıskuruwa Dağı’nda, dini ayinlerin yapıldığı görülmektedir. Nitekim Turgut, Hitit kutlamalarından olan AN. TAH. SUM^{SAR} şenlikleri sırasında Hitit dini inancına göre kutsal olarak kabul edildiği bilinen Pıskuruwa Dağı’nda, dini ayinlerin yapıldığını söylemektedir. Bu bilgiler ışığında, Anadolu’da tanrılar ile ilişkilendirilen ve kutsal kabul edilen dağların olduğunu dolayısıyla bir dağ kültüründen söz edilebileceği anlaşılmaktadır.³⁰⁴ Ayrıca Meter Oreie adı ile de anılan Tanrıça’nın dağda oturduğuna Arslankaya/Phrygia’daki betim de bir kanıt oluşturmaktadır.³⁰⁵

Eski Anadolu toplumlarının inancında yer edinen baş tanrının bölgenin en etkileyici dağı olarak kabul edilen yeri mesken tuttuğunu söyleyen Çevik, kadim dönemlerden beri dağların tepelerinde dağ kültürünü yansıtan unsurların olduğunu ve bölgede yer alan dağlar içinde en ihtişamlıları ile ilişkilendirilenlerden tanrılar için bu yerlerde tahtlar ya da nişler biçiminde kült yerleri oluşturulduğuna ulaşmıştır. Nitekim Çevik, bu duruma örnek olarak Lidyalıların Tmolos Dağı’nı, Urartuluların

³⁰¹ Akbaş, *age.*, s. 18.

³⁰² Murat Turgut, “Konya ve Karaman Çevresinde Hitit Dağ Kültürünün Yansımaları”, **Tarihçiliğe Adanmış bir ömür: Prof. Dr. Nejat Göyünç'e Armağan**, ed. Hasan Bahar, Mustafa Toker, Mehmet Ali Hacıgökmen, H. Gül Küçükbezi, Selçuk Üniversitesi Basımevi, Eylül 2013, s. 560.

³⁰³ Özlem Sır Gagavaz, **Hitit Krallarının Kült Gezileri Ayinler, Ziyaret Merkezleri, Yollar ve Lokalizasyonla İlgili Bazı Gözlemler**, Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, Çorum 2012, s. 176.

³⁰⁴ Hasan Bahar, Murat Turgut, Bora Küçük, “Hititlerde Yerleşim Yeri-Kutsal Dağ İlişkisi Üzerine Bir Mesafe Önerisi”, **SEFAD**, S. 39, 2018, s. 407.

³⁰⁵ Baydur, *age.*, s. 97.

Ağrı Dağı'nı, Likyalıların Olympos Dağı'nı, Pisidiaların Viaros ve Solymeos Dağı'nı baş dağ olarak konumladıklarını ve buralarda bir dağ kültürü oluşturduklarını ifade etmektedir.³⁰⁶

Anadolu'da dağ kültürünü yansıtan sanatsal tasvirlerin zaman içinde değişiklik gösterdiğine ulaşan Çevik, M.Ö. III. Bin yıla kadar dağların boğa biçiminde daha sonraki dönemlerde ise insan biçiminde tasvir edildiğini tespit etmiştir.³⁰⁷ Nitekim Hitit kabartma sanatının en güzel örneklerini sergileyen Yazılıkaya Açık Hava Tapınağının A odasının sağ tarafında yer alan 13 ile 17 no'lu arasındaki dağ-Tanrısı figürleri altı balık pulu bezemeli üst tarafı kendine has kıyafeti ile insan biçiminde tasvir edilmiştir. Ayrıca Yazılıkaya A odası karşılama sahnesi ile IV. Tuthalya kabartmasında da dağ tasvirine rastlanılmıştır. Nitekim Akbaş bu konuda, "*Hititler Döneminde dağ tasvirlerinin en güzel örnekleri Yazılıkaya'dadır*"³⁰⁸ ifadelerini kullanmıştır. Bu ifadelerden Eski Anadolu dağ kültürü hakkında Yazılıkaya Açık Hava tapınağının oldukça önemli olduğu anlaşılmaktadır.

Turgut çalışmasında, Hitit krallarının siyasi olarak Akdeniz ve Batı Anadolu politikalarında önemli bir yere sahip olan Konya bölgesine devletin kuruluşundan itibaren ayrı önem verdiklerini ve bu sebeple ellerinde tutmaya çabaladıklarını belirtmektedir. Ayrıca bölgenin Mısırlılar ile yapılan Kadeş savaşından önce öneminin daha da arttığını ve II. Muwattali'nin siyasi yönetimini buraya taşıdığını ayrıca bölgenin siyasi öneminin yanında dini merkez olarak da görüldüğünü ve bu bölgede tanrılar için dağlarda muhtelif kutsal mekânlar oluşturarak ayinler tertip ettiklerini ifade etmektedir.³⁰⁹ Bu doğrultuda çeşitli dönemlerde iskân edilmiş olan bu bölgede Hititler tarafından inanç açısından bir dağ kültürü tesis edildiğini ve bu yerin Hititliler tarafından dağ kültürü ile ilişkili olması gerektiği anlaşılmaktadır.³¹⁰

³⁰⁶ Çevik, *age.*, s. 176.

³⁰⁷ Çevik, *age.*, s. 176.

³⁰⁸ Akbaş, *age.*, s. 21.

³⁰⁹ Murat Turgut, "Konya ve Karaman Çevresinde Hitit Dağ Kültünün Yansımaları", **Tarihçiliğe Adanmış bir ömür: Prof. Dr. Nejat Göyünç'e Armağan**, ed. Hasan Bahar, Mustafa Toker, Mehmet Ali Hacıgökmen, H. Gül Küçükbezi, Selçuk Üniversitesi Matbaası, Eylül 2013, s. 561.

³¹⁰ Günümüz Konya kentinde yer alan Sızma beldesinin 12 km. güneydoğusunda yer alan dağ silsilesinin Zizimene Ana tanrıça kültürünün bulunduğu yerde Elmağaç Tepesi olarak adlandırılan

Turgut, İç Anadolu bölgesinde yer alan Erengirit Dağı, Hatip Kayalıkları, Karadağ, Yeşildağ, Kızıldağ, Sarpa Dağı gibi dağların inanç, kültürel ve siyasi açıdan toplumlar için ifade ettiği durum hakkında önemli araştırmalar yapmıştır. Dolayısıyla araştırmacı, bu dağların üzerinde ve çevresinde dağ kültürünü yansıtan dağ tahtları, niş/sunak gibi mimari yapıların varlığı ile muhtelif dinlere ait tapınak kalıntıları ve kutsal yazıtlar tespit etmiş ve Konya-Karaman illerinin bulunduğu bölgenin özellikle Hititlerin dağ kültürü inancını yansıtan birçok kutsal mekâna ev sahipliği yaptığı sonucuna ulaşmıştır.³¹¹

Sonuç olarak Eski Anadolu coğrafyasında yer alan dağ kültürünü yansıtan eserler şunlardır:

- 1) Çatalhöyük'te yer alan duvar resminde betimlenen dağ figürü,
- 2) Tanrılar için Latmos Dağı'nda dağ tahtları ve nişler biçiminde oluşturulan kült yerleri olmak üzere dağda yer alan mağara duvarındaki resim,
- 3) Hitit dönemine tarihlenen Fildişi dağ-Tanrı heykelciği,
- 4) Hitit Yazılıkaya'daki Huzzi ve Namni dağ- Tanrı kabartması,
- 5) Hitit Yazılıkaya'daki dağlar üzerinde betimlenen IV. Tuthaliya kabartması,
- 6) Kuzey Suriye Aia Dara dağ-Tanrı betimlemesi,
- 7) Yasemek taş ocağında bulunan dağ-Tanrı ortostatları,
- 8) Van'da yer alan ve Urartu uygarlığına ait olan Meher Açık Hava Tapınağı,
- 9) Eflatunpınar Hitit Su Anıtı ile Fasıllar Anıtı'nda yer alan dağ-Tanrı figürleri,
- 10) Anadolu'da ele geçen sikke, bronz agalma, değerli taş ve gemler üzerinde betimlenmiş dağ ve dağ-Tanrı figürleri.

bölge ile doğusunda yer alan Elmaağaç kutsal alanında yapılan arkeolojik kazılarda bulunan nişler ile nişlianakaya gibi mimari yapılar, dağ-Tanrılar ve Tanrılar ile ilgili ayinlerin bu yerde tertip edildiği fikrini uyandırmaktadır. Bk. Turgut, **age.**, s. 562.

³¹¹ Turgut, **age.**, s. 568.

2.1. Agdistis (Agdos/Arayit Dağı)

Antik kaynaklarda *Agdos*, *Agdistis*, *Angdistis*, *Angistis*, *Aggistis* gibi değişik yazılış biçimleri ile görülen bu kültün adını, dağların egemeni Ana Tanrıça'nın diğer unvanı olarak kullanılmasından aldığı görülmektedir. Yani Agdistis'in Ana Tanrıça ile aynı olduğu, Strabon'un verdiği bilgiden açıkça anlaşılmaktadır.³¹² Tabiatın bereketini algılayan insan, tabiata ve insan yaşamına egemen olarak her şeyin kaynağı olarak kabul ettiği Ana Tanrıça'yı, çok erken çağlardan başlayarak farklı düşünülen ve yöresine göre farklı isimlendirilen bir Tanrıça'ya dönüştürmüştür. Nitekim Ön Asya'nın ormanlık dağlarında oturduğuna inanılan Ana Tanrıça, tapınım gördüğü dağlardan kaynaklanan *Dindymene*, *Berekuntia* (*Sangarios kenarında bir tepe*), *Sipylene*, *Ídaia* vd. ek adlar almıştır. Agdistis de bunlardan biridir ve bu ad Agdos dağından gelmektedir.³¹³ Ergün, Ana Tanrıça'nın bu kadar çok isim değişikliği ile görülmesi hakkında, “Hiçbir mitolojide hiçbir tanrı onun kadar çeşitli adlarla anılmamıştır,”³¹⁴ ifadelerini kullanmaktadır. Ana Tanrıça ile dağın bağdaştırıldığının (Dağ Ana), Yunanistan ve Girit'te de örnekleri vardır.³¹⁵ Ergün, Frigler'in Ana Tanrıça'yı ifade etmek için kullandıkları Agdistis kelimesinin ilk olarak Frig lügatinde çevresine nazaran yüksek yer anlamına gelen “Agdos” kelimesinden türediğini bir diğer görüşün ise Yunanca'da yine aynı manada kullanılan “okhthos” sözcüğüne benzetilerek türetildiğini ifade etmektedir.³¹⁶ Baydur ise, Ana Tanrıça ile özdeşleşen Agdistis'in Ana Tanrıça ile eşitliğinin Frigler'den Roma Çağ'ına kadar sürdüğünü, Midas Kale'de Romalılar döneminden kalma birçok adak yazıtının kanıt oluşturduğunu ifade etmektedir.³¹⁷

Dokimaion/Phrygia'da M.S. II veya III. yy. ait dağ figürünün yer aldığı ayrıca “ΑΝΤΑΙCCHON(=*Angdistion Oros*)” yazılı quasi autonom sikke betimi oldukça dikkat çekicidir. Bu sikke betimi üzerine incelemeler yapan Baydur, dağ

³¹² Strabon, XII, V, 3. s. 63.

³¹³ Baydur, *age.*, s. 98.

³¹⁴ Özlem Ergün, *Anadolu Uygarlıklarında Pişmiş Toprakta Yapılmış Kybeleler*, Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, İzmir 2012, s. 10.

³¹⁵ Ergün, *age.*, s. 41.

³¹⁶ Ergün, *age.*, s. 11.

³¹⁷ Baydur, *age.*, s. 97.

betiminin, Phrygia’da, Sangarios (Sakarya) nehrinin kolu Gallos (Göksu) kıyısında kurulmuş olan Pessinus (Bala-Hisar ya da Balhisar) kentinin arkasında, Dindymon’ (Murat Dağı) da ki kutsal kayalığı yansıttığını ifade etmektedir.³¹⁸ Nitekim bu kayalığın Dindymon’da yer alması bu dağın su ve bitki örtüsü (kayın, çam gibi) bakımından zengin olmasından dolayı bereket ile ilişkilendirilen Ana Tanrıça kültürünün bu dağda olgunlaşmasının bir sonucudur. Dindymon’da Ana Tanrıça’nın mağaramsı tapınağının yer alması dağ ve Ana Tanrıça kültü arasındaki etkileşimin kaynağı olarak görülmektedir.³¹⁹ Ayrıca Strabon, bu dağda Attalos’lar tarafından Ana Tanrıça için bir tapınak ve beyaz mermerden portikler yaptırıldığını bildirmektedir.³²⁰

Balkanlar’dan M.Ö. XII. yy. da Orta Anadolu’nun batı bölümüne göçen Frig’ler, Ana Tanrıça’yı benimseyerek kendi inanç hayatına eklemişlerdir. Friglerin Agdistis adı ile benimsediği Ana Tanrıça kültü, antik dünyanın çeşitli yerlerinde görülmekle birlikte, Agdistis adı yalnızca Frigya-Küçükasya Ana Tanrıça’sına, özellikle Pessinus’daki Ana Tanrıça’yı ifade etmektedir.³²¹

Agdistis dağ kültürünün oluşmasında anlatılan mitolojik hikâyelerin etkisinin fazla olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Tanrı Attis’in doğuş mitosu söylencesinde geçen Agdistis’in yer aldığı hikâye Diodoros, Pausanias, Arnobius’un eserlerinde ufak farklılıklar olsa da benzer anlatım gösterir. Pausanias ve Arnobius’da anlatılan Pessinus söylencesi, bazı ayrıntılar dışında özde aynıdır: Grek’lerin Zeus ile özdeşleştirdikleri, Friglerin gök Tanrı’sı Bagaios, kutsal Agdos tepesinde oturan Ana Tanrıça’yı spermleriyle yani yağmurla hamile bırakır ve Agdistis adında hem dişi hem de erkek organlarına ve her iki cinsin cinsel dürtülerine sahip olan vahşi ve azgın bir yaratık doğurur. Tanrılar, Agdistis’in şehvetinden rahatsız oldukları için Dionysos’u onun azgınlığını durdurmakla görevlendirirler; Dionysos, Agdistis’i sarhoş eder ve cinsel organından ağaca bağlar, ayılıp sıçrayan Agdistis kendi kendini hadım eder. Kesilen organdan bir badem ağacı (Arnobius’da, nar ağacı) ürer; Nehir

³¹⁸ Baydur, **age.**, s. 63.

³¹⁹ Baydur, **age.**, s. 97.

³²⁰ Strabon, XII, IV, 3. s. 56

³²¹ Baydur, **age.**, s. 98.

Tanrısı Sangarios'un kızı Nana, bu ağaçtan kopardığı bir meyveyi koynuna saklayınca hamile kalır ve Attis'i doğurur. Anlatılan bir diğer söylence de benzer şekilde başlar. Keçiler tarafından beslenen, çobanlar arasında yaşayan ve olağanüstü güzellikte bir delikanlı olan Attis, dağ-Tanrıça olarak bilinen Agdistis'in kalbini çalar. Fakat Pessinus kralının kızı da delikanlıyı sever, Attis onunla evleneceği zaman, düğün konukları arasında Agdistis de görünür ve kıskançlığından Attis'i çıldırtır; dağa kaçan Attis bir çam ağacının altında kendini hadım eder, kanından menekşe ürer. Pişman olan Agdistis, Zeus'tan onu yeniden canlandırmasını ister, fakat Zeus, ancak Attis'in bedeninin hiç çürümeyeceğine, saçının hep uzayacağına yalnız sağ elinin küçük parmağının hareket edeceğine söz verir.³²² Ovidius'da anlatılan Pessinus söylencesinde ise: Ana Tanrıça'nın kıskançlığı yüzünden çıldırttığı Attis, Dindymon Dağı'nın doruğuna çıkar, burada kendini hadım eder ve çam ağacına dönüşür.³²³ Agdistis'in doğumu ile ilgili söylencenin özünde dağ, göksel güç ve toprağın birleşmesi yatmaktadır.

Agdistis ile ilgili yukarıda birbirine benzer bir şekilde anlatılan olay örgüsünde ortak olan öğelerden birisinin çam ağacı olduğu göze çarpmaktadır. Nitekim sikke betimlerinde çam ağacı figürü, dağ-Tanrı tasvirlerini yansıtan malzemelerde geniş ölçüde kullanılmıştır. Çamın kutsallığı ise Attis'in tanrıça tarafından bu ağaca dönüştürülmüş olmasından ileri geliyor olmalıdır.³²⁴ İlbaharda kutlanan bayramlarda, Attis'in simgesi olarak bir çam ağacı kesilip menekşelerle süsleniyor ve Ana Tanrıça tapınağına götürülüyordu. Bir diğer ana öğelerden birisi de hadımdır. Attis, kendini hadım ettiği için rahipler (Galloi) de kendilerini hadım ediyorlardı. Her yerdeki Ana Tanrıça kültüründe görülmeyen, yalnızca eki Hitit-Frig bölgesindeki Pessinus kültüründe rastlanan hadım, Sami kökenlidir ve Eski Doğu bereket Tanrıçalarının pek çoğunun kültüründe görülmektedir.³²⁵ Anadolu'da dağ ile ilişkili Agdistis kültürünün oluşmasında yukarıdaki öğelerin etkisinin yanında olayların mekân olarak dağda gerçekleşmesi de önemli olmuştur.

³²² Ergün, *age.*, s. 38.

³²³ Ergün, *age.*, s. 40.

³²⁴ Ergün, *age.*, s. 13.

³²⁵ Baydur, *age.*, s. 99.

Hurri-Hitit Kumarbi söylencesindeki Ullikummi ile Agdistis arasındaki benzerlik çok çarpıcıdır. Kumarbi'nin Soğuk Pınar ile birleşmesinden “korkunç diyorit taşı” olarak da bilinen bir taş yaratığın doğduğundan ve Kumarbi'nin Fırtına Tanrısına olan düşmanlığından sebep, Ullikummi'den Fırtına Tanrısını alt etmesi istemektedir. Fırtına Tanrısı bu durum karşısında tanrılardan yardım ister ve Ullikummi'ye karşı bir amansız bir mücadele başlatma kararı alırlar.³²⁶ Tanrılar, tıpkı Agdistis söylencesinde olduğu gibi, Ullikummi'nin gücünden korktukları için Ea'nın yardımını isterler ve Ea, taşı ayaklarının altından keserek gücünü kırar, böylece Tanrılar, Ullikummi'yi yenerler. Hadım olayı burada da görülmektedir.³²⁷ Anlatılan söylencede tabletlerin kırık olması ve birçok doğum olayının gerçekleşmesi bazı olayların netlik kazanmasının önüne geçmektedir. Nitekim Anu tarafından hamile bırakılan Kumarbi devamında tabletin kırıldığı yerde Ganzura Dağı'na tükürür. Ancak söylencenin devamında doğuranın Kumarbi'nin mi yoksa dağın mı olduğu anlaşılmamaktadır.³²⁸ Nitekim Arnobius'un anlattığı Agdistis'in spermelerini Agdos üzerine akıtmasına benzemektedir. Ullikummi gibi, Agdistis de hükmedilmesi zor bir varlık olarak doğmuştur.³²⁹

Sonuç olarak Ana Tanrıça ile ilişkili Agdistis kültüründe dağın kutsal olarak görülmesi, kültürün kutsal unsurlarının mekân olarak dağda yer almasından dolayı gelmektedir. Böylece Agdistis kültürünün Ana Tanrıça kültürü dışında dağ kültürü ile yakın bir ilişki içinde olduğu anlaşılmaktadır.

2.2. Ağrı (Ararat/Masis) Dağı

Günümüz Ağrı ve Iğdır il sınırlarının kesiştiği kısımda yer alan Ağrı Dağı adını Ağrı ilinden almaktadır. Ağrı Dağı'nı bildiren bir diğer ad olan “Ararat” klasik kaynaklarda oldukça geniş yer tutmaktadır. Bu kaynaklarda Ararat adını kullanan en meşhur eser Tevrat'dır. Tevrat'ta Tufan olayının bu dağda yani Ararat adlı dağda

³²⁶ Serkan Demirel, “Hititçe Çiviyazılı Metinlerde Geçen Kumarbi Efsanesi ve Ullikummi Şarkısı'na İlişkin Bir Tartışma Notu”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. 30, S. 2, 2015, s. 446.

³²⁷ Ergün, *age.*, s. 47.

³²⁸ Pınar Kurşun Cengiz, *Yazılı Kaynaklar Işığında Eski Çağ'da Mitler*, Yüksek Lisans Tezi, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2014, s. 76.

³²⁹ Ergün, *age.*, s. 40.

gerçekleştiği belirtilmektedir.³³⁰ Nitekim Tevrat'a göre Tufan olayından sonra gemi bu dağa oturmuştur. Ağrı Dağı'na verilen diğer adlar şunlardır: Türkler “Aghri Dagh”, Ermeniler “Massis”, Araplar “Cebel ül Haris”, İranlılar ise “Koh i Nuh” adını vermişlerdir.³³¹ Bu adlandırmalar arasında en çok bilinen Ararat kelimesini etimolojik olarak incelediğimizde bu kelimenin çoğunun zannettiğinin aksine ermenice olmadığıdır. Ancak Ararat Dağı özellikle Ermeniler tarafından kutsal dağ kabul edilmekte, “yüce”, “ulu” gibi sıfatlarla nitelendirilmektedir.³³² Bundan dolayı Ermenilerin Ağrı Dağı'nı gördükleri zaman toprağı öpüp haç çıkardıklarını ve dua ettikleri bilinmektedir.³³³ Ayrıca Ermenilerin, Ağrı Dağı'nı resmi devlet armalarında, paralarında ve bazı markalarının logolarında kullandıkları ve muhtelif birçok diğer ürünlerine de bu dağın resmini yerleştirdikleri bilinmektedir.³³⁴ Bu adın Asurluların Urartu ülkesine verdiği ad olduğuna dair görüşlerde bulunmaktadır. Doğru, günümüzde kullanılan ad olan Ağrı adının şamanizm devri Türkçesinden gelme ihtimalinin fazla olduğunu Ağrı kelimesinin ise Yakut dilinin sözlüğünde “Agr” ve “Ağrı” Kocaman ve Tanrı anlamına geldiğini ifade eder.³³⁵ Ayrıca Doğru, Ağrı Dağı'nı ziyaret eden 3 grup insandan 2 grubun Nuh'un Gemisi efsanesine inanarak dağı seyretmeye ya da Nuh'un gemisinin kalıntılarının nerede olduğunu araştırmak üzere gelen insanlardan oluştuğunu tespit etmiştir.

Ağrı Dağı'nın gerek müstakil olarak çevresine göre yüksekliği ve zengin bir habitata sahip oluşu, gerekse Tufan hadisesi sonrası Hz. Nuh ile evlatlarının bu dağdan yeryüzüne dağıldığı bilgisi, zamanla Ağrı Dağı'nın efsane bir öge olarak kült vasfı kazandığı fikrini desteklemektedir.

³³⁰ Gemi yedinci ayın on yedinci günü Ararat Dağına oturdu. Bk. Tekvin, 8/4. Ararat Dağı'nın günümüzdeki Ağrı Dağı olduğu zannedilmekle birlikte Tevrat'ta geçen bu hadise sonucunda geminin başka dağa oturduğuna dair Yahudi kaynakların diğer görüşleri için bk. **Tora ve Aftara**, 1. Kitap, Beşerit, Türkçe Çeviri ve Açıklamalarıyla, çev. Moşe Farsi, vd. İstanbul 2010, s. 49.

³³¹ Âdem Yulu, “Friedrick Parrot'un Ağrı Dağı Araştırma Keşif Gezisi”, **Coğrafya Dergisi**, S. 38, 2009, s. 52.

³³² Baydur, **age.**, s. 3.

³³³ Emrah İstek, Gülşen İstek, “Batılı Seyahatnamelerde Ağrı Dağı, **Ermeniler ve Nuh'un Gemisi (XIV.- XVIII. Yüzyıllar)**”, **IV. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu**, ed. Oktay Belli, Faruk Kaya, İbrahim Özgül, Vedat Evren Belli, 18-20 Ekim 2017 – Ağrı, s. 253.

³³⁴ Özer Özocak, “Ermeni Diasporası ve Ermenistan: Siyasi, Ekonomik ve Dini İlişkiler”, **Asia Minor Studies**, C. 10, S. 1, 2022, s. 64.

³³⁵ A. Mecit Doğru, **Dağcılık ve Yüksek İrtifa, Dağcılık Federasyonu Yay.** Ankara 1989, s. 88.

2.3. Amanos Dağları

Amanos Dağı tarihi kaynaklarda farklı adlarla geçmiştir. Asur kaynaklarında *Hamanu*, Yunan kaynaklarında *Amanos*, *Amanon*, *Melantion*, Bizans kaynaklarında *Mauron*, Latin kaynaklarda *Amanus* şeklinde geçer.³³⁶ Bu adlandırmalar içinde Amanos kelimesi kaynaklarda çok geçmiş olmalı ki, günümüzde dahi kullanılmaya devam edilmiştir.³³⁷ Toros Dağ silsilesinin en güneyindeki bölümünü oluşturan Amanoslar, kuzeyde Kahramanmaraş'tan başlayıp güneye doğru uzanarak, Asi Nehri'nin Akdeniz'e döküldüğü Samandağ Deltası'nda sona ermektedir. En yüksek noktası Mıgır Tepe'dir. Amanos Dağları'nın büyük bir kısmı günümüz Hatay ili sınırlarındadır. Amik Ovası ile Akdeniz'i birbirinden ayırmaktadır. Asur metinlerinde sedir ağaçlarının çokluğundan dolayı Sedir Dağı olarak bilinen ve Taurus Dağları'nın bir kolu olan Amanos Dağları tarih boyunca mitosların, menkıbelerin, savaşların yeri olmuştur. Nitekim bu mitoslardan birisine göre Tufan hadisesinden sonra insan soyu Hz. Nuh'un oğulları ve kızlarından devam etmiştir. Bunun yanında Hz. Nuh'un oğullarından Yafet'in yedi oğlu Amanos Dağları ve Taurus Dağları'na yerleşerek zamanla Asia'da Tanais, Avrupa'da ise Gaderia 'ya kadar olan alana hâkimiyet kurmuşlardır.³³⁸ Mitos'a göre, Tufan hadisesinden sonra Anadolu'da ilk yerleşim ve siyasi hareket Taurus ve Amanoslar'dan başlamış olduğu söylenebilir. Bir diğer mitosa göre, Miken kralı Agamemnon'un oğlu Orestes³³⁹, Homeros'un eserinde aktarılanlar doğrultusunda, Anne ve sevgilisini öldürdükten sonra intikam ruhları Erinyeler tarafından kovalanmış ve çılgınlık nöbeti geçirmeye başlamış ardından kuzeni Pylades ve kardeşi Iphigenia ile karşılaştığı birtakım zorluklar sebebiyle Melantion Dağı'na (=Amanos) kaçmıştır. Bu dağda yer alan Hestia Tapınağı'nda uyuduktan sonra rahatsızlığından kurtulmuştur. Grekçede dağ ile ilişkili bir isme sahip olan Orestes anlaşılan kurtuluşu da dağlarda bulmuştur.

³³⁶ Gülcan Şaroğlu, "Antik Kaynaklarda Amanos ve Kasion Dağı", **Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C. 5, S. 9, 2013, s. 60.

³³⁷ Nitekim cumhuriyetin ilanından sonra Nur Dağları olarak değiştirmiş ancak 1941'te Türk Coğrafya Kongresinde kadim ismini, klasik kaynaklarda en çok kullanıldığı şekilde Amanos olarak geri almıştır. Bk. Şaroğlu, **age.**, s. 63.

³³⁸ Şaroğlu, **age.**, s. 60.

³³⁹ Grekçe oreibates kelimesinden gelir anlamı dağcıdır.

Nitekim Orestes kendisine gelen kehanet üzerine Melantion Dağı'nda şifa bulacağı için dağda yer alan tapınağı bulunca tapınaktan içeri girmiş, dağda istenilen kurban sunusunu yerine getirmiş ve sonra burada uykuya dalmış ve Melantion Dağı'ndan doğdukları için Syria'lılar tarafından Melantos olarak adlandırılan nehrin kenarında yıkanmıştır. Silpion Dağı'na gittikten sonra bölge halkının Orestes'deki değişimi gördükten sonra çılgınlığını nerede bıraktığını sorunca Orestes sağ elini başının üzerine kaldırıp çılgınlığını Tanrısal Hestia Tapınağı'nda bıraktığını söylemiştir.³⁴⁰ Şaroğlu, bu mitosun dağın adına ilham olduğunu, Grekçe'de ἀμυαίνεσθαι=çılgınlığı geçmek anlamına gelen Amanos olarak adlandırılmasına sebep olduğunu bildirmektedir.³⁴¹

Amanos Dağları'nın kült vasfı taşımada dağın bitki örtüsünün önemine değinen Şaroğlu, II. Assurnasirpal'in dağda yetişen ardıç, servi, çam kırışlerini ışık tanrıları Sin ve Shamash adına Esharra'da yaptırmakta olduğu tapınaklarında kullanmasının etkili olduğunu bildirmektedir. Ayrıca klasik eserlerde Amanos Dağı'nda yetişen hayvanların derilerinden kıyafetler yapıldığı ve bölgede Girit maydanozu olarak adlandırılan *tordylium officinale* ve *smyrniium perfoliatum* gibi tıbbi amaçlı bitkilerden istifade edildiğinin geçmesi, Amanos Dağları'nın kült vasfı kazanmasında bir diğer etken olarak karşımıza çıkmaktadır.³⁴²

Sonuç olarak yukarıda anlatılan hikâyede geçen Amanos Dağı'nın adını mitos da geçen olaylar sonucu aldığı görülmektedir. Ayrıca mitos'da Orestes'in derdine çare olması için ritüelin dağda tertip edilmesinden hareketle Anadolu'da yer alan birçok dağın da Eski Çağlar'da karşılaşılan sorunun çözüm mekânı olarak düşünülüp kült vasfı kazandığı anlaşılmaktadır.

2.4. Argaios Dağı (Erciyes Dağı)

İç Anadolu bölgesinin en ihtişamlı dağı olan Erciyes Dağı kuzey-güney doğrultusunda Kayseri'den Everek'e kadar yaklaşık 38 km. uzunluğunda olup, batı-doğu yönündeki yayılış alanı da hemen hemen aynıdır ve 1300 km² bir alanı

³⁴⁰ Şaroğlu, *age.*, s. 61.

³⁴¹ Şaroğlu, *age.*, s. 61.

³⁴² Şaroğlu, *age.*, s. 63.

kaplamaktadır. Nitekim Eski Çağ tarihi içinde Erciyes Dağı'nın zirvesine doğru çıkan bir yol üzerinde yer alan Tekirderbent köyünde bulunan Hitit hiyeroglif dilindeki bir yazıtta, bölgenin en yüksek dağ adı “*Tanrı Dağ Harhara*” olarak geçmektedir. Bu tanımlamadaki *Harhara* kelimesinin kökü olan *harb*'in, Hititçe'de beyaz anlamına gelen *harkis* sözcüğüne uyduğunu söyleyen Baydur, araştırmacıların bu bilgiden hareketle Hititlerde “Hargas Dağı” ile bilinen Grekçe'de beyaz-parıltılı anlamına gelen Argaios'un aynı dağ olduğu sonucuna ulaştıklarını bildirmektedir.³⁴³ Bu bağlamda Argaios kelimesinin Strabon'un eserinde geçtiği gibi zirvesinden kar eksilmemesi, gündüz güneşin bu dağa yansması ile parlamasını ifade eden bir kelime olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim bu kelime ile örtüşen Argaios Dağı hakkında Strabon, zirvesinden kar eksik olmayan ve tepesine tırmananların (ki sayıları son derece azdır) açık havada hem Pontos hem de Issos denizlerinin görülebildiğini söyledikleri belirtmiştir. Ayrıca araştırmacı, bütün dağların en yücesi olan Argaios'un eteklerinde konumlandığı için “Argaios yamacındaki” ek adlandırmasını taşımakla birlikte bu kent de Eusebeia adını aldığını bildirmektedir.³⁴⁴

Argaios Dağı hakkında bilgi edineceğimiz yazılı kaynakların genel olarak dağ-Tanrı betimlemelerin hemen hemen hepsinde olduğu gibi zayıf olduğunu aktaran Baydur, Argaios Dağı hakkında özellikle dağın kuzey yamacında yer alan Mazaka-Eusebeia-Kaisareia(Kayseri) kentinin sikke betimleri, gem'ler üzerindeki betimler ve bazı bronzların dağ-Tanrı olarak tasvir ettikleri Argaios hakkında bilgi verdiğini ifade eder.³⁴⁵ Bu kaynaklar içinde dağın, doğrudan Tanrı'nın kendisi olduğu, Tanrısallığı içinde sakladığı görüşü, en iyi biçimde olasılıkla imparatorluk dönemine ait bronz agalmada kendisi ortaya koymaktadır.³⁴⁶ Doruğunda bir kartalın oturduğu Argaios Dağı'nı yansıtan agalmanın üzerinde, ortada genelde dağ-Tanrı betimine uygun sakallı bir Tanrı büstü vardır; bronz agalmanın sağ ve sol kısımların bitkiler, alt kısımda hayvanlar yer alır.³⁴⁷ Bu noktada bronz agalmada tasvir edilen betim ile M.S. II. yy. ait sikkelerdeki bazı Argaios betimlerinde de görülen bitki ve hayvanlar

³⁴³ Baydur, *age.*, s. 73.

³⁴⁴ Strabon, XII, II, 6-7.

³⁴⁵ Baydur, *age.*, s. 73.

³⁴⁶ Görsel için bk. Ek. Res. 17.

³⁴⁷ Baydur, *age.*, s. 5.

dağın tanrısallığına işaret ederek dağ kültünün varlığından söz etmektedir. Nitekim Argaios ile ilgili kaynaklar erken dönemden günümüze kaldıklarından ve bu dönemde, Anadolu'nun başka bölgelerinde olduğu gibi Kapadokya bölgesi³⁴⁸nde de değişik kültürlerin etkisi ile bir karışım kaynaşma söz konusu olduğundan, kültürün eski şekli üzerinde sağlıklı sonuca varabilmek oldukça güçleşmektedir. Ayrıca Argaios kültü konusunda elimizde, bugünkü bilgilerimize göre, M.Ö. I. yy.'dan başka eskiye giden başka kaynak da yoktur. Ancak dağ-Tanrılara büyük önem Hititlerin egemenlik bölgesi içinde bulunan bu ulu dağın, bu toplumun inançlarında yer almamış olması düşünülemez. Kutsal Hitit dağlarının isim değiştirilerek Roma Çağın'da da kutsallığını koruduğu göz önüne alındığında, Argaios içinde aynı şeyin söz konusu olduğu düşünülebilir. Nitekim eldeki bazı Hitit metinleri bu görüşü destekler niteliktedir.³⁴⁹

Hititler döneminden günümüze ulaşan Yazılıkaya ve Şimşekkaya kabartmalarındaki kompozisyonlarda betimlemesine rastlanan Argaios Dağı'nın kültür olarak ifade ettiği anlam üzerine araştırmacılar, Hititçe çivi yazılı metinlerde geçen Kumarbi destanında dağ-Tanrıları ile Tanrılar'ın karşılaşması öyküsüne uygun olarak Yazılıkaya A galerisinde bulunan benzer iki dağ-Tanrısı ile Tanrıların karşılaşması betimlemesine rastlamışlardır.³⁵⁰ Kara'ya göre Yazılıkaya'da betimlenen bu iki dağ tanrısının adları Hazzı ve Namni'dir.³⁵¹ Kara, muhtelif araştırmacıların bu iki dağ tanrısından birinin Argaios Dağı betimlemesini yansıttığını düşündüklerini eserinde aktarmaktadır.³⁵² Baydur'a göre; Hurri kültürünün geniş yansımalarını taşıyan efsaneler, sözlü gelenek yoluyla Hititlere intikal etmiş böylece Kumarbi destanında geçen Namni'de, Argaios'un o dönemde ki adı olarak kullanılmıştır. Namni kelimesi etimolojik olarak incelendiğinde Hurrice olduğu ve Hititçe karşılığının Harkasos

³⁴⁸ Kappadokia bölgesi doğuda Armenia, batıda Galatia ve Lykaonia, kuzeyde Pontos ve güneyde Kilikia'yla sınırlanmış bölge, adını Galatia sınırındaki Kappadoks ırmağından almıştır. Bk. Strabon, *age.*, s. 324.

³⁴⁹ Murat Ufuk Kara, "Kappadokia Stelleri Üzerindeki Argaios (Erciyes Dağı) Betimlemesi", *CEDRUS*, C. 4, 2016, s. 305.

³⁵⁰ Kara, *age.*, s. 303.

³⁵¹ Kara, *age.*, s. 303.

³⁵² Kara, *age.*, s. 304.

olduğu çeşitli çivi yazılı tabletlerde yapılan tetkikler sonucu ifade edilmektedir.³⁵³ Strabon'un eserinde geçen Argaios betimlemesinde üzerinde eksik olmayan kar ve bulutları aşması, Baydur'u Harkasos kelimesinin Hititçede "Beyaz Dağ", "gümüş gibi parlak" veya "Akdağ" demek olduğu yönünde görüş sunmasına neden olduğunu düşündürmektedir. Ayrıca Strabon'un bütün dağların en yücesi olarak nitelediği Argaios Dağı'nın, bölgede yapılan arkeolojik çalışmalarda bulunan bir yazıtta Anadolu'nun en yüksek dağı olarak "Harharas" adlı dağın olduğu bilgisinin yer alması, Baydur'u Erciyes'in ilk adının bu olduğuna inandırdığını düşündürmektedir.³⁵⁴ Hellenlerin Anadolu'ya gelmesiyle Hellence'ye "Argaios" olarak geçmesi, Harharas ile Argaios, Argeaios veya Argeo'nun aynı olduğunu göstermektedir.³⁵⁵ Bu nedenle Maximus Tyrios'un Argaios'u yemin tanrısı olarak nitelemesi ve Hitit metinlerinde yemin Tanrısı listesinde yer alan dağ-Tanrılardan birisinin de Hurrice ad taşıyan Namni adındaki dağın olmasından hareketle Argaios'un, Namni adı ile geçtiği düşünülmektedir.³⁵⁶ Markus Aurelius zamanından başlayarak sikke betimlerinin ve bronz agalma'ların yanı sıra elimizdeki sayılı yazılı kaynaklar ile Maximus Tyrios'un verdiği bilgi (hem tanrı, hem yemin tanrısı, hem kült heykeli), Argaios'un dağ-Tanrı olduğunu kuşkuyla yer bırakmayacak şekilde ortaya koymaktadır.

Hitit imparatorluk döneminden kalan İmamkulu Anıtı³⁵⁷ üstü yuvarlak bir kayaya işlenmiştir. Şahin, anıtın üzerinde bulunan yazıtta bir prens betimi bulunduğunu, prensin önünde aslan başlı yaratık yani cinlerin yukarıya kalkan elleri üzerinde Hitit dağ-Tanrıları ve onların üzerinde boğanın çektiği kağnıda Taru veya Teşup'un gösterildiğini söylemektedir.³⁵⁸ Dolayısıyla İmamkulu Anıtı'nın bulunduğu yerin Argaios'a yakınlığı düşünüldüğünde bölgede bir dağ kültü varlığı güç kazanmaktadır.

³⁵³ Nezahat Baydur, **Kültepe (Kaneş) ve Kayseri Tarihi Üzerine Araştırmalar**, İstanbul 1970, s. 72.

³⁵⁴ Baydur, **age.**, s. 41.

³⁵⁵ Baydur, **age.**, s. 43.

³⁵⁶ Baydur, **age.**, s. 74.

³⁵⁷ Görsel için bk. <https://www.hittitemonuments.com/> (E.T. 04.01.2019)

³⁵⁸ Keziban Şahin, "Fırtına Tanrısı' nin Anadolu ve Eski Yakın Doğu Kültürlerindeki İzleri", **International Journal of Social Sciences**, C. 3, S. 1, Bahar 2019, s. 5.

Volkanik bir yapı arz eden Argaios Dağı'nın zannederek Romalı Claudius döneminde lav püskürttüğü anlaşılıyor ki Claudius bu durumdan şöyle bahsetmektedir: "...*Şimdi Kapadokyalıların otlakları ve hızlı atların babası Argaios yanıyor...*"³⁵⁹

İran coğrafyasında M.Ö 550'de Med Krallığını yıktıktan sonra güç kazanan Perslerin büyük kralı Kyros, hâkimiyet alanını Anadolu istikametinde genişletmeye çalışmıştır. Anadolu hâkimiyeti için Lydia Kralı Kroisos ile savaşan Kyros bu savaşta galip ayrılmış, böylece Anadolu da iki yüz yıldan fazla bir süre Pers hâkimiyet dönemi başlamıştır. Bu süre zarfında da Persler kendi kültürlerini kısmen de Asya kültürünü Anadolu'ya aktarmışlardır.³⁶⁰ Perslerin hâkimiyet süreleri zarfında Anadolu coğrafyasını, siyasi, ekonomik, inanç alanında yakından etkilediklerini söyleyen Karatekir, bir örnek olarak satraplık sisteminin Anadolu'da kullanılmasını vermektedir.³⁶¹ Nitekim kültürel unsurların temelini oluşturan inanç faktörü, Perslerin Anadolu'da hâkimiyeti esnasında yoğun bir etkileşime girmiştir. Nitekim Herodot, Perslerin Anadolu'ya gelmeden önce Tanrı heykeli, tapınak ve sunak gibi şeyleri yapmayı bilmediklerini ancak kurbanlarını tanrılarına dağ başlarında adadıklarını söyler.³⁶² Anadolu'da İran menşeli olduğu düşünülen Tanrı Mithra ile Pers Artemisi Anahita ve ateş kültüne de yoğun rastlanması bunun sonucudur. Bittel, adı geçen bu tanrıların özellikle Kappadokia Bölgesi'nde dolayısıyla Argaios Dağı ve çevresinde geniş ölçüde görüldüğünü belirtmektedir³⁶³ Özellikle Argaios Dağı'nın yanardağ olması hasebiyle *ateş kültü*, zannederek yanardağların olduğu bölgelerde yaygınlaşmıştır. Nitekim Bittel, bu görüşü destekler mahiyette ateş kültünü yansıtan tapınakların bu dağların yakınlarına kurulduğunu belirtmektedir.³⁶⁴ Dolayısıyla Argaios'un da bir yanardağ olduğu hesaba katıldığında, bu dağın çevresinde de böyle bir tapınağın varlığı düşünülebilir.

³⁵⁹ G. Şaroğlu, **Kappadokia, Pontos, Paphlagonia ve Kilikia Bölgelerinin Dağları**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya 2010, s. 121.

³⁶⁰ Eray Karatekir, "Persler Anadolu'da: Büyük Kyros'un Lydia Seferi ve Sonuçları", **Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi**, S. 1, Haziran 2018, s. 1.

³⁶¹ Eray Karatekir, **age.**, s. 1

³⁶² Herodotos, I, 131.

³⁶³ K. Bittel, "Kappadokia'da Bulunan Bir Ateş Sunağı". **TAD VI**, 1956, ss. 35-42.

³⁶⁴ Bittel, **age.**, s. 40.

Böylece Argaios bu vasfı ile kült özelliği kazanmış olabilir. Nitekim Argaios'un ateş sunağı ile betimlendiği gemma taşı ile bünyan ateş sunağı bu duruma örnek olarak verilebilir.³⁶⁵ Ayrıca en azından Romalı Claudius döneminde aktifleşerek çevre halklara korku ve ilgi uyandıran Argaios Dağı'nın Romalı Claudius döneminde lav püskürttüğü anlaşılmaktadır. Claudius bu durumdan şöyle bahsetmiştir: “...*Şimdi Kapadokyalıların otlakları ve hızlı atların babası Argaios yanıyor...*”³⁶⁶

Argaios Dağı Kappadokia Bölgesi'nin en yüksek dağıdır. Aynı zamanda en azından Eski Çağ da aktif olduğunu bildiğimiz volkanik bir dağdır. Bu nedenle Eski Çağ Anadolu tarihi boyunca bölgede yaşayan insanların kutsal olarak kabul ettiği bir dağdır. Bir kez daha hatırlatmak gerekirse, Argaios Dağı, Hellen mitolojisinde “Argaios Oros” olarak isimlendirilmektedir. Mısırlıların, Apollon'u Isis'in oğlu saymaları ve ayrıca Horus'un da Isis'in oğlu olması, Argaios-Oros ile Apollon'un ilişkisi olabileceğini akla getirmektedir.³⁶⁷ Buradan da Argaios'un başlı başına kutsal bir tanrı olarak kabul gördüğü anlaşılmaktadır. Kappadokia'nın baş tanrısı olarak kabul edilen Argaios-Oros, Eski Çağ ikonografisinde çok çeşitlilikte yapılarak kült simgesi ve hükümdarlık arması olarak kullanılmıştır.³⁶⁸ Nitekim Kara, bu durum Argaios Dağı çevresinde yaşayan halkların bu dağa ilgi duymalarını ve kutsal saymalarına neden olduğunu eserinde belirterek şunları ifade etmektedir:

*“Argaios Dağı, Hellen mitolojisinde “Argaios Oros” olarak isimlendirilmektedir. Mısırlıların, Apollon'u Isis'in oğlu saymaları ve ayrıca Horus'un da Isis'in oğlu olması Argaios-Oros ile Apollon'un ilişkisi olabileceğini akla getirmektedir. Buradan da Argaios'un başlı başına kutsal bir tanrı olarak kabul gördüğü anlaşılmaktadır. Kappadokia'nın baş tanrısı olarak kabul edilen Argaios-Oros, antikçağ ikonografisinde çok çeşitlilikte yapılarak kült simgesi ve hükümdarlık arması olarak kullanılmıştır.”*³⁶⁹

Argaios Dağı'nın sikkeler üzerindeki betimlemelerinde, çelenk sembolüne sıkça rastlanılmaktadır. Ana dorukta veya burada duran kartalın ağzında ve sunak

³⁶⁵ Kayseri/Caesarea'ya yaklaşık 50 km. uzaklıkta Bünyan ilçesinde bulunan Argaios'un ateş sunağı ile betimlendiği gemma taşı için bk. Akbaş, *age.*, s. 8.

³⁶⁶ Şaroğlu, *age.*, s. 121.

³⁶⁷ Azra Erhat, *Mitoloji Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1972, s. 226.

³⁶⁸ Oğuz Tekin, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, İletişim Yay. İstanbul 2008, s. 176

³⁶⁹ Kara, *age.*, s. 310.

içerisinde tek veya iki sıra çelengın gösterilmesi, dağın hem dini hem de yöresel olduğunu göstermektedir.³⁷⁰ Ayrıca Roma dönemine ait sikkeler de Argaios Dağı'nın çelenk tasviri ile işlendiği görülmektedir.³⁷¹ Argaios'un Roma İmparatorluk Dönemi sikkelerinde geniş ölçüde kullanılmış olduğunu ifade eden Kara, Argaios Dağı'nın Zeus, Helios, Serapis, Mithras ve Men gibi tanrılarla özdeşleşmiş olduğunu belirtmektedir. Nitekim Argaios Dağı'nın Eski Anadolu halkları tarafından saygın bir yerde tutulmasını sikkeler üzerinde yer almasından anlaşılmaktadır. Çünkü Antikçağ sikkeleri incelendiğinde, ön yüzünde genellikle bölgenin hâkiminin figürü arka kısımda dönemin kült olarak kabul ettiği unsurun tasvirinin yer aldığı görülmektedir. Zira Argaios Dağı da özellikle Roma döneminde yöre halkı tarafından kutsal olarak kabul görmüş olacak ki, sikkelerde ve muhtelif objelerde ekseriyetle arka tarafta betimlenmiştir. Ön yüzünde Kral Arkhelaos'ın yer aldığı arka yüzünde Argaios Dağı'nın zirvesinde kartalın kanatlarını açarak heybetli bir şekilde dağ üzerinde ağı ile tuttuğu çelenk tasviri göze çarpar ki, bu durum o dönemde sikkelerde işlenen Argaios Dağı'nın bir kült olarak hem soyut hem de politik bir araç olarak kullanıldığını göstermektedir.³⁷² Tarihi çağlar boyunca muhtelif toplumlar arasında yaygın olarak kullanılan çelenk, haşmetin ve hâkimiyetin sembolüdür. Genellikle kartal ve çelengın ritüellerle dini törenlerde, savaş dönüşünde, başarı ve şükran sembolü olarak kullanılması tarih boyunca sürdürülen geleneği yansıtmaktadır.

Nitekim Roma imparatorları döneminde ve ilerleyen tarihlerde bile sikkeler³⁷³ ve mezar stelleri üzerine işlenerek sembol olarak uzun süre kullanılması, bu dağın Antikçağda ki önemine vurgu yapar.

2.5. Arinnanda Dağı (Bülbül Dağı)

Arinnanda Dağı³⁷⁴ hakkında araştırmaların başlaması arkeolog Meriç sayesinde olmuştur. Nitekim Meriç, Bademgediği (Metropolis)'nde yaptığı

³⁷⁰ Sikke betimlemeleri görseli için bk. Ek. Res. 18,19.

³⁷¹ Argaios Dağı'nın yer aldığı Roma dönemine ait sikkeler için bk. Akbaş, *age.*, ss. 12-16.

³⁷² Kara, *age.*, s. 311.

³⁷³ Argaios Dağı'nın Kapadokya Kralı Arkhelaos (M.Ö 36-M.S. 17) Roma imparatoru Tiberius (M.S. 17-37), İmparator Claudius (M.S 47-48, ayrıca imparator III. Gordianus'un eşi Sabinia Tranquillina'nın (M.S. 243) zamanında belirli bir süre boyunca sikkelerin arkasında betimlendiği görülmür. Sikkelerin görseli için bk. Kara, *age.*, s. 306.

arkeolojik kazılar sonucu elde ettiği bulgularla, bölgenin Hitit yıllıklarında II. Murşili'nin birtakım nedenlerle sefer düzenlediği Arzawa kenti Puranda olduğunu bu bağlamda yerleşimin yakınındaki dağın ise II. Murşili'nin bahsettiği Arinnanda Dağı olduğunu iddia etmiştir.³⁷⁵ Batı Ege'de lokalize edilen Arinanda Dağı ve Purahanda kenti hakkında Ünal ise, Hitit yıllıklarında alışılmışın dışında ayrıntılı tasvirler olduğunu belirtmektedir. Dağın lokalize edilmesi meselesi üzerine eserinde çeşitli araştırmacıların görüşünü paylaşan Ünal, II. Murşili'nin Menderes Nehri boyunca Nazilli ve Aydın'ı geçip Söke'ye, oradan da Arinnanda Dağı'na ulaştığını ifade etmektedir.³⁷⁶ Bu açıklamalardan Arinnanda Dağı'nın, Miletus/Aydın ve Ephesus/Efes veya Ephesus ve Smyrna/İzmir arasındaki kayalık burunlarından birisi olduğu ya da II. Murşili'nin savaş notlarından da anlaşıldığı kadarıyla ufak bir yarımada şeklinde Ege istikametinde uzadığı anlaşılır. II. Murşili'nin Arzawa memleketine olan seferi ile düşmanın Arinanda Dağı'na kaçtığı ve onların kovalama hadisesi şu şekilde anlatılmaktadır:

“Adı geçen Arinnanda Dağı'nın içine girmek zordur. O, (bir yarımada gibi) denizin içine doğru uzanır. Ayrıca çok yüksektir, gidilecek yolları yoktur ve kayalıktır. At (arabalarıyla) çıkmak imkânsızdır. Kaçan köleler onun hepsini tutmuşlardı ve askerlerin hepsi de orada yukarda birikmişti. At (arabalarıyla) çıkmak imkânsız olduğundan, ben kral ordumun önünde yaya olarak Arinnanda Dağı'nın tepesine doğru yürüdüm. Köleleri aç ve susuz [kalmaya zorladım]. Açlık ve susuzluk tahammül edilemez hale gelince, köleler aşağıya inmeye başladılar ve ayaklarıma kapanarak: „Beyimiz! Ne olursun bizi mahvetme! Beyimiz, bizi köleliğe kabul et ve al Hattuşaş'a götür! (Diye yalvardılar) onları Arinnanda Dağından aşağı götürdüm.”³⁷⁷

³⁷⁴ Arinnanda Dağı hakkında II. Murşili'nin anallerinde bilgiler yer almaktadır. Arinnanda Dağı ve II. Murşili'nin Arinnanda Dağı'ndan bahsettiği metnin detaylı tercümesi için bk. Pınar Bülbül, **Hitit Dönemi Anadolu Coğrafyası**, Yüksek Lisans Tezi, Afyonkarahisar 2006, ss. 17-18.

³⁷⁵ Recep Meriç, “Metropolis Yakınındaki Hitit Çağdaşı Bir Arzawa Kenti: Puranda”, **İzmir Kent Kültürü Dergisi**, S. 5, Şubat 2002, ss. 230-234.

³⁷⁶ Ünal, **age.**, s. 22; II. Murşili'nin yıllıklarında Arinanda Dağı'nın sadece tasviri yer almakta haritada tayini konusunda bilgi verilmemektedir. Kınal, Arinanda Dağı'nın Apaşa şehri lokalize edildikten sonra tespit edilebileceğini belirtmektedir. II. Murşili'nin anallerinde geçen tasvirin genellikle Güneybatı Anadolu sahilindeki dağların yapısına uygun düştüğünü eserinde belirtir. Konu hakkında geniş bilgi için bk. Firuzan Kınal, **Arzava Memleketleri'nin Mevkii ve Tarihi**, TTK Basımevi, Ankara 1953, s. 14.

³⁷⁷ Ünal, **age.**, s. 22-23; II. Murşili'nin Arinnanda Dağı'na yaptığı askeri seferi anlatırken kuşatma savaşında ne tür taktiklere başvurduğu üzere bk. Serkan Başol, **Hitit Askeri Teşkilatı ve Sefer**

Yukarıda verdiğimiz Arinnanda Dağı'nın lokalize edilmesi meselesi üzerine Strabon'un eserinde geçen Prion tepesine verilen isim olan Lepra Akte, Arinananda Dağı'nın diğer adı olabilir.³⁷⁸ Immendörfer'in eserinde Lepra Akte'nin diğer adı Bülbül Dağ olarak geçmektedir. Bu bilgi bizim için oldukça önemlidir. Nitekim günümüzde Bülbül Dağ hakkında yazılmış eserlerin çokluğu Arinnanda Dağı hakkında bilgi edinmemizi sağlayabilir. Immendörfer, Eski Çağ Anadolu tarihinde ilk olarak Arinanda Dağı ve daha sonra Strabon'un eserinde Lepra Akte olarak geçen ve günümüzde Bülbül Dağı olarak adlandırılan dağlık yerin civarında yer alan Panayırdağ/Pion ve Ayasuluk Dağı'nın özellikle Batı Anadolu bölgesinde oldukça özel bir yeri olduğunu ifade etmektedir.³⁷⁹ Adı geçen bu dağların birbirine olan yakınlıklarından dolayı kaçınılmaz olarak birbiri ile bütünleşmiş benzer kült vasfi taşımaları bunun sonucudur. Nitekim Eski Çağ Anadolu coğrafyasının Hristiyanlıkla tanışması ile Bülbül Dağı ve çevresindeki dağlarda yoğun Hristiyanlık izleri görülmesi bu duruma örnek olarak verilebilir. Şöyle ki; Bizans kaynaklarına göre Hristiyanlıkta önemli bir yer tutan Aziz Yuhanna'(Saint Jean) nın mezarının Ayasuluk'ta bulunduğu dair inanç ile hem Hristiyanlıkta hem de İslam'da önemli bir yer tutan Roma imparatoru Decius zamanında meydana gelen Ashabı Kehf³⁸⁰ hadisesinin de Bülbül Dağı'nda bulunan mağaralardan birinde olduğuna dair söylenceler bulunmaktadır. Bu söylenceler bu dağlık bölgelerin inanç açısından önemli olmasına sebep olmuştur.³⁸¹

Artemis'in doğum yeri olan Ortygi'nin neresi olduğuyla ilgili kesin ve net bir bilgi bulunmamaktadır. Bunun yanında Halikarnas Balıkçısına bakıldığında, bütün olasılıklar içerisindeki en güçlü olanı bugün Bülbül Dağı'dır. Bu yer günümüzde

Organizasyonu, Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Haziran 2006, s. 115.

³⁷⁸ Strabon, XIV, I, 4-5.

³⁷⁹ Michael Immendörfer, **Ephesians and Artemis the Cult of the Great Goddess of Ephesus as the Epistle's Context**, Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament 2. Reihe, Germany 2017, s. 83.

³⁸⁰ Hristiyanlıkta ve İslam'da geçen Ashab-ı Keyf hadisesinin Tarsus, Elbistan ve Antakya gibi yerlerde geçtiğine dair farklı rivayetler vardır. Kur'an'da da yer alan bu olay için bk. Kehf 18/9-26.

³⁸¹ Orhan Seyfi Yüçetürk, **Bülbül Dağı**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/bulbuldagi> (E.T.23.03.2022)

Meryem Ana'nın evi olarak bilinmektedir. Dağ'dan gelen ve Kengrios suyu olarak adlandırılan akarsu Meryem Ana'nın kutsal suyu kabul edilmektedir.³⁸²

Sonuç olarak Hristiyanlıkta kutsal kabul edilen, İslam'da ise peygamber annesi olduğu için saygı duyulan Hz. Meryem'e ait olduğu söylenen ev ve mezarın Bülbül Dağı'nda yer aldığına dair inanç, bölgeyi dini anlamda önemli kült merkezleri arasına katmaktadır.

2.6. Cudi Dağı

Cûdî Dağı, Güneydoğu Anadolu bölgesinde Türkiye-Irak sınırına 15 km. uzaklıkta, Dicle Nehri'nin kıyısında bulunan Cizre'nin 32 km. kuzeydoğusunda, Şırnak il merkezine 17 km. mesafededir. Elips biçiminde olan Cûdî üzerinde 2000 metreyi aşan dört doruk vardır. Bunların en yükseği 2114 metredir. Bu tepelerden 2017 m yüksekliğinde olanı "Nuh peygamber ziyareti tepesi" adını taşımaktadır.³⁸³

Mezopotamya menşeli çivi yazılı metinlerde³⁸⁴ ve Semavi dinlerin kutsal kitaplarında da hakkında bilgi verilen ve tufan hadisesi ile ilişkilendirilen, sel felaketi sonrası geminin oturduğu dağların sırasıyla geçtiği adlar şunlardır: Tevrat'ta Ararat Dağı³⁸⁵, İslami kaynaklarda Cudi Dağı³⁸⁶, Yezidi rivayetlerinde Sincar Dağı, Ermenistan geleneğine göre ise Süphan Dağı'dır. Semavi dinler tarafından Hz. Nuh zamanında vuku bulduğuna inanılan bu hadisede araştırmacılar daha çok Hz. Nuh'un gemisinin çeşitli kaynaklardan yola çıkarak nerede olduğunu tespit etmeye

³⁸² Ergün, **age.**, s. 32.

³⁸³ Hikmet Tanyu, "Cûdî Dağı", TDV Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/cudi-dagi> (E.T. 05.09.2022).

³⁸⁴ M.Ö. 28. yy. da yaşadığı düşünülen Sümer kent devletlerinden Uruk kralı Gılgamış'a atfedilen destanda, semavi dinlerde geçtiğine benzer bir şekilde tufan hadisesi işlenmiştir. Bk. Mehmet Ali Atak, **Gılgamış Destanı**, Anonim yay. İstanbul 2011, ss. 5-6.

³⁸⁵ Gemi yedinci ayın on yedinci günü Ararat Dağına oturdu. Bk. Tekvin, 8/4. Ararat Dağı'nın günümüzdeki Ağrı Dağı olduğu zannedilmekle birlikte Tevrat'ta geçen bu hadise sonucunda geminin başka dağa oturduğuna dair Yahudi kaynakların diğer görüşleri için bk. **Tora ve Aftara**, 1. Kitap, Beşerit, Türkçe Çeviri ve Açıklamalarıyla, çev. Moşe Farsi, vd. İstanbul 2010, s. 49.

³⁸⁶ Hz. Nuh'un gemisinin Cudi Dağı'na oturması ile ilgili Kur'an ayeti için bk. Hud, 11/42-44; İslami kaynaklara göre Hz. Nuh'un gemisinin Cudi Dağı'na oturması ile ilgili İslami kaynaklardaki geniş bilgi için bk. Selim Özarlan, "İslami Kaynaklara Göre Nuh Kavmi, Nuh Tufanı ve Nuh'un Gemisinin Yeri", **Uluslararası Hz. Nuh ve Cudi Dağı Sempozyumu**, ed. Hamdi Gündoğar, Ömer Ali Yıldırım, M. Ata Az, Şırnak 27-29 Eylül 2013, ss. 27-32.

odaklanmaktadır.³⁸⁷ Nitekim Tufan hadisesinden sonra Hz. Nuh'un gemisinin nerede oturduğuna dair süregelen tartışmalar önemlidir. Demek ki adı geçen dağlar, dini anlamda insanların yeniden doğuşunu yansıtmaları bakımından toplumlar için kutsal sayılmıştır. Nitekim Tevrat'ta sel felaketinden sonra Hz. Nuh, oğulları ve gelinleriyle birlikte gemide bulunan hayvanlar, sürüngenler, kuşlar başta olmak üzere yeryüzünde yaşayan her türlü canlının yeniden doğuşu yansıttığı söylenmektedir.³⁸⁸ Turgut, Tevrat'ta anlatılana göre: “Tanrı, Nuh ve beraberindekiler için yeni bir yaşama fırsatı sunmuştur,”³⁸⁹ ifadelerini kullanmaktadır. Böylece Cudi Dağı, Hz. Âdem'den sonra yeni bir nesil için ikinci kez yaşama alanı olduğundan dolayı önemli görülmektedir.

Kur'an'da tufan hadisesinin meydana gelmesi esnasında suların yükselerek dağlar gibi dalgalandığı, Hz. Nuh ile diğer canlıların bindiği geminin dağlar gibi yükselen sular içinden akıp gittiği nihayet Cudi adlı dağ üzerine oturduğu söylenmektedir.³⁹⁰ Hz. Nuh'un gemisinin dağ üzerine oturmasına benzer olarak tanrı En-lil'in dünya meydana gelirken oluşan kargaşada sularından yükselen dünya dağına yerleştiğine dair anlatılan mitosun bulunduğu ortak noktanın, *dağ üzerine yerleşme* ifadesi olduğu görülmektedir.³⁹¹ Zira ayette ve mitos da vurgu yapılan dağların, benzetme olarak Eski Çağ toplumlarında anlatımı güçlendirmek için kullanılmasının yanında, her iki anlatımda da kaosun sona erdiği ulvi bir mekân olarak görüldüğü anlaşılmaktadır.³⁹² Ayrıca Cudi Dağı, inananlar tarafından kurtuluşun nişanesi olarak Tanrı'ya şükretme düşüncesiyle ritüel uygulamalara ev sahipliği yaparak dinî bir kimlik de kazanmıştır.³⁹³ Nitekim büyük olaylar olarak

³⁸⁷ Muhtelif rivayetler ile kaynaklar ve kutsal metinlere göre Hz. Nuh'un gemisinin oturduğuna inanılan dağların yer aldığı harita için bk. Ramazan Ergin, “Ezidi İnanç Esaslarında Hz. Nuh (Su)Tufanı ve Söylenceleri”, **Uluslararası Hz. Nuh ve Cudi Dağı Sempozyumu**, ed. Hamdi Gündoğar, Ömer Ali Yıldırım, M. Ata Az, Şırnak 27-29 Eylül 2013, s. 180

³⁸⁸ Tekvin, 8/18; Tekvin, 8/19.

³⁸⁹ İsmet Tunç, “Cudi Dağı'nda İbrahimî Dinlerin Ortak Mirası Olarak Sefine Festivali”, **Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. 9, S. 2, 2022, s. 993.

³⁹⁰ Hud, 11/42.

³⁹¹ Tanyu, *age.*, s. 49.

³⁹² Nitekim günümüzde de dağ gibi delikanlı, dağ gibi adamdı erken öldü, derdimi dağlar taşıyamaz gibi cümlelerde dağ kelimesi anlamını güçlendirmek için kullanılmıştır.

³⁹³ Bu ritüeller kaynağını Cudi Dağı'nda yer alan Sefine bölgesinde Hz. Nuh'un mabet yaptırması, kurban kestiği ve şükür namazı kıldığına inanılmasından almaktadır. Ayrıca yöre halkı tarafından

tanımlanabilecek her iki anlatımda da dağlar hem bir peygambere hem de tanrının esenliğe erdiği nihai varış yeri olarak geçmektedir.

Tufan hadisesinin meydana gelmesinde toplumun yozlaşmasının etkili olduğu anlaşılmaktadır. Hz. Nuh, bulunduğu toplumu Allah'ın istediği düsturda yaşaması için uyarılmış aksi takdirde kendilerinin sular altında kalma felaketine maruz kalacaklarını söylemiştir. Ancak oğlu ona: “Hz. Nuh'un oğlu, “Ben, kendimi sudan koruyacak bir dağa sığınacağım” dedi. Nûh, “Bugün Allah'ın rahmet ettikleri hariç, O'nun azabından korunacak hiç kimse yoktur” dedi. Derken aralarına dalga giriverdi de oğlu boğulanlardan oldu,”³⁹⁴ cevabını vermiştir.

Yukarıda ifade edilen ayette Hz. Nuh'un oğlunun “Ben, kendimi sudan koruyarak bir dağa sığınacağım” ifadesinde dağın sığınak olarak görülmesi oldukça dikkat çekicidir. Tufan hadisesi gerçekleşikten sonra Hz. Nuh'un bindiği gemi karaya oturmuştur. Allah: “Denildi ki: Ey Nuh! Sana ve seninle beraber olan ümmetlere bizden selam ve bereketlerle (gemiden) in! Kendilerini (dünyada) faydalandıracağımız, sonra da bizden kendilerine elem verici bir azabın dokunacağı ümmetler de olacaktır,”³⁹⁵ ayetiyle gemi sakinlerinin artık inebileceğini buyurmuştur.

Atik, ayette geçen “in” emrinin, gemiden çıkıp, dağın üstüne inme hususunda bir emir olabileceği gibi, engebeli ve yüksek arazilerden düzlüklere, yani yaşam şartlarının daha elverişli olduğu yerlere inme hususunda bir emir de olabileceğini ifade etmektedir.³⁹⁶ Bu doğrultuda tufandan sonra insanlık tarihinde yeni bir safha dağdan başlamış, gemide yer alan canlılar günümüze değin çoğalarak artmıştır ki bu durum dağın Eski Anadolu toplumları olmak üzere çeşitli zaman dilimlerinde insan tasavvuruna bereket vasfı ile yerleşmesine neden olmuştur. Nitekim Hz. Nuh'un gemisinin oturduğu dağın ‘bereketli yer’ anlamına gelen ‘Cûdî’ kelimesi ile geçmesi

sefine hac merkezi olarak bilinmekte bu bağlamda birtakım uygulamaların yapıldığı yer olarak görülmüştür. Konu hakkında geniş bilgi için bk. Tunç, age., s. 993.

³⁹⁴ Hud, 11/43.

³⁹⁵ Hud, 11/48.

³⁹⁶ Yahya Atik, **Dinî Kaynaklar ve Bilimsel Bulgular Işığında Nuh Tufanı**, Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2018, s. 69.

bu duruma işaret etmektedir.³⁹⁷ İsfahanî de kelimenin kökenini sıfat olarak cömert şeklinde ifade etmektedir. Nitekim bahse konu olan dağın Cudi olarak adlandırılması, Hz. Nuh'un "Ya rabbi beni bir mübarek/bereketli menzile indir!" şeklindeki isteği sonucu Arapçada *sağanak yağmur yağan mekân* ve *cömert ve bereketli toprakların bulunduğu yer* anlamına gelen *cevd* kelimesinden türediği düşünülmektedir.³⁹⁸ Böylece Cudi Dağı yeryüzünde adına uygun bir şekilde yaşamın ikinci kez başlangıcını simgelediği için dini bir mekân olarak kutsallık kazanmış böylece bu yerde geçmişten günümüze taşınan 'Sefine' adı ile festival tertip edilmiştir. Nitekim Tufan olayından sonra Hz. Nuh'un gemisinin indiği yer üç büyük dinin mensupları için de önemli bir sembol olarak görülmektedir. Bu bağlamda Cudi Dağı, sembolün devam ettirilmesi ile günümüzde inananlar tarafından kurtuluşun nişanesi olarak Tanrı'ya şükretme düşüncesiyle çeşitli ritüel uygulamalarının yapıldığı mekâna dönüşerek dinî bir kimlik de kazanmıştır. Tunç, tufan olayının hangi dağda son bulduğu ile ilgili tartışmalardan ziyade, kesin olanın Cudi Dağı'nda Eski Çağlar'dan günümüze değin dinsel uygulamaların yapıldığı Sefine adlı festival olduğunu ve böylece Cudi ve çevresinin tarihsel olarak kutsal bir mekân kabul edildiğinin önemli olduğunu belirtmektedir.³⁹⁹

2.7. Fasıllar Anıtı

Eflatunpınar Hitit Su Anıtı ile ilişkilendirilebilecek takribi 27 km güneybatı yönünde Fasıllar köyünde Fasıllar Anıtı⁴⁰⁰ olarak adlandırılan yaklaşık 70 ton ağırlığında henüz ayağa kaldırılmamış vaziyette çoğu Hitit kabartmalarında görülen sabit tabii kayalıklar ve taşların aksine taş bloklarda da Eflatunpınar Anıtı'nda görülene benzer dağ-Tanrı figürü göze çarpmaktadır.⁴⁰¹ Bahar, Fasıllar Anıtı'nın Eflatunpınar Su Anıtı ile benzer tarihte M.Ö. XIII. yüzyılın ikinci yarısında

³⁹⁷ Atik, *age.*, s. 68.

³⁹⁸ Tunç, *age.*, s. 994.

³⁹⁹ Tunç, *age.*, s. 995.

⁴⁰⁰ Hitit İmparatorluk döneminde yapıldığı düşünülen Fasıllar Anıtı, Eflatunpınar Hitit Su Anıtı gibi açık hava tapınağıdır. Fasıllar Anıtı, Hititlerin Aşağı Ülke olarak belirttiği günümüz Konya il sınırlarına lokalize edilen Tarhuntaşşa Bölgesi ve Beyşehir Havzasında yer almaktadır. Bk. İrfan Bozdağ, Arkeolojide CBS Analizlerinin Uygulanması: Eflatunpınar ve Fasıllar Örneği, **Yüksek Lisans Tezi**, N.E.Ü. Fen Bilimleri Enstitüsü, Konya 2018, s. 22. Anıtın görseli için bk. Ek. Res. 9.

⁴⁰¹ Yiğit H. Erbil, Elif Ünlü, "Fasıllar Anıtı ve Çevresi Geç Tunç Çağı Seramik Buluntuları", **Edebiyat Fakültesi Dergisi**, C. 34, S. 2, Aralık 2017, s. 49.

Tarhuntaşşa Kralı “Kurunta” tarafından yapıldığı hakkında yorumlamalar olduğunu bu anıtın bulunduğu yer adınımı yoksa Eflatunpınar Anıtı içinmi yapıldığının tartışmalı olduğunu ancak Fasıllar kesiminde Hititler açısından Eflatunpınar kesimi gibi önemli bir konumu olduğunu dolayısıyla bu kesim için yapılmış olabileceğini ifade eder.⁴⁰² Fasıllar Anıtı’nda yer alan dağ-Tanrı tasvirinin dağ tanrı “Puşarumma” olarak geçen tanrı olarak bölgede dağlara fırtına getiren Luvi tanrısı “Tarhu” olabileceği bir diğer görüştür. Nitekim Hitit toplumunda insanlar için yaşamsal öneme sahip olan yağmurların, dağlardan gelen bulutlar tarafından getirildiği düşüncesi bulunmaktadır.⁴⁰³

Bu kabartma üzerinde Ain Dara Tapınağındaki E6 orostatına benzer olarak iki aslan arasında dağ-Tanrı figürü dikkati çekmektedir. Ayrıca Yazılıkaya’daki Fırtına Tanrısı Teşup’un dağ-Tanrılar üzerinde betimlenmesine benzer olarak Fasıllar Anıtı’nda Fırtına Tanrısı olduğu düşünülen tasvir iki aslan başlı figürünün üstünde betimlenmiştir. Fasıllar Anıtı’nı yere sabitlemek için yapılmış çıkıntının dağ-Tanrı figürünün önünde yer alması Hititlerin dağları yeri tutan kazıklar olarak gördüklerini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Yukarıda adı geçen anıtlarda bulunan dağ tanrısı tasvirleri, buradaki dağ kültürünü göstermesi bakımından önemli bir yere sahiptir. Bu anıtların Erengirit Dağı için yapılmış olabileceğini söyleyen Bahar Hititler zamanından beri kutsal olarak görülen Hatip, Fasıllar ve Eflatunpınar’ın yol kavşaklarında yer alan, bu anıtlar çevresinden görülen günümüzde de kutsanan volkanik Erenler (Erengirit) Dağı’ndan çıkan suyun çevreye bereket veren bir kaynak olarak görülmesi adı geçen anıtların bu dağ ile ilişkilendirilmesini mümkün kılmaktadır.⁴⁰⁴ Ayrıca bu dağ zirvesinde Roma ve Bizans dönemleri tapınak ve kilise kalıntıları ile günümüzde mescit yapılarının görülmesi bu dağı inanç açısından önemli kılmaktadır.

⁴⁰² Hasan Bahar, **Şehirlerin Sevdalısı İbrahim Hakkı Konyalı Armağanı**, S.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yay. ed. Hasan Bahar, Konya 2015, s. 280.

⁴⁰³ A. Tuba Ökse, “Open Air Sanctuaries of the Hittites”, **Insights Into Hittite History and Archaeology**, ed. Hermann Genz-Dirk Paul Mielke, 2011, s. 236.

⁴⁰⁴ Hasan Bahar, Hititlerde Su ve Konya Su Anıtları, **Uluslararası Kültürel Miras ve Turizm Kongresi**, ed. Necmi Uyanık, Şafak Ünüvar, vd., 19-21 Mayıs 2017, Konya s. 866.

2.8. İda Dağı (Kazdağları)

Antik Yunan kenti Troas'ın güneydoğusunda, Anadolu'nun kuzeybatısında yer alan Mysia bölgesinde *İda* adını taşıyan dağ silsilesinin (Kocakatran dağı) uzunluğu, batıda Lekton (Baba burnu yakını)'dan kuzeydoğu Zeleia (Sariköy)' ya 130 km. boyunca uzanmaktadır. Dağ silsilesi güneyde ise Erdemir körfezine ulaşmaktadır. Silsilenin güney kısmı *Gargaron* olarak geçmekte olup bu silsilenin en yüksek bölümü olan Kazdağı (1770m) bu kısımda yer almaktadır.⁴⁰⁵ Muhtelif devirlerde İda, Türklerin Anadolu da hâkimiyet kurması ile Kazdağları olarak geçen dağ kümesi, ekseriyetle günümüz Biga yarımadası bölgesinde yer almaktadır. Dağ kümesini oluşturan dağlar günümüzdeki adlarıyla sırayla; batıda Dede Dağı, ortada esas Kaz Dağı, kuzeyde Babadağ, doğuda Eybek Dağı, kuzeydoğuda Gürgen Dağı ve Kocakatran Dağı olarak Kazdağları adı altında ifade edilirler.

Kapukaya, bitki örtüsü bakımından zengin olan Kazdağları'nın köknarı gibi yalnızca o bölgede yetişen muhtelif endemik türlere ev sahipliği yaptığını ve meşe, gürgen, karaçam, kestane gibi ağaçlarla kaplı olması hasebiyle Türkiye'nin ve dünyanın müstesna coğrafi yerlerinden biri olduğunu söylemektedir. Ayrıca Kazdağları'nın Alp Dağları'ndan sonra oksijen oranı en yüksek ikinci dağ kümesi olduğunu ifade etmektedir.⁴⁰⁶ Kazdağları'nın bitki örtüsünün yanında kışları yoğun kar etkisi altında olduğu için ilkbahara kadar iç kısımlarına ulaşmanın zor olduğunu söyleyen Baydur, karların erimesi sebebiyle oluşan akarsular (en önemlisi Skamandros: Menderes su) bakımından zengin olduğunu belirtmektedir.⁴⁰⁷ Kazdağları veya Eski Çağ'daki adı ile İda'nın sahip olduğu bu özellik nedeni ile kadim dönemlerden itibaren çeşitli eserlere konu olmasına neden olduğu anlaşılmaktadır. Şöyle ki; Batı edebiyatının en eski edebi metni olan Homeros'un İlyada adlı destanında hakkında bahsedilen İda'nın "*Hayvanların anası, kaynağı bol İda ve çok pınarlı İda*" tabiri ile nitelendirilmesi Kapukaya'nın ifade ettiklerini

⁴⁰⁵ Baydur, *age.*, s. 83.

⁴⁰⁶ Zeliha Kapukaya, "İlyada Destanı'nda İda (Kazdağı)", *Sosyal ve Beşerî Bilimler Araştırmaları Dergisi*, C. 19, S. 41, 2018, s. 106.

⁴⁰⁷ Baydur, *age.*, s. 83.

destekler niteliktedir.⁴⁰⁸ Nitekim İlyada'da yer alan belirgin mekânlardan olan İda'nın kutsallığı, tanrısallığı, bünyesinde barındırdığı su kaynakları ve zengin bitki örtüsü ile canlılar için yaşam kaynağı olmasından destanın muhtelif kısımlarında bahsedilmektedir. Ayrıca destanın esas konusunu oluşturan ve Eski Çağ tarihinin en önemli olaylarından birisi olan Truva savaşlarının İda ile olan bağlantısı oldukça dikkat çekicidir. Şöyle ki; Truva savaşının olmasına sebebiyet veren Yunan mitolojisindeki güzellik yarışması ve diğer hikâyeler İda'da gerçekleşmiştir. Destanda Zeus ile ilişkilendirilen İda hakkında “*Zeus Baba, İda Dağından hükmeden ulu tanrı*”⁴⁰⁹ ifadesi birkaç kez geçmektedir. Anlaşılan Zeus'un Yunan mitolojisinde yer alan ve tanrıların meskeni olan Olympos hariç yeryüzüne hükmettiği bir diğer dağ, Batı Anadolu'da yer alan İda'dır. Kapukaya bu hususta şunları söylemektedir: “*İda, Olympos kadar olmasa da Zeus'a mesken olacak kadar yüce ve kutsal bir dağdır.*”⁴¹⁰ Homeros, Zeus'un İda'da oturduğu yerin İda'nın bir bölümü olan Gargaron doruğu olduğunu belirtmektedir.⁴¹¹ Zeus'un mesken tuttuğu bu yer aynı zamanda eşi Hera ile tanıştığı yer olarak destanda şöyle anlatılmaktadır:

*“Lektos burnundan fırladılar, denizden, ayak bastılar bereketli toprağa. Ayakları altında ormanlı doruklar titredi. Uyku durakaldı orada, Görünmeden Zeus'un gözüne, Çok yüksek bir çamın üstüne kondu. İda'da büyüyen en ulu çamdı bu, Havada yüксеle yüксеle göğe varıyordu Uyku orada, çam dalları arasında, Bir kuş oluvermişti, dağlarda yaşayan ince sesli, Tanrıların Khalkis, insanların Kymindis dedikleri, Hera dosdoğru yürüdü Gargaron doruğuna, İda'nın en yüksek tepesiydi bu, Bulutları devşiren Zeus onu gördü, Görür görmez aşk sardı düşünceli kafasını.”*⁴¹²

Homeros'un yukarıdaki anlatımında dikkat çeken bir diğer husus İda'da ulu bir çamın yer aldığıdır. Nitekim İda'yı yansıtan sikke betimlerinde çam tasvirine fazlaca rastlanmaktadır. Şöyle ki; İda'nın en yüksek tepesinden çıkan Skamandros nehri kenarındaki Skamandria'da, M.Ö. IV. yy. da yapıldığı düşünülen bronz sikkeler üzerinde bazen *Ide* yazısı ile görülen ve başında çam dalından çelenkle

⁴⁰⁸ Kapukaya, *age.*, s. 111.

⁴⁰⁹ Homeros, *age.*, s. 524.

⁴¹⁰ Kapukaya, *age.*, s. 109.

⁴¹¹ Homeros, *age.*, s. 331.

⁴¹² Homeros, *age.*, s. 334.

betimlenmiş olan kadın başı⁴¹³ büyük bir ihtimalle anlatımda geçen ulu çam ve İda ile ilişkilidir. İda ile ilgili Skamandros kenarındaki Skepsis (Kurşunlu Tepe)' de basılmış bir Karakalla sikkesinin arka yüzünde⁴¹⁴ İda Dağı'nın yamacında oturan dağ Tanrıçası betimi bulunmaktadır. Daha eski yayınlarda; Aphrodite, Hera, Athena ve Eros figürlerinin yer aldığı betimde dağdaki figürün Paris, betimlenen sahnenin de Paris'in güzellik yarışmasındaki hakemliği olduğu kabul edilmiştir. Sonuç olarak dağdaki figürün betimleniş biçimi ve *Ide* yazısının bulunuşu, bu figürün dağ Tanrıçası olduğunu göstermektedir.⁴¹⁵

Tanrıça Hera'nın Zeus'u etkilemek için hazırlık yaparak gittiği yerin İda olduğu Homeros'un eserinin bir kısmında; "*İda'nın en yüksek doruğunda Zeus'u görünce de korku kaplıyordu yüreğini, düşünüp duruyordu inek gözlü Hera, nasıl çelebirim aklını Zeus'un derken, en iyi şu yol gördü gönlüne, süslenip püslenip İda'ya gidecekti,*" şeklinde anlatılmıştır.⁴¹⁶

Baydur İda'yı oluşturan dağ silsilesinin bölümü olan Gargaros'da Kybele ve Zeus'a tapınıldığını, bu kısmın doruğunda Zeus için yapılmış bir sunak ve Zeus İdaios'un kutsal alanı bulunduğunu, İda'nın Zeus İdaios'un evi ve doğum yeri olarak bilinen mekânlar arasında düşünüldüğünü belirtmektedir. Araştırmacı ayrıca Gargaros tepesinin aynı zamanda Zeus'un oğlu olarak kişiselleştirildiğini ve Zeus İdaios kültürünün Vergilius ve Pseudo Plutarkhos'da Frig Ana-Tanrıça'sının kültü ile bağlandığını ifade etmektedir.⁴¹⁷ Nitekim Homeros, Zeus'un tapınağının ve sunağının Gargaros'da olduğu hakkında şunları ifade etmektedir: "*Vardılar hayvanların anası, kaynağı bol İda'ya, Gargaron'daydı Zeus'un tapınağı, kokulu sunağı.*"⁴¹⁸

Truva savaşlarının sürdüğü hem Tanrılar hem de insanlar arasındaki ihtilafların arttığı vakit, Zeus bu olaylara karşı tavrını çoğunlukla İda'da aldığı

⁴¹³ Sikke görseli için bk. Baydur, *age.*, s. 45.

⁴¹⁴ Baydur, *age.*, s. 45.

⁴¹⁵ Baydur, *age.*, s. 83.

⁴¹⁶ Homeros, *age.*, s. 330.

⁴¹⁷ Baydur, *age.*, s. 83.

⁴¹⁸ Homeros, *age.*, s. 208.

kararlar ile göstermiştir. Nitekim Homeros bu durum hakkında Here'nin ifadelerini şöyle aktarmaktadır: “*Zeus buyurdu çabuk İda'ya gelmenizi, gidip çıktığınız zaman Zeus'un karşısına, size ne der ne buyurursa yapın onu.*”⁴¹⁹

Homeros'un yukarıdaki anlatımından hareketle “*canavarların anası çok pınarlı*” olarak betimlenen İda, Zeus'un Truva savaşlarını verdiği kararlar ile etkilemiş, Zeus'un adalet tesis ettiği mekân olarak önem ve kutsallık kazanmıştır.

Yazılı kaynaklarda İda kültü konusunda yeterince bilgi olmadığına altına çizen Baydur, başvurabileceğimiz bilginin sikke betimlerinde olduğunu, dağın sular ve bitki örtüsü açısından zenginliği, ormanlık ve kışları karla kaplı oluşu gibi özellikleri ve Anadolu'da dağ-Tanrı kültürünün yaygınlığı da göz önüne alındığında, İda'nın da bir Tanrı olarak tapınım görmüş olabileceğini ayrıca dağın Kybele ve Zeus kültleri nedeni ile de kutsallık kazandığını belirtmektedir.⁴²⁰

İda'nın doruklarında Zeus adına kurbanlar kesilmesi ayrıca tanrılar özellikle Zeus adına sığır budu yakma geleneği gibi ritüellerin yapıldığı yer olması İda'nın kült merkezi olmasına neden olmuştur.⁴²¹ Zeus'un İda'da kendisi adına sığır budu yakma geleneğinden memnun olduğunu söyleyen Kapukaya açıklamasını destekler nitelikte destanda, Zeus'un Hektar için yüreğinin sızladığını ve Hektar'ın İda dağının doruklarında ne çok sığır budu yaktığını, eserinde paylaşmaktadır.⁴²²

İda, Hristiyanlık'ta önemli kutsal mekânlar arasında yer alır. Şöyle ki Hristiyanlığı tebliğ etmeye İda'dan başlayan Havari Saint Poulos, İda'da iki kez vaaz vermiş, Asos'ta bir müddet kalmış ve oradan hareketle Avrupa'ya gitmiştir.⁴²³

Mitolojiye konu olan İda, Truva savaşının başından sonuna kadar geçen olayların bütününe bizzat tanrılar gözüyle tanıklık eden önemli bir mitolojik mekândır. Nitekim bu durum hakkında Kapukaya; İda dağının, Olympos'a rakip olacak nitelikte yüce olduğunu, zengin bitki örtüsünün insanlara sağladığı imkânların

⁴¹⁹ Homeros, *age.*, s. 345.

⁴²⁰ Baydur, *age.*, ss. 83-84.

⁴²¹ Kapukaya, *age.*, s. 111.

⁴²² Kapukaya, *age.*, s. 112.

⁴²³ Reşit Kıpçak, **Balıkesir İli Coğrafyası**, Balıkesir Ekspres Gazetesi Yayınları, Balıkesir 2005, s. 64.

bulduğunu bildirmektedir. Ayrıca destandaki olayların cereyan ettiği dönemlerden günümüze kadar devam eden söylencelerin çıkış noktası olması nedeniyle bu dağın, dünya kültür envanterinde önemli bir yer teşkil ettiği de ifade edilmiştir.⁴²⁴

Günümüzde bölge sakinlerince bilinen ve bölgede farklı varyantları olan Sarı Kız efsanesi, mitoslarda geçen Afrodite karakteri ile ilişkilendirilmektedir. Nitekim Homeros, Afrodite'in İda'nın zirvesinde geçen olayından şöyle bahsetmektedir: *“Bakmadı tanrıçılığına, birleşti İda eteklerinde bir ölümlüyle.”* Bu sözden anlaşılanın İda'nın, Aphrodite'nin Aineias'ın babasıyla bir araya geldiği mitolojik bir aşk mekânı olduğunu yorumlamasını yapan Kapukaya, Sarıkız efsanesinin de hem karakter olarak hem de mekân olarak İda'da gerçekleşmesi, tarih boyunca farklı varyantlarla yöre halkının efsanelerine konu olmasına neden olduğunu belirtmektedir.⁴²⁵ Şöyle ki; Sarıkız efsanesinde geçen hem Sarıkız'ın hem babasının Kazdağları'nın zirvesinde ölmesi hikâyesinden Kazdağları kümesinin birisine Sarıkız diğerine Baba Tepe adı verilmiştir. Ayrıca yöre halkının bu tepelere çıkararak kurban kesip adak sunmaları bu dağın doğal zenginliğinin yanında inanç açısından da önemli yapmaktadır.⁴²⁶

2.9. Karadağ

Günümüz Türkiye sınırları içinde Karadağ olarak bilinen birçok dağ bulunur. Bunların içinde Karaman'ın kuzeyinde Çumra ve Karaman ovalarıyla Hotamış bataklığı arasında yer alan volkanik bir dağ olarak diğer aynı adlarla anılan dağlardan ayrılmaktadır. Bunun yanında bu dağın püskürmesi sonucu civarında oluştuğu anlaşılan ikinci derece dağlar olan Kızıldağ, Başdağ, Yelibel Tepe, Göz Dağı (Maden Dağı) ve Mahalaç Tepesi, Karadağ'ın inanç ve kültürel açıdan dikkat çekici kısımları olarak karşımıza çıkmaktadır.⁴²⁷ Özellikle bu silsilede yer alan Mahalaç Tepesi adını Mihaliç kelimesinin Türkçeye uyarlanmasından aldığı görülmektedir. Bu adın esasında ilk olarak Anadolu'da günümüz yöre halkından önce yaşayan

⁴²⁴ Kapukaya, *age.*, s. 115.

⁴²⁵ Kapukaya, *age.*, ss. 113-114.

⁴²⁶ Kazdağları'nda gerçekleşen Sarı Kız efsanesi hakkında bk. Kıpçak, *age.*, ss. 63-64.

⁴²⁷ Mehmet Kurt, “Karadağ-Mahalaç Tepesi (Karaman) Üzerine Bir Araştırma”, *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, C. 15, S. 24, Karaman 2013, s. 39

Hristiyanlar tarafından büyük meleklerden sayılan Mikhael'in adının uyarlamasından aldığı zannedilmektedir. Nitekim Mahalaç Tepesi'nde Bizanslılardan kaldığı düşünülen bir kilise kalıntısı bu açıklamayı desteklemektedir. Ayrıca bu kilise kalıntılarının Hitit sunağı ve kutsal alanının üzerinde yer aldığı düşünülmektedir. Mikhael isminin geçmiş dönemde zannederse zamanla herhangi bir Hitit tanrısının yerine kabul görmüş olması ihtimali yüksektir. Bu noktada şunlar söylenebilir: Mikhael, Anadolu'nun çok eski inançlarındaki bir varlığın Hıristiyanlaşmış şekli olarak tasavvur edilmiş olabilir.⁴²⁸ Karadağ dağ kümesinin en yüksek yerini oluşturan Mahalaç'ta, muhtelif devirlere ait birtakım kalıntıların yer alması, araştırmacıların buraya yoğunlaşmasına neden olmuştur. Bunlardan bir kısmının Hititler dönemine ilişkin bir sunak ve kayaya işlenmiş hiyeroglif yazıdan oluştuğunu aktaran Kurt, kalıntıların bir kısmının da halk arasında Binbir Kilisesi olarak adlandırılan ve bitişiğinde mezar şeklindeki şapelinde Bizans dönemine ait olduğunu ifade etmektedir. Anlaşılan Karadağ silsilesinin en yüksek yerine inşa edilen Hitit sunağının bulunduğu bu eski kült yeri, Hristiyanlık ile yeniden dinin getirdiği forma ad ve yapı ile kavuşmuş, geçmiş dönemden süregelen Mahalaç'ın kutsallığı da böylece sürdürülmüş olmalıdır.⁴²⁹

Kurt Karadağ dağ silsilesi içinde yapmış olduğu araştırmalarda, Hititler döneminden kalma dağ kültürüne rastlamıştır. Kurt, dağ üzerinde yaptığı incelemeler sonucu karşılaştığı Hitit hiyeroglif yazısında anlatılmak istenen mesajı çözmüş bu konu hakkında bilgiler vermiştir. Mahalaç Tepesi'nin kuzey tarafında ve kilisenin hemen altında batıya doğru, Hıristiyanlık dönemine ait duvar kalıntılarının olduğu sahada iki adet hiyeroglif yazıt yer aldığı belirtilmektedir. Daha büyük ve okunaklı olan Karadağ 1 yazıtında ise önemli ifadelerin geçtiği görülmektedir. Bu ifadeler: *"Bölgedeki 8 Göğün Fırtına Tanrısı, Büyük Dağ Tanrısı (ve) her tanrı (için?), Büyük Kral Majeste Hartapuş 2 Bütün ülkeleri fetheden (o), [3 Göğün Fırtına Tanrısı ve her tanrı için (?),"*⁴³⁰ şeklindedir.

⁴²⁸ S. Eyice, **Karadağ (Binbir kilise) ve Karaman Çevresinde Arkeolojik İncelemeler**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay. İstanbul 1971, ss. 64-65.

⁴²⁹ Kurt **age.**, s. 41.

⁴³⁰ Kurt **age.**, s. 41.

Yazıtta yer alan “Büyük Dağ Tanrısı” ibaresi bu bölgede dağ kültürünün var olduğunun en önemli delilini oluşturmaktadır. Nitekim dağların kendi tabii özelliklerine bağlı olarak kayalık dik yamaçlara sahip oluşu, birçoğunun Eski Çağ’da beslenme ve su bulmada yetersiz ve zorlayıcı olmaları, dağların bir kült merkezi olarak kullanıldığını göstermektedir. Mahalaç’ın oldukça yüksek konumu, su ve gıda bulma sıkıntısı ve ulaşım zorluğu nedeniyle yerleşim yeri olamayacağını savunulmakta ve burada Bizans kalıntılarının temelleri altında bir Hitit tapınağının olabileceği belirtilmektedir. Ayrıca Karadağ’ın, Mahalaç’taki Hitit sunak ve Hitit hiyerogliflerinden dolayı bir kült merkezi olduğuna ve bu yüksek dağların o dönemde çevresi için kutsal bir değere sahip olduklarına işaret ettiği bildirilmiştir.⁴³¹

Türkler tarafından yön tayini için kullanılan kelimelerin başında gelen kara sözcüğü, günümüz Karaman şehrinin kuzeyinde kaldığından dolayı bölgenin stratejik öneme sahip dağını Karadağ olarak isimlendirmelerine neden olmuştur. Nitekim Dilay, Karaman şehri geçiş güzergâhında olduğu için Eski Çağlar’dan beri muhtelif toplumlara kesintisiz yerleşime sahne olduğunun delilini Karadağ üzerinde bulunan muhtelif toplumlara ait yerleşim ve ibadet alanlarının varlığına bağlamaktadır.⁴³²

2.10. Nysa Dağı

Dionysos ile ilişkilendirilen Nysa, günümüz Aydın ilinin Sultanhisar ilçesinde yer alan antik bir kenttir. Mesogis (Aydın-Cevizli) Dağı’nın güney yamacında, Maeandros (Menderes) Nehri’nin kuzeyinde yer almaktadır. Dağlardan gelen sularının oluşturduğu bir sel çayının iki yamacına kurulmuştur. Nysa antik kentinde mitolojide şarap tanrısı Dionysos’un yaşamından kesitleri betimleyen tiyatro sahne binasının podyum frizlerinin yer alması, Nysa Dağı’nın lokalize edilmesi meselesinde Homeros’un ve diğer görüşlerin aksine, kentin bulunduğu bölgenin üst taraflarının Dionysos’un yetişip büyüdüğü dağ olabileceği ihtimalini artırmaktadır.

⁴³¹ Kurt, **age.**, s. 41.

⁴³² Seda Dilay, “Kentlerin Zihinde Bıraktığı İzler (Karaman Örneği)”, **Karaman Sosyal ve Beşerî Bilimler Sempozyumu**, 20-22 Haziran, Karaman 2019, s. 305.

Yunan mitolojisinde Zeus'un ölümlü Semele'den olan oğlu Dionysos kaynaklarda muhtelif adlarla anılmaktadır.⁴³³ Nysa Dağı ile ilişkilendirilen Dionysos'un adı da doğup yetiştiği Nysa Dağı'ndan gelmektedir. Güzel, Dionysos'un Nysa Dağı ile doğrudan ilişkisi hakkında Dionysos'un adının "Di" kökünden gelen ve tanrı anlamını taşıyan "Dio" ile "Nysa" sözcüğünün birleşmesinden oluştuğunu ifade etmektedir.⁴³⁴ Ancak Erhat, Dionysos kelimesinin anlamının tam olarak anlaşılmaş olmadığına belirtmektedir. Dionysos kelimesinin ihtiva ettiği anlam hakkında Erhat ise Güzel'in yukarıda yaptığı tanıma benzer olarak Dionysos'un etimolojik olarak Nysa Dağı ile olan yakınlığından yola çıkan ifadeler kullanmaktadır. Ona göre; Dio ve nysos sözcüklerinin birleşiminden oluşmuştur. Dio sözcüğü Zeus'un öznenen gayrı hallerinde görülen (Dios, Dia, Di) kökeni taşımakta ki, bu köken Latince Deus'ta görüldüğü gibi tanrı anlamına gelmektedir. Buna nysa eklenince, Dionysos Nysa tanrısı, giderek Nysa Zeus'udur şeklinde anlaşılmuştur.⁴³⁵

Nysa Dağı, Euripides'in Bakkhalar'ında "vahşi hayvanların yatağı" ve Dionysos'un büyüdüğü dağ olarak nitelenmektedir. Ayrıca İlyada'da İda Dağı hakkında söylediği gibi, "vahşi hayvanlar yatağı Nysa Dağı" olarak geçer. Erhat'a göre klasik eserlerde Nysa Dağı ile İda Dağı bir tutulmamış ancak efsanelik bir dağ olarak gösterilmiştir. Efsaneye göre, Zeus ile Thebia Kralı Kadmos'un kızı ölümlü Semele'den doğan Dionysos, Hera'nın kıskançlığı sonucu öldürülmekten kurtulması için Nysa Dağı'na Nymphaler⁴³⁶'in yanına gönderilmiştir.

Nysa Dağı'nda yetişen üzümlerden o döneme değin bilinmeyen bir metotla yaptığı şarap ile ünü yayılan Dionysos'un kaynaklarda geçen birçok özelliği daha vardır. Ancak daha çok şarap ile ilişkilendirilen Dionysos adına düzenlenen çoşkulu törenler, özellikle Delphi ve Thebai'ye yakın olan dağlarda ve Nysa Dağı'nda flütler,

⁴³³ Dionysos, Bakkhalar korosunda birçok ad ile anılmıştır. Bakkhos, Bromios, Euhios, Dithyrambos, bunlardan bazılarıdır. Azra Erhat bu husus da hiçbir Olympos tanrısı bu kadar çok adla anılmaz der. Bk. Azra Erhat, **Mitoloji Sözlüğü**, Remzi Kitabevi, İstanbul 2021, s. 93

⁴³⁴ Öznur Güzel, **Dionysos Şenliklerinin Rönesans ve Barok Resim Sanatına Yansımaları**, Yüksek Lisans Tezi, İ.Ü.S. B.E. İstanbul 2006, s. 2.

⁴³⁵ Erhat, **age.**, s. 93.

⁴³⁶ Denizi dolduran sayısız çokluktaki dişi tanrısal varlıklardır. Ölümsüz değillerdir ama tanrılar gibi ambrosia ile beslendiklerinden çok uzun yıllar yaşarlar ve hep genç ve güzel kalırlar.

tympana ve çan tokmakları eşliğinde festivaller düzenlenmiştir.⁴³⁷ Euripides'in dizelerinde de Dionysos şenliklerine ilişkin: “*Koşmak ne güzel, dağlarda Bakkhos alaylarının ardından! Euhoi! diye bağırınca Bromios Atılmak Lydia'nın, Phrighia'nın dağlarına! Kutlayın Dionysos'u derin gümbürtülü davullarınızla Phrighia'dan kopup gelen güzel çığlıklar karışsın, sizi dağdan dağa koşturan, kavalların tatlı seslerine,*”⁴³⁸ şeklinde ipuçlarına rastlanmaktadır. İlyada destanında Dionysos'un Lykurgos'tan kaçıp denize sığınmasını anlatan söylence şu şekildedir: “*O (Lykurgos) bir gün, kutsal Nysa Dağı'nda kovalamaya kalkıştı Dionysos'un sütinelerini, sütineler hep birlikte yere attılar değneklerini, dayak yediler yiğit öldüren Lykurgos'un övendiresiyle, o vakit Dionysos'un ödü koşturdu, denizin dalgalarına attı kendini, Lykurgos'un homurtusundan bir titreme almıştı Dionysos'u, Thetis'te hemen çekti onu içine.*”⁴³⁹

Dionysos'un yetişip büyüdüğü Nysa Dağı'nın nerede olduğu hakkında Erhat, İlyada destanının Trakya bölgesini işaret ettiğini ancak Teselya'da, Makedonya'da Hindistan'da ve Arabistan'da da Nysa adı taşıyan dağların bulunduğunu bildirmiştir. Fakat araştırmacı, Anadolu'da Aydın yöresinde Nysa (Sultanhisar) adlı bir kentin yıkıntılarının yakınında yer alan dağın asıl Dionysos ile ilişkilendirilebileceğini belirtmiştir.⁴⁴⁰ Nitekim Erhat'a göre; Nysa adı kaynaklarda diğer dağlardan farklı olarak yüksek dağları tanımlama için Olympos ve İda gibi belirli kıstasları taşıyan dağlara verilen genel ad olarak kullanılmış olabilmektedir. Nitekim Erhat, Dionysos'un bir doğa tanrısı olarak yüksek bir dağın doruğunda Nymphaler tarafından yetiştirildiği için Nysa adı taşıyan dağ ile simgelenmesini, bu duruma bağlamaktadır.⁴⁴¹

Dionysos mitolojide birçok tanrıdan farklı olarak yaygın bir biçimde geçmekte ve insanlar tarafından şarap sanatındaki maharetinden dolayı şarap tanrısı olarak bilinmektedir. Nysa Dağı'nın eteklerinde anlaşılan kadim dönemlerde üzüm

⁴³⁷ Çağatay Yücel, “Dionysos Bayramları ve Şenlikleri”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 3, 2015, s. 4.

⁴³⁸ Güzel, *age.*, s. 20.

⁴³⁹ Homeros, *age.*, ss. 132-138.

⁴⁴⁰ Güzel, *age.*, s. 3.

⁴⁴¹ Erhat, *age.*, s. 93.

yetişmekteydi. Dionysos'un üzümden şarap yapma sanatını bulması da burada olmuştur. Eski Çağ Batı Anadolu toplumları ilk olarak Dionysos'un şarapları gibi güzel şaraplar yapabilmek için lezzetli üzümlerin günümüz Ege bölgesinde yer alan dağların eteklerinde yetişeceğine inandıkları görülmektedir. Bunun için de Nysa Dağı'na yakın coğrafi bölgelerde üzüm yetiştiriciliği yaptıkları düşünülmektedir.⁴⁴² Sonuç olarak mitolojide geçen Nysa Dağı, bir tanrının yetişmesine ve Nymphaler'e ev sahipliği yaptığı için kült olarak telakki edildiği ön görülmektedir.

2.11. Olympos (Uludağ)

Olympos adı ile bilinen Yunanistan ve Anadolu'da pek çok dağın olduğunu söyleyen Baydur, Prusa'(Bursa) da ki Olympos Dağı'nın antik kaynaklarda diğerlerinden ayırt edilebilmesi için *OΛΥΜΠΙΟΣ Ο ΜΥΣΙΟΣ* ya da *OΛΥΜΠΙΟΣ Ο ΑΣΙΑΝΟΣ* şeklinde geçtiğini bildirmektedir. Ayrıca Athena resimli kent sikkelerinin öteki yüzündeki yıldırımla simgelenen Zeus'un Olympos Dağı'nın tanrısı olarak betimlendiğini aktaran Diler, Hephaistos kültünün Khimaira'da sönmeyen ateşe bağlılığı gibi Zeus tapınımının da yerleşim yakınındaki Olympos Dağı'yla önemli bir ilişkisi olduğunu belirtmiştir. Bu bağlamda Olympos'un yüksek doruklarında dağ kültürüne yönelik bazı tapınım kalıntıları belirlendiğini ifade etmiştir.⁴⁴³ Ayrıca Anadolu'nun muhtelif yerlerinde Olympos adı ile geçen dağlardan birisi olan Likya'daki Olympos (Musa Dağı)' da Zeus kültü yer almaktadır.⁴⁴⁴ Pisidya'da Solymos (Güllük Dağı) ile bağlantılı olarak Termessos kenti sikkelerinde görülen baş Tanrı, Zeus Solysmos'tur.⁴⁴⁵ Prusa ad Olympum (Bursa) kentinin güneyinde Bithynia ile Mysia bölgesini birbirinden ayıran Olympos Dağı, Eski Yunan ve Roma tarihçileri tarafından Mysia Olympos'u adıyla tanımlanmakta olduğu görülmektedir.

⁴⁴² Nitekim Dionysos'un şarap yapmak için kullandığı üzümlerin Nysa Dağı civarında yetişmesi bilgisi Batı Anadolu'da yer alan diğer şehirlere de örnek olmuş olabilir. Nitekim Aydın'a komşu olan günümüz şehirlerinden Manisa ve Denizli'de yoğun bir şekilde üzüm üretimi yapılması bu bilgiyi doğrular niteliktedir. Ayrıca Anadolu'da bağcılık hakkında geniş bilgi için bk. Arif Semerci, Tuğçe Kızıltuğ, Ahmet Duran Çelik, Mehmet Ali Kiraci, "Türkiye Bağcılığının Genel Durumu", **Mustafa Kemal Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi**, C. 20, S. 2, 2015, s. 46.

⁴⁴³ Diler, **age.**, s.161.

⁴⁴⁴ Cook, A. B. Cook, **Zeus: A Study in Ancient Religion Zeus God of the Bright Sky II**, Cambridge University Press, Cambridge 1914, s. 972; Musa Dağı'nın Harnupluyurt (Yaylalık) tepesindeki araştırmalar ve bazı kült kalıntılarının görüntüleri için bk. Diler, **age.**, ss. 169-175.

⁴⁴⁵ Cook, **age.**, s. 973.

Nitekim dağın adına etki eden Mysialılar'ın dağın güneybatı yamaçlarında yaşadığı düşünülmektedir. Kuzeybatı Anadolu'daki en yüksek ve yaygın dağ olup 40 km uzunlukta, 10-18 km genişliktedir. Su ve bitki örtüsü açısından da çok zengin olmasından dolayı bol ağaç türlerine ev sahipliği yapmaktadır.⁴⁴⁶ Bu durum Olympos Dağı'nda hayvan popülasyonunu arttırmıştır. Nitekim Herotod dağda azılı bir yabandomuzu türediğini bunların Mysia köylülerinin ekinlerini mahvettiklerini Mysialıların bu duruma karşı çaresiz kaldıklarını söyler.⁴⁴⁷

Doğancı'ya göre tepeleri karla ve çeyrek asırlık ağaçlarla kaplı olan Olympos Dağı, Mudanya sahiline yaklaşan bir seyyaha muhteşem görünür ki, eski insanlarında bu sebeple bu dağa daima hayret ve hürmetle baktıklarını belirtmektedir. Uludağ'ın günümüzdeki ağaç bakımından zenginliğinden hareketle binlerce yıl boyunca Olympos Dağı'ndan kereste elde edildiği bilinmektedir.⁴⁴⁸ Dağ Yenişehir ovası, İznik gölü, Gemlik ve İzmit körfezleri ile batısındaki Daskylitis (Manyas) ve Apollonia (Apoloyont) göllerine hâkim bir konumda yer almaktadır. Olympos'un çevresindeki öteki tepelerin yüksekliği de 2200 metreden aşağı olmadığı bilinmektedir. Roma Çağ'ında Strabon'un rivayetine göre; Olympus sahip olduğu yükseklik ve engebe nedeni ile korunaklı kaleler inşa eden kanun kaçaklarının sığınağı haline gelmiş ve bunun sonucu olarak önemli tarihi olaylara sahne olmuştur. Şöyle ki; Roma imparatoru Augustus, yardımlarından dolayı Olympus da ki kalede yaşayan kanun kaçaklarından Gordiokomeli Kleon'a birtakım imtiyazlar vermiştir. Ancak Galat kabilelerinin Romalılara karşı Selevkos kralı III. Antiokhos'un yanında yer alması sonucu Romalı komutan Manlius Vulso tarafından Olympus Dağı eteklerinde yenilgiye uğratılmıştır.

Olympos Dağı öteki yüksek, görkemli dağlar gibi bir dağ-Tanrı'dır. Nitekim Prusa ad Olympum ve Kaisareia Germanika (Apoloyont gölü kenarında Uluabad)' da imparatorluk döneminde basılmış sikkelerde Olympus, dağ-Tanrı olarak

⁴⁴⁶ Baydur, *age.*, s. 85.

⁴⁴⁷ Herotodos, I, 36. s.45.

⁴⁴⁸ Kâmil Doğancı, "Mehmet Ziya'nın Gözüyle Antik Dönemde Bursa ve Çevresi (Eleştirel Bir Bakış)", *U.Ü. Fen-Edebiyat Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 12, S. 21, 2011, s. 204.

görülmektedir.⁴⁴⁹ Zeus'in en önemli lakabının da Olympos Dağı ile bağlantılı olduğunu söyleyen Baydur, Homeros ve Hesiodos'un şiirlerinde Olympos kelimesinin, sadece gök ile ilişkili dağ anlamında değil, dağ-Tanrı anlamında kullanıldığını ifade etmektedir.⁴⁵⁰ Ayrıca Olympos Dağı'nın, Traianus dönemine ait Prusa sikkelerinde Zeus'tan bağımsız olarak sola uzanmış bir halde her iki eliyle ağaç dallarını tutar bir vaziyette dağ nymphesi şeklinde betimlenmiş olduğu görülmektedir.⁴⁵¹

Olympos Dağı'nın kült olması Zeus ile yakın ilişki içinde olmasından gelmektedir. Nitekim Baydur, dağ üzerinde bulunmuş bir sikkede dağın üzerinde uzanmış olarak gösterilen Tanrı'nın Archelaos'un yapmış olduğu ve bugün British Museum'da bulunan, Homeros'un apotheosisini betimleyen kabartmada görülen kayalara uzanmış Zeus betiminin benzeri olduğunu fark etmiştir. Araştırmacı, sikkede Zeus'un ayakları dibinde görülen kartalın Prusa'da basılmış bir Kommodus sikkesindeki dağ-Tanrı'nın ayakucunda da görüldüğünü, dolayısıyla Olympos'un dağ-Tanrı olmasının yanı sıra Zeus'dan ötürü de kutsallık kazandığını belirtmiştir.⁴⁵² Nitekim Baydur'un incelediği Prusa ad Olympum sikkelerinde, Zeus Olympos'un kült heykelinin betimi dikkat çekmektedir. Sonuç olarak Olympos, dağ-Tanrı olmasının yanı sıra Zeus ile olan ilişkisinden dolayı kutsallık kazanmaktadır.

2.12. Pion Dağı (Panayırdağ)

Ephesos kentinde yapılan kazılarda bulunan sikkelerde Pion Dağı'nın dağ-Tanrı olarak görüldüğünü söyleyen Baydur, bu sikkeler arasında Antoninus Pius dönemine ait sikkede ise dağda oturan Iuppiter Pluvius ile birlikte tasvir edildiğini belirtmektedir.⁴⁵³ Bu tasvirde yer alan Iuppiter'in oturduğu dağ, Ephesos'da tüm vadiye egemen olan bazılarının yanlış olarak Peion ile karıştırdığı yamaçlarında Zeus adanmış bir kaya tahtı bulunan Koressos Dağı'dır. Ayrıca bu dağ karşısındaki Pion

⁴⁴⁹ Sikke görseli için bk. Baydur, *age.*, s. 47.

⁴⁵⁰ Baydur, *age.*, s. 90.

⁴⁵¹ Sikke görseli için bk. Baydur, *age.*, s. 47.

⁴⁵² Baydur, *age.*, s. 85.

⁴⁵³ Sikke görseli için bk. Baydur, *age.*, s. 49.

dağına paralel olarak tasvir edilmiştir.⁴⁵⁴ Baydur, bulunan bu sikkeler arasında Pion'un elinde Artemis'in kült heykeli ile dağda uzanmış bir biçimde betimlendiğini belirtmiştir.⁴⁵⁵ Ephesos'un kuruluş hikâyesinden bir kesit gösteren bu tasvirde, Pion Dağı'nda koşan bir yaban domuzu işlenmiştir. Ayrıca Baydur kentteki ikinci kült yeri Pion'un güney yamacında bulunan Artemis Ephesia'nın bu sikke betiminde dağ-Tanrı Pion'un koruyucu eline temsil edilmiş olarak betimlendiğini ifade etmiştir.⁴⁵⁶

Ephesos'da ve Panayır (Pion) Dağı'nda yer alan meter kutsal alanı, Phokaia gibi erken İonia niş tapınaklarındandır. Dağın dik yamacında çeşitli şekil ve boyutlarda yüzlerce kayaya oyulmuş nişler tespit edilmiştir. Denize karşı konumlanmış bir şekilde Panayır Dağı'nın kuzeydoğu eteklerinde M.Ö. 500 yılına tarihlenen geç arkaik tahkimat duvarının yanında yer almaktadırlar. Nişler köşeli, dikdörtgen şeklinde ve içleri boştur. Bir kısmında üçgen çatı şeklinde kabartma olduğu tespit edilmiştir. Nişlerin içi boş olmasına rağmen çok sayıda Efes tipi adak kabartması ele geçirilmiştir. Nişlerde bu kabartmaların yerleştirildiği delikler bulunmaktadır. Ayrıca alanda merdivenler ve platformlar da yer almaktadır. Yapılan araştırmalar ile detaylar bu kutsal alanın Arkaik Dönem' de de kullanılmış olabileceğini göstermektedir.⁴⁵⁷

2.13. Persis Dağı (Bacakale Dağı)

Persis, Dokimaion⁴⁵⁸ antik kentin yanındaki dağın adı olup dağdan çıkartılan mermerleri ile ünlüdür. Persis Dağı, kentin Pseudo otonom sikkelerindeki 17 adet arka yüz tipi tasvirinde Zeus Pandemos ve Serapis ile ön yüzlü serilerinde ise arka yüz tipi olarak yer almaktadır.⁴⁵⁹ Persis Dağı'nın Zeus Pandemos ve Serapis ön yüzlü

⁴⁵⁴ Diler, *age.*, s. 165.

⁴⁵⁵ Baydur, *age.*, s. 87.

⁴⁵⁶ Baydur, *age.*, s. 50.

⁴⁵⁷ Gamze Polat, "Batı Anadolu'daki Ana Tanrıça Kutsal Alanlarına Örnekler", *MSGSÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 3, S. 19, 2019, s. 157.

⁴⁵⁸ Günümüzde Afyon il sınırları içinde bulunan İncehisar beldesinde yer alan Dokimaion antik kenti İskender'in varislerinden olan Antigonos'un generali Dokimost tarafından kurulmuş ve onun adını almıştır. Konu hakkında geniş bilgi için bk. Talat Koçak, "Geç Antik Çağ'da Phrygia Kentleri Synnada, Dokimeion, Amorion Veapameia: Üretim ve Ticaret", *Uluslararası Beşerî Bilimler ve Eğitim Dergisi (IJHE)*, C. 6, S. 14, 2020, s. 533.

⁴⁵⁹ Sedat Öztöpaş, *Synnada Sikkeleri*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2010, s. 18.

serilerinde yalnız olarak ya da Kybele ile birlikte betimlendiği görülmektedir.⁴⁶⁰ Ayrıca Dokimion'un yakın çevresinde yer alan ve mermerin Erhesos üzerinden İtalya'ya ihracında rol oynayan, Asia'yı Kilikya'ya bağlayan yol üzerinde önemli bir istasyon olan Synnada⁴⁶¹'nin M.S. II. yy. tarihli geç imparatorluk döneminden kalan sikkelerinde de Persis Dağı'nın betimine rastlanmaktadır.⁴⁶²

Persis Dağı'nda büyük olasılıkla Dokimaion'da kültü yaygın olan Tanrıça Kybele'nin tapınağı bulunmaktadır. Nitekim sikkelerde dağın Kybele ile betimlenmiş olması, ikisi arasındaki ilişkiyi göstermektedir. Ancak dağın kutsallığının yalnız bu ilişkiden kaynaklanmayıp Persis'in bir dağ-Tanrı olduğu, Dokimaion'da darbedilmiş Diadumenianus dönemine ait sikke betiminden açıkça anlaşılmaktadır.⁴⁶³ Aynı şekilde Synnada'da darbedilmiş bir pseudo otonom sikkesinde de Kybele büstünün önünde dağ-Tanrı betimi bulunmaktadır.⁴⁶⁴ İki seride de ortak arka yüz kalıbı ile basıldığı anlaşılan dağ tasviri, konik ve sivri kayalıklı olarak resmedilmiştir. Persis Dağı'nın bulunduğu Dokimeion kentinin sikke basımında da Persis'i temsil eden ve "Persis" lejandı ile verilen dağ ve dağ-Tanrı tasvirlerinin yer aldığı görülmektedir. Buradaki ocaklardan çıkarılan ve bölgeye özgü olan kırmızı viole damarlı mermerin Attis'in dökülen kanını temsil ettiğine inanılması ve Dokimeion sikke örneklerinde Kybele'nin Persis Dağı ve dağ-Tanrı betimi ile gösterilmesi Persis Dağı'nı Kybele kültü ile ilişkilendirmektedir.⁴⁶⁵

Dokimeion sikkelerinde dağ ve dağ-Tanrı tasvirinin Kybele ile birlikte yer aldığı örnekler bulunmaktadır. Bununla birlikte Synnada kenti sikke emisyonunda, Mionnet kataloğunda verilen ön yüzünde İmparator Hadrianus portesi taşıyan örnek dışında Kybele tasviri bulunmamaktadır. Ayrıca İmparator Hadrianus adı ile başka bir darp örneğinin de bulunmaması ve imparator lejandının eksik halde gösterilmesi, Mionnet kataloğundaki tanımlamanın hatalı olabileceğini, bu örneğin başka bir kente

⁴⁶⁰ Baydur, *age.*, ss. 65-66.

⁴⁶¹ Synnada, Afyonkarahisar ilinin yaklaşık 25 km. güneydoğusunda, bugünkü Şuhut ilçesindedir. Bk. Koçak, *age.*, s. 532.

⁴⁶² Koçak, *age.*, s. 535.

⁴⁶³ Baydur, *age.*, s. 101.

⁴⁶⁴ Baydur, *age.*, s. 66.

⁴⁶⁵ Öztopbaş, *age.*, s. 22.

ait olması ihtimalini ortaya koymaktadır.⁴⁶⁶ Bu durumda Kybele başı ve önünde uzanmış dağ-Tanrı olarak yorumlanan örnekte Kybele için Şehir Tanrıçası tanımının daha uygun olması gerektiği anlaşılmaktadır.⁴⁶⁷

2.14. Sipylos Dağı (Spil Dağı)

Anadolu dağları içinde Eski Çağ'daki adını küçük değişiklikler hariç olmak üzere muhafaza etmeyi başarmış dağlardan birisi de Sipylos Dağı'dır. Sipylos Dağı'nın ismi Hellen mitolojisinde geçen Agenor ve Dioxippe'nin oğlu Sipylos'dan geldiği söylenmektedir.⁴⁶⁸ Bir diğer görüş ise, Sipylos adı araştırmacılar tarafından Kybele'nin unvanı olduğundan dolayı bahse konu olan dağ ile ilişkilendirilmiştir. Bu ilişkilendirmenin dayanak noktası olarak Sipylos Dağı eteklerinde kurulmuş olan Sipylos Magnesia⁴⁶⁹ antik kentinde yapılan Magnesia Antlaşmasında üzerine yemin edilen Mater Sipyrene'dir.⁴⁷⁰ Gediz Ovasını sulayan Hyllos'(Kumçayı) un Hermos (Gediz) Nehri ile birleştiği yerde, Sipylos Dağı'nın kuzey eteğinde Magnesia ad Sipyllum (Manisa) kenti yer almaktadır. Ayrıca Magnesia'nın yaklaşık 6,5 km doğusunda daha eski bir kentin kalıntıları bulunmaktadır.⁴⁷¹

Sipylos Dağı, Tmolos (Bozdağlar) silsilesinin kuzeybatı ucunda Smyrna'dan doğuya doğru uzanan dağ silsilesi olup, 44 km uzunlukta 17 km genişlikte elips oluşturur. Sipylos Dağı, konum olarak günümüz Manisa şehrinin güneyinde, İzmir şehrinin de kuzeyinde yer alır. Lidya bölgesinin en yüksek dağlarından biri olan Sipylos

⁴⁶⁶ Öztöpaş, **age.**, s. 58.

⁴⁶⁷ Öztöpaş, **age.**, s. 22.

⁴⁶⁸ Yunan biyografi yazarı Plutarkhos'un eserinden hareketle Aksoy, Sipylos adının mitolojik bir karakter olan Sipylos'dan geldiğini ifade eder. Mitolojiye göre Sipylos istemeyerek annesini öldürüyor. Bunun üzerine mitolojide düzeni sağlamakla görevli Erinyeler tarafından lanetleniyor. Sipylos bu olaydan sonra üzüntüden inzivaya çekilmek için gittiği Kerauniya Dağları'nda kendi canına kıyıyor. Tanrılar bu olaydan sonra Sipylos'un intihar ettiği dağa Sipylos adını veriyorlar. Konu hakkında geniş bilgi için bk. Fikret Aksoy, **Tarih Öncesi Çağlardan Roma'nın Yıkılışına Kadar Spil Dağı'nın (Sipylos) Tarihi ve Arkeolojisi**, Yüksek Lisans Tezi, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa 2018, ss. 81-82.

⁴⁶⁹ Günümüzde Manisa İl sınırları içerisinde yer alan Magnesia ad Sipyllum kenti Sipylos/Spil Dağı'nın kuzey yamacı eteğinde kurulmuş bir Lydia Kenti'dir. Strabon, Ptolemaios, Hierokles ve Plinius bu dağ ile özdeşleşen Magnesia ad Sipyllum kenti hakkında eserlerinde bilgiler verirler. Bk. Yasemin Sargın, "Epigrafik Belgeler ve Antik Edebi Eserler Işığında Magnesia ad Sipyllum (Armağan Sayısı)", **Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S. 18, 2020, ss. 440-441.

⁴⁷⁰ Aksoy, **age.**, s. 81.

⁴⁷¹ Baydur, **age.**, s. 91.

Dağı Gediz, Menemen, Kemalpaşa gibi verimli ovalarla çevrilmiştir. Klasik dönem müelliflerin ifade ettiği gibi Sipylos Dağı'nın bu verimli ovaların içinde yer alması, tarih boyunca muhtelif toplumlar tarafından iskân edilmesini neden olmuştur.⁴⁷²

Sipylos, yüksek kayaları, uçurumları, gölleri, zengin su kaynakları ve bitki örtüsü ile Hyrkania (Gediz) Ovasına egemen görkemli bir dağdır. Nitekim dağın heybetli bir görünümü vardır. Stark'ın anlatımıyla Sipylos yeryüzünde bir cennet tablosu, aynı zamanda da pervasız bir azamet ve tanrısal ceza hükmünün sembolüdür. İnsanı böylesine etkileyen bu dağ hakkında Baydur, çok eski çağlardan başlayarak Tanrıların mekânı ve aynı zamanda bir dağ-Tanrı olarak telakki edildiğini ifade etmektedir.⁴⁷³

Kuruluşu M.Ö. II. binyılın ortalarına uzanan Sipylos Magnesia'sının önceki adı mitolojide Zeus ve Pluto'nun oğlu olarak geçen meşhur Lidya kralı Tantalos'dan gelmektedir. Nitekim klasik kaynaklarda Sipylos Dağı ve çevresi ile ilişkilendirilen Kral Tantalos, oğlu Pelops ve kızı Niobe'nin bu dağ çevresinde yaşadıkları olaylardan bahsedilmektedir. Klasik kaynaklarda Lidyalılara Maionialılar denildiği ve Tantalos adı ile geçen Sipylos Magnesia'sının bir zamanlar Maionia'nın yani Lidyalıların yönetim merkezi olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁷⁴ Mitolojide yer alan Sipylos'un karakteri ve adı ile bütünleşen dağ hakkında çeşitli mitoslar bulunmaktadır. Dağ üzerinde yer alan ağlayan taş figürü hakkında çeşitli mitoslar anlatılmaktadır. Sipylos'un adı, dağla ilgili Yunan söylencelerden anlaşılacağı gibi eski olmakla beraber Yunanca değildir. Nitekim Ramsay, Grek'lerde Sipylos biçimine dönüşen ismin orijinalinin Sibulos olduğu ve bunun dişili Sibula'nın Kybele ile bağlantılı olabileceği görüşündedir.⁴⁷⁵ Sipylos hakkında anlatılan hikâyeye göre Amphion, Tantalos'un Kızı Niobe ile evliliklerinden yedi erkek ve

⁴⁷² Aksoy, *age.*, s. 1; Spil Dağı'nda Neolitik ve Kalkolitik dönemden itibaren yerleşim olduğunu söyleyen Aksoy ilk olarak dağın güney yamacının kuzeyine göre daha eğimli olması nedeni ile tercih edildiğini ve üç adet Neolitik yerleşimin de bu bölgede olduğunu belirtmektedir. Nitekim dağın kuzey kısmı oldukça diktir. Bk. Fikret Aksoy, *age.*, s. 13-14.

⁴⁷³ Baydur, *age.*, s. 91.

⁴⁷⁴ Mustafa Arslan, Deniz Yıldıztüran, "Magnesia Savaşı ve Sonuçları", *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 23, 2020, s. 307.

⁴⁷⁵ M. W. Ramsay, "Sipylos and Cybele", *The Journal of Hellenic Studies*, Vol. III, London 1882, s. 59.

yedi kız sahibi olmuştur. Niobe, Tanrıça Leto'yu kendisinin daha bereketli ve kutsal olduğu konusunda sohbet açarak kızdırmıştır. Bunun üzerine Tanrıça Leto, Artemis ve Apollon'u Niobe'nin çocuklarını öldürmesi konusunda kışkırtmıştır. Bu konu İlyada destanında şöyle geçmektedir:

“Apollon öfkelenmişti Niobe'ye, öldürmüştü oğullarını gümüş yayıyla, kızlarını da okçu Artemis öldürmüştü. Niobe güzel yanaklı Leto ile bir tutuyordu kendini diyordu, Leto iki çocuk doğurdu ben ise bir düzine iki kişi, Apollon'la Artemis öldürdü hepsini kimsecikler yoktu onları gömecek, herkesi taşa çevirmişti Kronosoğlu, Göklü tanrılar gömdü ölüleri onuncu günü, işte o gün yemek geldi Niobe'nin aklına gözyaşı dökmekten yorgun düşmüştü. Bugün Sipylos kayalarında, ıssız doruklarında, Arkeloos Irmağı kıyısında oynayan su perilerinin yatakları var derler ya, işte oralarda, Tanrı buyruğuyla taş olmuştur Niobe, yüreğine sindirir durur acılarını.”⁴⁷⁶

Çocuklarının ölümünden sonra Niobe Thebes'i terk eder ve Sipylos Dağı'nda yaşayan babasının yanına gider. Burada Zeus'a dua ederken birden taşa dönüşür ve bu taşın üstünden gece gündüz gözyaşları akar. Aksoy, Niobe'nin taşa dönüşme hikâyesini aktaran Apollodoros'un, Romalı şair Publius Ovidius Naso'un *Metamorphoses* ve üç büyük tragedya yazarından biri olan Sophokles'in *Antigone* eserlerinde birbirine benzer şekilde anlatıldığını bildirmektedir. Pausanias'ın Niobe'nin taşa dönüştüğü yer hakkında detaylı bilgiler verdiğini söyleyen Aksoy, Pausanias'dan naklen eserinde şunu aktarmaktadır:

“Tiyatro'nun arkasında bulunan Akropolis'in güney duvarı üzerinde Medusa'nın yaldızlı bir başı ve yuvarlak formu bir Aegis (Zeus'un kalkanı) bulunmaktadır. Tiyatro'nun tepesi ile Akropolis'in altında kalan kısımda bir mağara bulunmaktadır. Burada Apollon ve Artemis'in, üstünde Niobe'nin çocuklarını katlettiği üçayaklı bir sehpa bulunmaktadır. Sipylos Dağı'na çıktığımda gözlerimle gördüm, yakından bakıldığında kadın figürüne benzemeyen dik bir kayalıktan başka bir şey değildi. Ancak biraz uzaklaşınca başı eğik bir kadın silueti fark edilmekteydi.”⁴⁷⁷

Aksoy, Niobe'nin taşa dönüşmüş figürünün Ağlayan Kaya⁴⁷⁸ adı ile tanımlandığını ve bu kayalığın Sipylos Dağı'nın kuzeydoğu yamacında olduğunu

⁴⁷⁶ Homeros, *age.*, ss. 532-533.

⁴⁷⁷ Aksoy, *age.*, s. 82.

⁴⁷⁸ Ağlayan Kaya görseli için bk. Ek. Res. 20.

ifade etmektedir.⁴⁷⁹ Dağ, Kybele kültürünün en eski yerlerinden biridir ve akropolün batı tarafındaki kayalardan biri kabaca O'nun imgesi olarak yontulmuştur. Kayanın duvarında büyük olasılıkla adak armağanları için delikler vardır. Doğanın egemeni olan tanrıçanın bakışları verimli ovaya dikilmiştir. Tanrıça meter Sipylyene, Hermos vadisine egemendir. Pausanias'da sözü edilen bu tanrıça arslan, phiale gibi alışılmış atribü'leri ile değil, başında modius(belki de bir sur tacı) ile betimlenmiştir. Eskiden yanlış tanı ile Niobe olarak yorumlanmıştır. Nitekim Weber, Kybele hieronu olarak adlandırdığı, bir girişi olan duvarla çevirili doğal bir terasın varlığını saptamıştır. Manisa'dan 1 saat uzaklıkla doğuda Kybele ile ilgili 2 yazıt bulunmuştur. Bunlardan Sipylos'daki Ana Tanrıça kültürünün karakteri konusunda bilgi bulunmaktadır. Asya dinlerinde sürekli görülen bir öge olan coşkulu danslar söz konusudur.⁴⁸⁰ Dağın kuzey yamacında, ovadan yaklaşık 100 m yüksekte, hemen hemen tam plastik gibi işlenmiş olan ve tahtta oturan bu tanrıça figürü Hitit üslubunda olup, M.Ö. XIV. ya da XIII. yy. ait olduğu düşünülmektedir.⁴⁸¹

Batılıların Küçük Asya kıyılarına gelmelerinden sonra, Sipylos'daki kentin yerine daha batıda yeni bir kent, Magnesia ad Sipyllum kurulmuştur. Yeni gelen bu halk, Sipyloys'daki Ana Tanrıça kültürünü benimsemiştir.⁴⁸² *Meter Sipylyene* adı antlaşmalarda görülmektedir. Fakat Pausanias'da Magnesia Tanrıça'sının yerli adı *Meter Plakiane* olarak geçmektedir. Bu ad, Kutsal alanın bulunduğu tepeden Plakos'dan gelmiş olmalıdır. Magnesia sikkelerinde görülen iki ayrı Kybele tipinden oturur durumda betimleneni, *Meter Plakiane*'nin kaya figürü olmalıdır.⁴⁸³

Yukarıda sözü edilen ve batısında Kybele imgesinin bulunduğu akropolün doğusunda bir sıcak su kaynağı ve Apollon'un kutsal mağarası vardır. Bu Apollo, Magnesia kenti dışında Pandoi denen yerde oturan Tanrı'dır. Fakat kentin en kutsal tanrılarında biridir. Grek'ler Magnesiya'ya gelince, kendilerinden önceki dine ait bu

⁴⁷⁹ Aksoy, *age.*, ss. 83-84.

⁴⁸⁰ Baydur, *age.*, s. 92.

⁴⁸¹ Baydur, *age.*, s. 91; Sipylos'da yer alan Ana Tanrıça kabartması için bk. Ek. Res. 21.

⁴⁸² Ramsay, *age.*, s. 51.

⁴⁸³ Ramsay, *age.*, s. 52.

tanrıyla da kendilerine mal etmişlerdir.⁴⁸⁴ Ayrıca Zeus'un de Sipylos'da doğduğu kabul edilmektedir.⁴⁸⁵ Grekler olasılıkla yerel Tanrıyla Zeus ile birleştirmişlerdir.

Helenistik Çağ ve Roma İmparatorluğu döneminden Magnesia ad Sipylum sikkelerinin ön yüzünde dağ-Tanrı Sipylos'un büstü görülmektedir.⁴⁸⁶ Bazı sikkelerin arka yüzünde ise kayada otururken betimlenmiştir.⁴⁸⁷ Tüm bunlar Hitit ve Miken kültürlerinin ilişki noktasında bulunan Sipylos'un kutsallığını kuşkuya yer bırakmayacak biçimde açıklamaktadır. Sonuç olarak Sipylos Dağı, Tanrıların evi olmanın yanında aynı zamanda bir dağ-Tanrı olarak tapınım görmüştür. Büyük olasılıkla da bu kültün kökü Hititler zamanına dayanmaktadır. Nitekim Sipylos ve Tantolos adları bazı bilginlerce Hitit kralları Suppiluliuma ve Tuthalia'ya bağlanmaktadır.

2.15. Tmolos (Bozdağlar)

Klasik kaynaklarda adı; Tmolos, Tymolos, Timolos gibi değişik şekillerde geçen bu dağ, Batı Anadolu'nun en yüksek dağları arasında bulunmaktadır. Bununla birlikte dağ, Hermos (Gediz) ile Kaystros (Küçük Menderes) Ovaları arasında yer almaktadır. Bu dağ silsilesinin uzunluğu, batıda Karabel geçidinden doğuya doğru yaklaşık 125 km' dir. Kuzeyinde, batısında ve güneyinde bu yüksekliğe ulaşan dağ olmadığından Tmolos çevreye egemen durumdadır. Nitekim Strabon, bu dağı Lydia toprakları içinde mütevazı bir çapa sahip küçük bir dağ kitlesi olarak tanımlamıştır.⁴⁸⁸ Batı Anadolu'nun en uzun süre karla kaplı⁴⁸⁹ olan bu görkemli dağ hakkında Homeros: "*Karlı Tmolos'un dibinde, bereketli topraklarında Hyde'nin*"⁴⁹⁰ ifadesini kullanarak Tmolos'un bu özelliğine vurgu yapmaktadır. Ayrıca Tmolos Dağı çok yağış alır ve verimlidir. Eski Çağlar'dan günümüze değin madeni⁴⁹¹ ve

⁴⁸⁴ Ramsay, *age.*, s. 38.

⁴⁸⁵ Ramsay, *age.*, s. 56.

⁴⁸⁶ Baydur, *age.*, ss. 57-58.

⁴⁸⁷ Baydur, *age.*, s. 57.

⁴⁸⁸ Strabon, XIII, IV, 12.

⁴⁸⁹ Strabon, XIII, IV, 6.

⁴⁹⁰ Homeros, *age.*, s. 450.

⁴⁹¹ Strabon, XIII, IV, 5.

bağcılığı⁴⁹² ile ünlüdür. Bu yüzden burada Bacchus kültü de yaygındır. Tmolos'da ele geçen buluntular, Romalılar ve Bizanslılar zamanında burada bir yerleşme olduğunu göstermektedir. Strabon da, dorukta Pers'ler zamanında yapılmış bir kaleden söz etmektedir.

Mitolojide dağ-Tanrı olarak bilinen Tmolos, söylenceye göre Tantalos'un babasıdır. Sardes ve ona komşu olan Tmolos-Aureliopolis kentlerinin imparatorluk dönemi sikkelerinde *TMΩAOC* yazılı dağ-Tanrı betimi vardır. Dionysos, büst ya da ayakta düğümlü sopa veya oturmuş vaziyette, elinde dal ya da bereket boynuzu ile gösterilmiştir.⁴⁹³

Tanrı Dionysos'un dinsel törenlerini kutlayan kadınlara Bakkhalar denmektedir. Bakkhalar dağlarda sarhoş olmuş bir halde tanrının peşinden koştıkları belirtilmektedir. Sonbahar aylarında ormanlara ve dağlara çıkan Bakkhalar'ın dinsel törenlerinde söylenen “*Irmağından altın akan Tmolos'u şenlendiren kadınlar! Kutlayın Dionysos'u derin gümbürtülü davullarınızla,*”⁴⁹⁴ cümlesinden hareketle Tmolos Dağı'nda Tanrı Dionysos adına şenlikler tertip edildiği anlaşılmaktadır. Bakkhalar tragedyasında kral Pantheus'la Dionysos arasında geçen bir konuşmasında: “*Dionysos: (...).Çiçekli Tmolos (Bozdağ) dağını bilirsin elbet; adını duymuşsundur? Pantheus: Bilirim; Sard'ların şehrini bir çember gibi kuşatır. Dionysos: Ben oradanım; vatanım Lydia'dır.*”⁴⁹⁵ ifadeleriyle, Dionysos'un Lydia'da bulunan Tmolos Dağı kökenine değinilmektedir.

Bakkhalar tragedyasında Dionysos'un Lydia kökenine dair diğer bir ipucu da yine Dionysos'un ağzından dökülen: “*Haydi Bakkhalar alayı, Lydia'nın kalesi Tmolos dağından gelen sizler, yabancı ülkelerden toplayıp kendime eş ve yoldaş ettiğim kadınlar, alın Phrygia'dan getirdiğiniz davulları, anamız Rhea ile benim için icat edilmiş olan davulları; (...).*”⁴⁹⁶ sözleriyle ifade edilmektedir.

⁴⁹² Strabon, XIV, I, 15.

⁴⁹³ Görsel için bk. Baydur, *age.*, s. 60.

⁴⁹⁴ Güzel, *age.*, s. 20.

⁴⁹⁵ Güzel, *age.*, s. 25.

⁴⁹⁶ Güzel, *age.*, s. 12.

Ayrıca İlyada destanın muhtelif kısımlarında geçen Tmolos Dağı'nın eteklerinde yerleşim olduğu hakkında bazı anlatımlar da dikkat çekmektedir. Destanda geçen: “*Mesthles’le Antiphos’tur Maionialıların önderi, Gygaie Gölü tanrıçasıyla Talaimenes’in oğullarıdır ikisi de. Buyururlar Tmolos eteğinde büyümüş Maionialılara. Nastes, kaba konuşan Karialıların başında yürür. Miletos’ta otururlar, yaprağı bol Phthiron Dağı’nda Maiandros kıyılarında, yüksek doruklu Mykale’nin eteğinde,*”⁴⁹⁷ ifadeleri bu konuda önemli görülmektedir.

Ovidius, Tmolos’u “*monte suo senior*” şeklinde tanımlar. Nitekim Sardes ve Tmolos sikkelerinde dağ-Tanrı betimlerinde sıklıkla görülen sakallı bir biçimde tasvir edilmiştir.⁴⁹⁸ Ovidius’daki pasajlardan, onun zamanında dağ-Tanrıların genellikle çelenkli olarak betimlendikleri anlaşılmaktadır. Gene Ovidius “*di veneta Tymoli*”den söz eder ve Sardes sikkesinde de Tmolos’un başında, asma yapraklarından çelenk vardır. Bu durum dağın bağık oluşu ile ilgili olmalıdır. Oysa dağ-Tanrılar genelde çelenkli betimlenmemekte ancak çelenkli olanlarda da çam türünden (fıstık çamı ya da kızılçam gibi) çelenk görülmektedir.⁴⁹⁹

Yaşlı dağ-Tanrı Tmolos, Apollon ile Pan arasındaki müzik yarışmasında hakemdir. Dağ hem dağ-Tanrı hem de başka tanrıların evidir. Söylencelerde Zeus’un ve Dionysos’un doğum yeridir. Sikkelerin bir yüzünde Tmolos, öbür yüzünde Dionysos betiminin bulunması ya da kucağında çocuk Dionysos’u taşıyan Tmolos betimi de ikisi arasında bir bağlantıyı düşündürmektedir. Ayrıca Lidya panteonunda düalizmin varlığı bu olasılığı artırmaktadır.

Plinius’daki “*Zeus-Dionysos-Sabazios ve çok adlı Ana Tanrıça’nın pek kutsal tahtı*” ya da Ovidius’daki “*sacer Tmolos ve sanctus mons*” gibi tanımlamalar, dağın Lidya inancındaki önemini ve birden çok Tanrı’yı içinde sakladığını ortaya koymaktadır.

⁴⁹⁷ Homeros, *age.*, s. 116.

⁴⁹⁸ Baydur, *age.*, s. 9.

⁴⁹⁹ Baydur, *age.*, s. 93.

2.16. Viaros Dağı (Davraz Dağı)

Antik adıyla Viaros ya da Biabros, bugünkü adıyla Davraz Dağı (eski adı Sivridağ ya da Camili Dağ), Pisidia bölgesinde, bugünkü Eğirdir gölünün güney ucunda yer almaktadır. Baydur, Viaros Dağı'nın yerinin bugünkü Davraz Dağı olduğunun ilk kez 1890'da Ramsay tarafından saptandığını, Viaros Dağı'nın göller bölgesinin en yüksek dağlarından biri olup yüksekliğinin 2635 m. yükseklikte olduğunu yamaçlarının iğne yapraklı çam ormanları ile kaplı olduğunu ifade etmektedir.⁵⁰⁰

I.Robert'in 1948'de Eğirdir'in 10 km kuzeybatısında bulunduğu sınır taşı ile Prostanna'nın yeri kesinleşmiştir. Kuruluşu Hellenistik çağ öncesine dayanan kent özellikle Romalılar zamanında gelişmiştir. Prostanna kenti sikkelerinde, Sivridağ adına uygun olarak konik biçimli dağ betimi OVIAPOC ya da BIAPOC yazısı ile görülmektedir.⁵⁰¹ Zira giriş bölümünde de işaret edildiği gibi konik biçim ile dağ-Tanrı kültü arasında ilişki olması bu dağın dağ-Tanrı olabileceği fikrini uyandırmaktadır. Ayrıca sikkelerdeki dağ betiminin üstünde bir ya da birkaç ağaç yer alır; bu da dağın dağ-Tanrı olduğunun belirtisi olarak görülmektedir. Cook tarafından kabul edildiği gibi, kentteki Zeus kültü ile kente egemen olan dağın kültürünün birleştirilmiş olması büyük bir olasılıktır.⁵⁰² Bilindiği kadarıyla yazılı kaynaklarda kült hakkında bir bilgi olmadığından, sikke betimlerine dayanarak ancak dağ betiminin yalnızca bir manzara ya da kentin simgesi olmayıp tanrısallığı içinde barındıran dağ olduğu ifade edilebilir.⁵⁰³

2.17. Zeus Olybris (Olybrevs)

Kilikya'nın ana Tanrı'sı ya da ana Tanrılarından birisi olan Olybris, Anazarbos⁵⁰⁴(Anavarza) da Zeus Olybris adı ile tapınım görmektedir. Olybris, çok erken dönemlerde Zeus ile özdeşleştirilmiştir. Olybris kültü ile ilgili olarak

⁵⁰⁰ Baydur, *age.*, s. 95.

⁵⁰¹ Sikke görsel için bk. Baydur, *age.*, s. 61.

⁵⁰² A. B. Cook, *Zeus: A Study in Ancient Religion Zeus God of the Bright Sky II*, Cambridge University Press, Cambridge 1914, s. 972.

⁵⁰³ Baydur, *age.*, s. 95.

⁵⁰⁴ Kilikia Bölgesi'nin pedias (ovalık) kısmında yer alır.

Anazarbos'da bulunmuş bir sunak yazıtı oldukça önemlidir.⁵⁰⁵ Anazarbos'un yaklaşık 25 km. doğusundaki Hemite Dağı'nın Anazarbos'a bakan yamacında⁵⁰⁶ kayaya oyulmuş bu yazıtta, Zeus Olybris adı görülmektedir. Burası büyük olasılıkla Zeus'un kült yeridir.⁵⁰⁷ Kült merkezinin Anazarbos'e yakın çevresi olduğu anlaşılan Zeus'un Anazaros'daki kült yeri, olasılıkla akropoldedir. Klaudius zamanından başlayarak Anazarbos sikkelerinde Zeus'un büstü görülmekte ve arasında Anazarbos Dağı yer almaktadır. Bu bağlamda Zeus Olybris büyük olasılıkla bir dağ-Tanrı'dır.⁵⁰⁸

Anazarbos kayalığının sikkeler üzerindeki ilk tasviri, İmparator Claudius Dönemi'ne ait olmakla birlikte Germanicus anısına basılmış olan bronz sikkelerin arka yüzlerinde de yer almaktadır. Ön yüzünde imparatorun başı olan bu sikkelerde arka yüzde; önde defne taçlı Zeus Olybris büstü, arkada kayalık ve onun üzerindeki akropoliste kale tasvir edilmiştir.⁵⁰⁹ Bu tasvirde, kayalığın batı-doğu istikametli geçidinin hemen kuzeyinde, akropolise çıkılabilen eğimli kısmı ve akropolis üzerindeki kalenin güneyden görünümü tasvir edilmiş olmalıdır. Çünkü kayalık burada, günümüzde de olduğu gibi engebeli ve eğimli olarak tasvir edilmiştir. Kayalığın batı kısmı ise oldukça sarp, düz bir uçurum şeklindedir. Tasvir detaylı incelendiğinde, önde Zeus Olybris'in sakallı ve defne taçlı büstünün profilden, fotoğrafik poz verir şekilde yer aldığı görülmektedir. Arka planda ise, kayalık engebeli ve eğimli olarak tasvir edilmiştir. Zeus'un bu pozunu arkasında yer alan kayalığın, bir dağ-Tanrı olarak kutsal kabul edildiği anlaşılmaktadır.

Sikkeler üzerindeki tasvirleri inceleyen çalışma sayısı oldukça sınırlıdır ve bunların hiçbiri doğrudan kayalık ve akropolisi konu almamıştır. Buradan hareketle, çalışmada daha önce yayımlanmış sikkeler detaylıca incelenerek, Anazarbos kayalığının Roma İmparatorluğu Dönemi'ndeki görünümü ve kutsallığının irdelenmesi amaçlanmıştır. Bu bağlamda sikke tasvirleri, klasik kaynaklar ve

⁵⁰⁵ Mustafa H. Sayar, Peter Siewert, Hans Taeuber, "Doğu Kilikya'da Epigrafi ve Tarihi Coğrafya Araştırmaları", **X. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1993, s. 178.

⁵⁰⁶ Sayar, Siewert, Taeuber, **age.**, s. 191.

⁵⁰⁷ Sayar, Siewert, Taeuber, **age.**, s. 181.

⁵⁰⁸ Baydur, **age.**, s. 103.

⁵⁰⁹ Baydur, **age.**, s. 67.

epigrafik belgelerle desteklenerek, akropolis üzerindeki yapıların işlevleri ve bir kısmının hangi tanrı ve tanrıça veya külte adandığı konusunda öneriler sunulmuştur. Bu şekilde, M.S. I-III. yy. arasında Anazarbos kayalığının kent için önemi ortaya konmaya çalışılmıştır.⁵¹⁰ Sonuç olarak, Roma İmparatorluğu Dönemi'nde basılmış olan sikke tasvirleri; Anazarbos'a adını vermiş, nekropolis olarak kullanılmış, kentteki yapıların inşaat malzemelerini sağlamış olan bu kayalığın, coğrafi bir oluşumdan çok daha ötesi olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre kayalık, Anazarbos'un dinî yaşamının tam da merkezindedir. Bu bağlamda, M.S. I ve II. yy. Anazarbos kentinde darbedilmiş sikke tasvirlerinde, kayalık üzerindeki akropoliste Zeus Olybris ve Aphrodite Kassalitis'e adanmış tapınakların yer alması, bu iki dağ tanrısının kentteki kültürünün bu dönemdeki gücüne işaret etmektedir. M.S. III. yy. da ise, akropoliste neokoros tapınaklarının yer alması, Anazarbos'ta yerli ve Yunan kökenli tanrıların kültürünün, 'politik din' olarak kabul edilebilecek, imparator kültürünün gerisine düştüğünü göstermektedir. Kentte, henüz oldukça yeni sayılabilecek bilimsel kazılar ve araştırmalar ilerledikçe, bu kayalığın Anazarbos için önemini pekiştirecek daha çok bilimsel verilere ulaşılabileceği aşikârdır.⁵¹¹

2.18. Zevs Akraios

Zeus'un gök ile ilişkili bir biçimde tanrılaştırıldığı bu bağlamda gökyüzüne en yakın coğrafi unsurlar arasında olan yüksek dağları mesken tuttuğuna inanıldığı bilinmektedir. Nitekim Cook, Zeus'un eski kült yerlerinin dağlarda olduğu ve ona karşı tanzimin dağ tepelerinde açık hava tapınağı olarak nitelendirilen yerlerde yapıldığını söylemektedir.⁵¹² Klasik kaynaklarda Zeus'un, Eski Yunan ve Anadolu coğrafyası sınırlarında yer alan tüm yüksek dağlarla ilişkili hikâyelere konu olması bu durumu açıklar niteliktedir. Baydur, Eski Yunan coğrafyasında yer alan dağlar ile Zeus arasında bağlantı kurulmamış dağ hemen hemen yok olduğunu

⁵¹⁰ Fatih Erhan, "Sikkeler Üzerinde Anazarbos Kayalığı ve Akropolisi", **Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C. 29, S. 4, 2020, s. 128.

⁵¹¹ Erhan, *age.*, s. 134.

⁵¹² A. B. Cook, **Zeus: A Study in Ancient Religion Zeus God of the Bright Sky II**, Cambridge University Press, Cambridge 1914, s. 972

savunmaktadır.⁵¹³ Bu dağları mesken tutan Zeus için kutsal olan dağlar, bazen O'nun tahtı kabul edilerek bu yerlerden insanları ve evreni yönettiğine inanılmaktaydı.⁵¹⁴ Şöyle ki; bu durumu yansıtan sikke ve vazo betimlerini Cook eserinde paylaşmaktadır.⁵¹⁵ Ayrıca Cook, Argolis'deki Hermione yakınındaki Kokkygion Dağı'nın doruğunda, Zeus ile ilişkili yapının olduğunu söylemektedir.⁵¹⁶ Nitekim Cook'a göre bu dağın eski adı, taht anlamına gelen Thornax ya da Thronax'tı.⁵¹⁷ Bu bilgiden anlaşıldığı kadarı ile Eski Yunanlılar ve Eski Batı Anadolu toplumlari bu dağı Zeus'un tahtı olarak düşünmüşlerdir. Ayrıca Herodot bu dağda Apollon heykelinin yer aldığı söyler.⁵¹⁸ Dolayısıyla bu dağ Apollon kültüনে ev sahipliği yapmaktadır.

Girit'te ve Yunanistan'da, örneğin Pelion ve Lykaion dağlarında kültü olan, Tesalya ile Epirus arasında yer alan Pindos'da tapınağı bulunan ya da Philippopolis sikkelerinde bir kayada otururken betimlenen Zeus Akraios⁵¹⁹ ya da Askraios, Karya'da Halikarnassos, İyonya'da Smyrna ve Magnesia, Ayolya'da Temnos (Dumanlıdağ'ın güneydoğusunda Görüce)' da darbedilen imparator sikkelerinde; bazen büst, bazen oturan ya da ayakta durur figür şeklinde betimlenmiştir. Temnos'da M.Ö. II. yüzyıl sikkelerinde de görülmektedir. Magnesia ve Smyrna'da M.S. II ve III. yy.'da darbedilmiş pseudo otonom sikkelerde "ZEVC AKPAIOC" yazısı ile Zeus başı⁵²⁰, Vespasianus sikkelerinde ise aynı epiklesis ile tahtta oturan Zeus vardır.⁵²¹ Bu durum hiç kuşkusuz Zeus'un çok eskiden dağ-Tanrı olarak tapınımına işaret etmektedir.⁵²² Vespasianus sikkelerindeki Zeus tipinin aynı olan, ancak yanında "AKPAIOC" yazılı epiklesis bulunmayan Zeus betimleri de Akraios'u göstermektedir. Ayrıca bu tipteki Zeus'in, homonoia sikkelerinde Smyrna'nın

⁵¹³ Baydur, *age.*, s. 89.

⁵¹⁴ A. B. Cook, *Zeus: A Study in Ancient Religion Zeus God of the Bright Sky I*, Cambridge University Press, Cambridge 1914, s. 124.

⁵¹⁵ Cook, *age.*, ss. 124-125; Sikke ve vazo görseli için bk. Ek. Res. 22

⁵¹⁶ Zeus'un dağda yer alan yapısının görseli için bk. Ek. Res. 23.

⁵¹⁷ Cook, *age.*, ss. 134-135.

⁵¹⁸ Herodotos, I, 69.

⁵¹⁹ Cook, *age.*, s. 123.

⁵²⁰ Sikke görsel için bk. Baydur, *age.*, ss. 51-52.

⁵²¹ Baydur, *age.*, s. 52.

⁵²² Baydur, *age.*, s. 89.

temsilcisi olarak betimlenmiş olması, Zeus Akraios'un Smyrna için önemini açıklar niteliktedir. Pisidya'da Solymos (Güllük dağı) ile bağlantılı olarak Termessos kent sikkelerinde görülen baş Tanrı, Zeus Solysmos'tur.⁵²³ Şöyle ki; dağ-Tanrı olarak Zeus'un Olympos ile bütünleşmesi sonucu Eski Anadolu halklarının tapındıkları öteki dağ-Tanrıların yerini tuttuğu anlaşılmış ve bu dağ-Tanrılar Zeus Akraios tanımlamasında olduğu biçimde Zeus'in lakaplarında yaşamaya devam etmiştir.

Halikarnassos sikkelerindeki Zeus Akraios betiminin⁵²⁴ duruşundaki katılık, kollarının beden boyunca aşağı sarkışı, giysi kıvrımlarının işlenişindeki sertlik, atribülerin simetrik oluşu gibi özellikler, burada eski, yerel bir Tanrı'nın varlığını göstermekte ve kült heykelinin özelliklerini yansıtmaktadır. Zeus Akraios'un iki yanındaki meşe ağaçlarının tepesinde görülen kuşlar (karga ya da güvercin), kehanetle ilgilidir. Zeus, Dodona'da Tomaros Dağı eteğindeki tapınağında, Olympia'da ve Doğu'da kehanet Tanrısı olarak da tanınmaktadır.

Zeus ile yakın ilişkisi olan Zeus Akraios kültüründe, Zeus'un kine benzer şekilde kurban sunulmaktadır. Tapınağın önüne getirilen keçi sürüsünden, kendiliğinden sunağa yönelen keçi, makbul adak kabul edilerek rahip tarafından yakalanıp kurban edilmekteydi. Pedesa' (Halikarnas yakınında bugünkü Gökçeler) dan keçi ile yola çıkan topluluk ve Zeus'a kurban törenlerinden söz edilmektedir. Apollonios'da verilen Zeus Akraios kültü ile ilgili benzer bilgi de dikkate alınınca, kültürün kökü çok eskiye, anlaşılan da tarih öncesine dayanıyor olmalıdır. Gene Halikarnassos yakınındaki Myndos' (bugünkü Gümüşlük köyü yakınında) da Zeus Akraios'a bir ithaf yazıtı bulunmuştur.⁵²⁵ Ayrıca Teselya'da Pelion Dağı doruğunda kutsal alanı ve tapınağı bulunan Zeus Akraios kültüründe de Tanrı ile uzlaşmak için kurban sunma geleneğinin varlığı bilinmektedir.

⁵²³ A. B. Cook, **Zeus: A Study in Ancient Religion Zeus God of the Bright Sky II**, Cambridge University Press, Cambridge 1914, s. 973.

⁵²⁴ Baydur **age.**, s. 54.

⁵²⁵ Baydur, **age.**, s. 90.

2.19. Eski Anadolu Coğrafyasında Dağ-Tanrı ya da Belirli Bir Dağla İlgili Tartışmalı Olanlar

Eski Çağ Anadolu coğrafyasında dağların geniş bir yer tutması sonucu kült vasfı taşıyan dağların bir hayli fazla olduğunun düşünülmesi son derece doğaldır. Ancak Eski Çağ Anadolu tarihinde dağ kültü hakkında bilgi edinebilecek kaynakların bu dağların kült vasfı taşıdığına dair verdiği bilgilerin net olmadığı görülmektedir. Nitekim Baydur, Amosis/Samsun, Attarıa/Mysia (Dikili), Magnesia/Ionia (Kemer), Silandos/Lydia, Baris/Psidia (İsparta), Laodikeia/Phrygia (Eskihisar) ve Akmonia/Phrygia (Ahatköy) kentlerinde darbedilmiş sikke betimlerinde yer alan dağ-Tanrı ile ilişkili figürlerden hareketle, bu dağların kült olabileceği belirtilmektedir. Antik yazarların eserinde de kutsal dağ tanımlaması yapılmakta ancak bu dağın nerede ve adının ne olduğu hakkında bilgi verilmemektedir. Örneğin Ksenophon eserinde bu şekilde zikrettiği kutsal dağ hakkında böyle bir bilgi vermez.⁵²⁶ Ancak müellifin kutsal dağı zikrederek anlattığı olayların geçtiği bölgenin Pmpontis'in/Marmara kuzey kıyısında geçtiği dolayısıyla kutsal dağın burada bir yerde olduğu düşünülmektedir. Ancak konuyla ilgili yorumlamalar yapma sürecinde, bu dağların lokalize edilmesinde birtakım zorluklarla karşılaşıldığı bilinmektedir.⁵²⁷ Bu dağlardan birisi Romalıların Amosis'de hâkim olduğu M.S. I. yy. ile M.S. II. yy. arası bu kentte darp ettikleri imparator Traianus ve Hadrianus dönemlerine ait sikkelerde kendisini göstermektedir. Sikke betimi üzerinde yer alan üç tepeli dağ⁵²⁸ figürü ile bu dağın eteğinde kutsal bir amaç için yapıldığı düşünülen Zeus'a özgü olduğu bilinen kurbanlık boğa betimlerinin yer aldığı tapınak, Amosis'de bir dağ kültürünün varlığına işaret etmektedir. Ancak bu kentte bu dağın lokalize edilmesinde yazılı kaynakların yetersizliğinden dolayı zorluklar olduğunu söyleyen Baydur, bu dağın kentteki hangi dağ olduğunu söylemede yetersiz kaldığını ifade etmektedir.⁵²⁹

⁵²⁶ Ksenophon, *Anabasis "Onbinlerin Dönüşü"*, çev. Tanju Gökçöl, Hürriyet Yay. 1. Baskı, İstanbul 1974, VII, I, 14.

⁵²⁷ Baydur, *age.*, ss. 105-106.

⁵²⁸ Sikke üzerinde yer alan üç tepeli dağ figürünün görseli için bk. Baydur, *age.*, s. 69.

⁵²⁹ Baydur, *age.*, s. 105.

Dağ-Tanrı betimlerinin yer aldığı Magnesia/Kemer sikkelerinde yer alan dağın Thoraks Dağı olması muhtemeldir. Nitekim Strabon, Ephesos'tan sonra gelen ilk kentin Magnesia olduğunu ve bu kentin yakınlarında Daphitas adlı bir kişinin bölge yöneticilerini eleştirdiği için Thoraks adlı bir dağda çarımha gerildiğini belirtmiştir. Ancak nölmeden önce bu dağa karşı Daphitas'ın dikkatli olması gerektiğine dair bir kehanetin olduğu bilgisi paylaşılmış ve dağın hem Magnesia'ya yakın bir yerde aldığı bilgisine hem de mitik bir özelliğine atıf yapılmıştır.⁵³⁰ Strabon, bu dağda bir zamanlar Kybele'nin diğer unvanı olan Tanrılar Anası Dindymene adına tapınağın yer aldığını ancak kentin daha sonra taşınmasından dolayı artık bu dağın işlevsiz kaldığından bahsetmektedir.⁵³¹ Beyaz ve parıltılı görünüşünden dolayı Leukophrys adı ile kaynaklarda geçen ve bu durumdan dolayı kutsallık kazandığı düşünülen bu dağ hakkında bilgi sahibi yoktur.⁵³²

Roma imparatoru Antoninus Pius-Volusianus'a ait olan Akmonia kent sikkelerinde, atlı bir askerin iki kült heykeli bulunan bir dağa doğru ilerlemesi ile dağın doruğunda iki kadın figürü dikkat çekmektedir.⁵³³ Ayrıca bu kent sikkelerinin bazılarında kanatları açık halde süzülen kartal yer almaktadır.⁵³⁴ Dağ üzerinde yer alan bu figürlerin dağ Nymphaleri olduğunu ayrıca sikke betimi üzerinde yer alan betimlerin kentin kuruluşu ile ilgili olduğunu ve bu atlı kişinin Akmon olabileceği söylenmektedir. Bunun yanında Baydur, dağın Akmonia'nın kuzeybatısındaki Dindymon/Murat Dağı olabileceğini de belirtmektedir. Nitekim kente adını veren sikke betimi üzerinde yer alan kişinin dağlarda koşan lakaplı Akmon olabileceği ve bu bağlamda Akmon'un bir dağ-Tanrı olabileceği düşünülmektedir.⁵³⁵

M.S. II. yy. Roma imparatoru Caracalla'ya ait Laodikera/Eskihisar kent sikkesinin arka kısmında yer alan sol betimde, figürün dağ üzerinde oturarak ağacın gövdesini tutması, dağ-Tanrı olduğu izlenimini uyandırmaktadır.⁵³⁶ Nitekim Baydur,

⁵³⁰ Strabon, XIV, I, 39.

⁵³¹ Strabon, XIV, I, 40.

⁵³² Baydur, *age.*, s. 105.

⁵³³ Baydur, *age.*, s. 72.

⁵³⁴ Baydur, *age.*, s. 71.

⁵³⁵ Baydur, *age.*, s. 106.

⁵³⁶ Baydur, *age.*, s. 71.

kent yakınlarında yer alan Kadmos Dağı⁵³⁷, nda kentteki en önemli kültün Zeus kültü olduğu için Zeus'un burada doğduğuna dair bölge halkında bir inanç olabileceğini belirtmektedir. Şöyle ki; kentte bulunan sikke betimlemesinde Rhea, olasılıkla kaynakta yıkadığı çocuk Zeus'u nymphe Adrasteia'ya uzatmaktadır. Bir Trako-Frig dağ Tanrıça'sı olan Adrasteia, Girit Zeus'in sütannesini Adasteia ile özdeşir.⁵³⁸

Baris'de darbedilmiş bir Mamaea sikkesinde⁵³⁹, içinde Tykhe heykeli bulunan iki sütunlu bir tapınağın alınlığındaki motifin dağ olabilir mi sorusu akıllara gelebilmektedir. Bu motifin dağa çok benzemesinin yanında kesin karara ulaşılabilmesi zor görünmektedir. Kent, Batı Torosların orta kesiminde bulunan Akdağ'dan ayrılan tepelerin kuzey eteğinde bulunmaktadır. Eğer motif gerçekten dağa işaret ediyorsa, kentin güneyindeki bu tepelerden biri ile ilişkili olma olasılığı vardır. Bu varsayım kabul edilirse, dağ kültü ile tapınağın sahibi olan kent tanrıçası kültü arasında bir bağlantı olduğu düşünülebilir.⁵⁴⁰

Silandos/Lydia'dan bir Kommodus sikkesinin arkasında görülen dağ-Tanrı ile hangi dağın kastedildiği konusunda bir şey söylemek olanaksız görülmektedir.⁵⁴¹

Attarıa/Mysia (Dikili)'nin imparator sikkelerinde betimlenmiş olan dağ-Tanrı, kentin kuzeyinde 1051 metre yüksekliğindeki Geyikli Dağı ya da güneyindeki Karadağ ile ilgili olabilir mi sorusu akla gelebilmektedir. Ancak bunu doğrulayacak ve bir yargıya varabilecek kanıt bulunmamaktadır. Ayrıca bazı sikkelerde sol ayağı ile bir kaya bloğuna basan, sakalsız bir erkek figürünün dağla ilgisi olup olmadığını söyleyebilmek de olanaksızdır.⁵⁴²

⁵³⁷ Strabon, XII, VIII, 16; Phrygia, Psidia, Karia sınırında yer alan bu dağın yüksekliği 2571 m. olup Laodikeia'nın güneydoğusunda yer alır. Bugünkü adı Honaz Dağı'dır.

⁵³⁸ Baydur, *age.*, s. 106.

⁵³⁹ Sikke görseli için bk. Baydur, *age.*, s. 71.

⁵⁴⁰ Baydur, *age.*, s. 106.

⁵⁴¹ Baydur, *age.*, s. 71.

⁵⁴² Baydur, *age.*, s. 69.

SONUÇ

İnanç tarihi hakkında yapılan araştırmalar göstermektedir ki; insanlar karşı karşıya geldikleri, fiziki olarak mücadele ettikleri, kendileri için gizem dolu olan ve kavramakta/algılamakta zorluk çektikleri somut ve soyut güçlere karşı tinsel boyutta duygular hissetmişlerdir. Bundan dolayı karşısında korku ve saygı duydukları, sürekli karla kaplı ‘ulu’, ‘gösterişli’, ‘yüksek’, dağlar ile yanardağları da bu bağlamda değerlendirerek birtakım dağların kült olmasına neden olmuşlardır. Şöyle ki; yukarıda sıfat olarak kullanılan kavramlarla nitelendirilen muhtelif dağlar bu vasıfları sonucu zaman içinde kutsallaştırılmış, belirli yörelerde Tanrıların mekânı olarak görülmüş ya da bizzat Tanrı ile ilişkilendirilmişlerdir. Ayrıca yukarıda ifade edilen kutsallaştırılıp Tanrı yerine koyulan dağların kült vasfı taşınmasında güneşin dağlar arkasından yükselmesi ile batma hadisesinin de önemli bir etken olduğu anlaşılmıştır. Nitekim Eski Çağ’da insanlar, günümüzde çeşitli görüşlerin söylediğinin aksine görünüşte sanki dağların içinden yükselip batan güneşi dağlarla ilişkilendirip dağların Tanrıların ve ruhların yer aldığı gökyüzüne en yakın yerler olarak görmüşlerdir. Bunun yanında dağları göğe açılan kapı ya da saray olarak düşünmüşler ve bu sebeple dağların kutsallığına inanmışlardır.

Tabiat unsurları arasında yüksekliği ile dikkat çeken dağlar, tarihi çağlar boyunca insanoğlunun gözünde inanç, kültür, siyasi, savunma, ekonomi gibi çeşitli alanlarda coğrafi özelliklerine göre değer kazanmışlardır. Nitekim dağ-insan ilişkisi yukarıda ifade edilen alanlarda kendisini göstererek çok yönlü olmuş ancak birtakım dağlar zaman içinde insanın yüce ve kutsal olanla diyalog kurma arzusuna aracılık eden yerler olmanın yanında bazı bölgelerde bizzat kutsal ve yüce olma vasfını üstlenerek zamanla kültleştirilmiştir.

Dağlar, muhtelif kültür ve inanışlarda haklarında hürmet ve kutsal anlamında bilgi verilen coğrafi unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Dağlar, kutsal bir aracı misyonu üstlenerek, görülen ile görülmeyen arasında iletişimi sağlayan yerler olarak vahiy ve vizyon yeri olmalarının yanında, kutsal olana ritüellerin tertip edildiği yerlerin başında gelmişlerdir. Nitekim insanlar çağlar boyunca tinsel gereksinimleri oluşturan dua etmek, ibadet etmek için dağlara gitmiş ve bu yerler zamanla sembolik

bir şekilde tapınak görevi görmüştür. Şöyle ki dağların ibadet yeri olarak görülmesi, bu yerlerde kutsal adına çeşitli biçimlerde altınlar yapılmasına neden olmuştur.

Dağlar kadim dönemlerde insanların ölümlerinden sonra ruhlarının yaşadıkları yerler olarak görülerek ölümler âlemi ile ilişkilendirilmiştir. İnsanların ölümlerinden sonra ruhlarının dağlar da dolaştığına inanılmış böylece dağlarda ölü gömme geleneği başlamıştır. Nitekim Eski Çağ'da insanların birçoğunun mezarı dağların üstünde yer alan kayalar oyularak yapılan kaya mezarlarında yahut bu mezarlar dağı andıran tümülüslerde yer almıştır.

Eski Çağ'da dağların, inanç bakımından kutsal ile olan ilişkisi yanında sembolik olarak "axis mundi" olarak evrenin merkezinde bulunarak düzeni sağlayan ilahi güçlerden birisi olduğuna inanılmış ve bu bağlamda kült olarak telakki edilmişlerdir.

Dağların kaya mezarlarına ev sahipliği yapması, tinsel ayinlerin tertip edildiği yerler arasında olması ve toplumlara özgü şenliklerin yapıldığı yerler olmaları Eski Çağlar'dan günümüze birçok inanış ve gelenekte özel bir öneminin olmasına sebep olmuştur. Eski Mezopotamya ve Eski Mısır inanışlarında dağlar, yukarıda ifade edilen bağlamda, inanç açısından ibadet yeri olarak özdeşleştirilmiş ve bu çerçevede oluşan dağ kültü Eski Anadolu coğrafyasına aktarılmıştır. Böylece bu toplumlarda dağ ile ilişki bir şekilde oluşturulan tümülüs, kurgan, kaya mezarları ve birtakım tapınakların mimarisi dağın şekli ilham alınarak sembolik olarak dağa benzetilmeye çalışılmıştır.

Dağlar hakkında inanç açısından göze çarpan en önemli husus, muhtelif toplumların kültür ve inanışlarında ortak olarak görülen dağların göğe en yakın yerler olarak gök ile yeri bağlayan unsurlar olduklarına dair oluşan düşüncedir. Eski Anadolu, Eski Mezopotamya, Eski Mısır, Eski Çin ve Japon kültüründe olduğu gibi Türk inanışlarında da dağlar, kutsal olanın yaşadığı mesken olmanın yanında dünyanın dengesini sağlayan ve evrenin yaratılan ilk unsuru olarak görülmüştür. Semavi dinlerde dağ düşüncesi, yukarıdaki inanç ve geleneklere benzer bir şekilde peygamberlerin kutsal iletiyi aldığı ve tanrı ile iletişime geçilen yer olmanın yanında üzerine yemin edilen coğrafi unsurlar olarak görülmeleridir. Nitekim yukarıda ifade

edilen bu durum, dağın bir inanç fenomeni olarak kutsalın daha fazla hissedildiği bir mekân olarak görülmesine neden olmuştur.

Dağ fenomeni, diğer dinlere nazaran daha açık bir şekilde Eski Anadolu coğrafyasında yaşayan toplumların inanç hayatında yer etmiştir. Eski Anadolu inanç hayatında dağ kültürünün oluşmasında Anadolu'nun sahip olduğu fiziki coğrafyanın rolünün büyük olduğu anlaşılmıştır. Eski Anadolu coğrafyasında dağ kültürünün oluşumunda etkili olan düşünce, dağların evrenin yaratılışında meydana gelen ilk unsur olarak görülmesinin yanında kutsal olanla ilişkili varlıkların yaşadıkları mesken ile tarımın, bereketin ve yağmurun kaynağı olduklarına dair oluşan düşünce olmuştur. Böylece bu inanç düşüncesi çevresinde Eski Anadolu siyasi ve sosyo-kültürel hayatında dağların önemini ve kutsallığını belirten objeler ortaya çıkarılmış, dağlar ile ilgili olan kelimeler toplumların kültür hayatındaki çeşitli alanlarda çok yönlü olarak kullanılmıştır. Dağların Eski Anadolu coğrafyasında tanrılar ile iletişime geçtikleri yer olduğuna, bu bağlamda savaş, kıtlık ve çeşitli nedenlerden dolayı oluşan isteklerde kurban ayini olmak üzere birçok ayini dağlarda tertip ettikleri görülmüştür.

Dağların kült vasfı kazanmasında en önemli payın, yanardağların tektonik faaliyetler sonucu tanrısal kızgınlığın bir ifadesi olarak düşünülen ateş püskürtmesi ve gök gürelesinin iptidai toplumlar üzerinde bıraktığı şaşkınlıkla karışık korku olduğu düşünülmektedir. Nitekim Eski Çağ'da insanların doğa olaylarını değerlendirmede yetersiz kaldığı, bu bağlamda sönmüş olan volkanik dağların zaman zaman özellikle Eski Çağ'da aktifleşmeleri sonucunda, dağların kutsallaştırılmasına neden olduğu anlaşılmıştır.

Tarih içinde insanoğlu hayvanları ehlileştirmenin yanında besin değeri yüksek tohumları ıslah ederek kolektif tarıma geçmenin gerekliliği olarak yerleşik hayata geçmesine rağmen gene de dağları terk etmemişlerdir. Şöyle ki; zamanla kalabalıklaşan insanlar yeterli beslenme ve su ihtiyacını karşılamak üzere, dağların engebeli bir yapıya sahip olmasının getirdiği durum sonucu, dağların eteklerinde yer alan düz arazilere geçmişlerdir. Ancak dini ritüellerini ekseriyetle dağlar gibi yüksek yerlerde, eskiden kalma alışkanlıklarından dolayı, bir müddet daha devam ettirmişlerdir. Bu nedenle bütün kültürel aktivitelerin dağlardan inen insanlar tarafından meydana getirildiği söylenebilir

ki, bu ifade günümüzde belirli çevrelerde geçerliliğe sahiptir. Nitekim kültürel aktivitelerin bir parçası olan inanç alanındaki uygulamaların da ilk izlerinin dağlarda olduğu tespit edilmiştir. Nitekim dağlarda yapılan arkeolojik kazılar sonucu elde edilen tarih öncesi kültür kalıntıları (eski barınaklar, kaya resimleri, mezarlar, aletler vb.) buralardaki kadim yaşanmışlığı açıklamakla beraber dağlarda özel bir kültürün ve kültürün varlığına da işaret etmektedir. Zira bunlar günümüz sanat ürünlerinin temelini ve ilk örneklerini de oluşturduğunu göstermektedir.

Dağ kültürü hakkında yapılan araştırmalar göstermektedir ki; Anadolu'ya kıyasla dağ kültürü Mezopotamya menşeli kavimlerde daha ön plandadır. Bu toplumların her biri dağları, dinsel başta olmak üzere siyasi ve sosyo-kültürel çerçeve içinde çok boyutlu olarak değerlendirmişlerdir. Bu toplumlar muhayyel ettikleri dağ yorumlamasını Anadolu'ya ticaret gibi ikili ilişkiler yoluyla aktarmışlardır. Nitekim Mezopotamya ile Anadolu arasında ticari faaliyetlerin yoğun olarak yaşandığı Asur Ticaret Kolonileri Çağı olarak adlandırılan bu dönemden itibaren Anadolu'da dağ kültürünü yansıtan yazılı ürünlerde rastlanılmıştır. Ayrıca dağ kültürü hakkında yapılan çalışmalar göstermektedir ki, dağların toplumların inanç tasavvurunda şekillenmesi Eski Çağ'da olmuştur.

Eski Anadolu inanç anlayışında dağlar, o coğrafyaya ait olan dinler ile bölgeye sonradan gelen çevre muhtelif toplumların inanç düşüncesinin bir araya geldiği ve etkileşime girdiği kültür mekânları arasında yer almışlardır. Bu durum, dağın Eski Anadolu inançlarının yabancı bir inanış ile etkileşime girdiği yerler olduğuna ve politeist bir yapıya sahip Eski Anadolu dinlerinde yeni bir öğretiyi meydana getiren kutsal bir fenomen olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda Eski Anadolu toplumlarının dinsel anlayışını iyi anlayabilmek için dağ kültürünün bilinmesi gerektiği anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

- AKARPINAR**, Bahar, “Anadolu’da Çok Tanrılı Dinler Döneminde Görülen Bereket Törenleri”, **Türkbilig Dergisi**, S. 1, Ocak 2000, ss. 178-184.
- AKARSU**, Rabia, “Erken Dönemlerde Anadolu’da Ele Geçen Fildişi Eserler Üzerine Genel Bir Değerlendirme”, **Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi**, S. 38, Erzurum 2017, ss. 131-150.
- AKBAŞ**, Begümay, **Argaios Betimli Caesarea (Kayseri) Sikkelerinin İkonografik Açından değerlendirilmesi**, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2019.
- AKSOY**, Fikret, **Tarih Öncesi Çağlardan Roma’nın Yıkılışına Kadar Spil Dağı’nın (Sipylos) Tarihi ve Arkeolojisi**, Yüksek Lisans Tezi, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa 2018.
- AKTAŞ**, Murat, **Erken Lydia Dönemi Tarihi ve Arkeolojisi**, Yüksek Lisans Tezi, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın 2019.
- AKTÜR**, Eyüp, “Tanrı-Mekân İlişkisi: Her Yerde Bulunma ve ‘Aşkınlık’ Sorunu”, **Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi**, C. 8 S. 2, Kasım 2016, ss. 942-961.
- AKURGAL**, Ekrem, **Hatti ve Hitit Uygarıları**, Net Yay. İzmir 1995.
- ALBAYRAK**, Nurettin, **Ansiklopedik Halk Edebiyatı Sözlüğü**, Kapı Yayınları, İstanbul 2010.
- ALKİM**, U. Bahadır, “Sam’al ile Asitawandawa Arasındaki Yol”, **Bellekten**, C. 24, S. 95, Ankara 1960, ss. 349-401.
- ALKİM**, U. Bahadır, **Yasemek Taşocağı ve Heykel Atölyesinde Yapılan Kazı ve Araştırmalar**, TTK Basımevi, Ankara 1974.
- ALTIN**, Kübra Yıldız, “Kült ve Kültür Arasında: Yeni Bir Kült Tanımlamasına Doğru”, **Motif Akademi Halkbilimi Dergisi**, C.12, S.28, 2019, ss.1052-1068.
- ALTIN**, Kübra Yıldız, **Türk Kültüründe Atalar Kültü**, Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2018.
- ALTUNCU**, Abdullah, “Sümerlerde Tanrı Anlayışı ve Tanrılar Panteonu”, **Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 4, S. 7, Haziran 2014, ss. 118-142.
- ARDA**, Zuhale, “Türk Mitolojisinde Dağlar ve Çağdaş Türk Resmine Yansımaları”, **Akdeniz Sanat Dergisi**, C. 7, S. 13, 2014, ss. 26-46.
- ARSLAN**, Mustafa, **YILDIZTURAN**, Deniz, “Magnesia Savaşı ve Sonuçları”, **Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi**, S. 23, 2020, ss. 305-322.
- ARSLANTAŞ**, Yüksel, “Paleolitik ve Mezolitik (Epi-Paleolitik) Çağ’da Barınma”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 24, S. 2. Elâzığ 2014, ss. 319-344.
- ATAK**, Mehmet Ali, **Gılgamış Destanı**, Anonim Yay. İstanbul 2011.
- ATİK**, Yahya, **Dinî Kaynaklar ve Bilimsel Bulgular Işığında Nuh Tufanı**, Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2018.

- BAHAR**, Hasan, “Hititlerde Su ve Konya Su Anıtları”, **Uluslararası Kültürel Miras ve Turizm Kongresi**, ed. Necmi Uyanık, Şafak Ünüvar, vd., 19-21 Mayıs 2017, Konya ss. 861-867.
- BAHAR**, Hasan, **Şehirlerin Sevdalı İbrahim Hakkı Konyalı Armağanı**, S.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yay. ed. Hasan Bahar, Konya 2015, s. 280.
- BAHAR**, Hasan, **TURGUT**, Murat, **KÜÇÜK**, Bora, “Hititlerde Yerleşim Yeri-Kutsal Dağ İlişkisi Üzerine Bir Mesafe Önerisi”, **SEFAD**, S. 39, 2018, ss. 403-424.
- BAŞ**, Mustafa, “Dinlerde ve Geleneksel Türk Dini Tarihinde Dağlarla İlgili İnanışlar Üzerine Bir İnceleme”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C. 9, S. 46, Ekim 2016, ss. 924-930.
- BAŞ**, Mustafa, “Dinlerde ve Geleneksel Türk İnanışlarında Dağ Kültü”, **Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. 13, S. 1, 2013, ss. 165-179.
- BAŞKAYA**, Zafer, **TÜRK**, Emre, “Coğrafi Mekân ve Jeolojik Yapının Ekonomik Faaliyet ve Kültüre Etkisine Bir Örnek: Yasemek Taş Ocağı ve Heykel Atölyesi”, **Turkish Studies Journal**, C. 9, S. 8, Ankara 2014, ss. 251-294.
- BAŞOL**, Serkan, **Hitit Askeri Teşkilatı ve Sefer Organizasyonu**, Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli 2006.
- BAYAT**, Fuzuli, “Türk Mitolojisinde Dağ Kültü”, **Folklor/edebiyat Dergisi**, C. 12, S. 46, Ankara 2006, ss. 47-60.
- BAYDUR**, Nezahat, **Anadolu’daki Kutsal Dağlar Dağ-Tanrılar**, Graphis Yayınları, İstanbul 1994.
- BAYDUR**, Nezahat, **Kültepe (Kaneş) ve Kayseri Tarihi Üzerine Araştırmalar**, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yay. İstanbul 1970.
- BİTTEL**, Kurt. “Kappadokia’da Bulunan Bir Ateş Sunağı”. **TAD VI**, Ankara 1956, ss. 35-42.
- BOUMOUTİAN**, George A. **Ermeni Halkının Tarihine Kısa Bir Bakış**, çev. Ender Abaoğlu, Ohannes Kılıçdağı, Aras Yayıncılık, İstanbul 2011.
- BOZDAĞ**, İrfan, Arkeolojide CBS Analizlerinin Uygulanması: Eflatunpınar ve Fasıllar Örneği, **Yüksek Lisans Tezi**, N.E.Ü. Fen Bilimleri Enstitüsü, Konya 2018.
- BRANDAÜ**, Birgit, **SCHICKERT**, Hartmut, **Hitler: Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu**, çev. Nazife Mertoğlu, Arkadaş Yayınevi, Ankara 2011.
- BRYCE**, Trevor, **Life and Society in the Hittite World**, Oxford University Press. Oxford 2002.
- BULUT**, Birol, “Türk Atasözlerinde Dağ Kavramının Mekânsal İşlevi”, **Turkish Studies**, C. 12, S. 5, 2017, ss. 111-122.
- BUXTON**, Richard, “Imaginary Greek Mountains”, **The Journal of Hellenic Studies**, Vol. 112, 1992.

- BÜLBÜL**, Cemil, “Eski Anadolu Tarihinde Frigler”, **Erciyes Üniversite Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C. 1, S. 27, ss. 79-95.
- BÜLBÜL**, Pınar, **Hitit Dönemi Anadolu Coğrafyası**, Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyonkarahisar 2006.
- COOK**, A. B. **Zeus: A Study in Ancient Religion Zeus God of the Bright Sky I**, Cambridge University Press, Cambridge 1914.
- COOK**, A. B. **Zeus: A Study in Ancient Religion Zeus God of the Bright Sky II**, Cambridge University Press, Cambridge 1914.
- ÇELİK**, Bahattin, **ÇELİKTOSYAGÜLÜ**, Hatice, “Şanlıurfa Tek Tek Dağları Coğrafyasında Neolitik Dönemden Roma Dönemine Taş Ocakları ve Kaya Mezarları”, **Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S. 26, 2020, ss. 399-416.
- ÇEVİK**, Nevzat, “Dağlardaki Tanrılar ve Tanrı Dağlar”, **Belki Dinçol ve Ali Dinçol’a Armağan**, ed. Metin Alparslan, Meltem Doğan Alparslan, Hasan Peker, Ege Yay. İstanbul 2007, ss. 175-194.
- ÇINAR**, Aslı Kahraman, **Hitit İnanç Sistemi İçerisinde Yazılıkaya Tanrı Tasvirlerinin Değerlendirilmesi**, Yüksek Lisans Tezi, A.Ü.S.B.E., Ankara 2012.
- ÇİĞDEM**, Süleyman, **Eski Anadolu İnsanının Geçim Kaynakları ve Yaşama Biçimleri**, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1996.
- ÇİLİNGİROĞLU**, Altan, “Urartu’da Tapınma ve Tapınma Yerleri”, **Karatepe’deki Işık, (Halet Çambel’e Sunulan Yazılar)**, ed. G. Arsebük, M. J. Mellink, W. Schirmer, Ege Yay. İstanbul 1998, ss. 229-239.
- ÇOBANOĞLU**, Sacide, “Abakan Türklerinin (Sagay) Destanlarında Halk İnançları Bağlamında Dağ Kültü”, **Türk Kültürü ve Medeniyeti Araştırmaları Dergisi**, C. 1, S. 1, Ocak 2020, ss. 43-58.
- ÇOŞKUN**, İsmail, “Modernliğin Kaynakları: Rönesans Üzerine bir değerlendirme”, **İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi**, C. 3, S. 6, Şubat 2012, ss. 45-69.
- ÇOŞKUN**, İsmail, **KILIÇ**, Nesim, “Hitit Kutsal Su Tapınaklarından Eflatunpınar ile İlgili Değerlendirmeler”, **3. Uluslararası Sosyal ve Beşerî Bilimler Kongresi**, ed. Hasan Çiftçi, Yasemin Ağaoğlu, Van 20-22 Aralık 2019, ss. 313-325.
- DAL**, Neslihan, **GÖNENÇGİL**, Barboros, “Türkiye’de Dağ ve Dağlık Alan Sınırlandırması için Bir Yaklaşım”, **TÜCAUM 30. Yıl Uluslararası Coğrafya Sempozyumu**, ed. Necla Türkoğlu, Rüya Bayar, Kerime Karabacak, vd., 3-6 Ekim 2018, Ankara, ss. 907-913.
- DARGA**, Muhibbe, **Hitit Sanatı**, Akbank Kültür ve Sanat Kitapları, İstanbul 1992.
- DEMİREL**, Serkan, “Hititçe Çiviyazılı Metinlerde Geçen Kumarbi Efsanesi ve Ullikummi Şarkısı’na İlişkin Bir Tartışma Notu”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, C. 30, S. 2, 2015, ss. 443-449.

- DİNGİL**, Fatma Aysel, **İslam Öncesi Türk Kültüründe Kutsallık İzafe Edilen Maddi Unsurlar**, Yüksek Lisans Tezi, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2012.
- DİLAY**, Seda, “Kentlerin Zihinde Bıraktığı İzler (Karaman Örneği)”, **Karaman Sosyal ve Beşerî Bilimler Sempozyumu**, 20-22 Haziran 2019, Karaman.
- DİLEK**, İbrahim, “Kült Kavramı ve Söz Kültü”, **Bilig-Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi**, S. 95, 2020, ss. 47-77.
- DİLER**, Adnan, “Lykia Olympos Dağı’nda Bir Ön Araştırma” **Türk Arkeoloji Dergisi**, S. 29, Ankara 1991, ss. 161-175.
- DOĞANCI**, Kâmil, “Mehmet Ziya’nın Gözüyle Antik Dönemde Bursa ve Çevresi (Eleştirel Bir Bakış)”, **U. Ü. Fen-Edebiyat Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 12, S. 21, 2011, ss. 201-212.
- DOĞRU**, A. Mecit, **Dağcılık ve Yüksek İrtifa**, Dağcılık Federasyonu Yay. Ankara 1989.
- DURU**, Refik, **Eski Anadolu Kültürlerinin Ana Hatları, (En Eski Çağlardan M.Ö. 2. Binyıl Başlarına Kadar)**, K.T.Ü yay. Trabzon 1966.
- DUYMAZ**, Ali, **ŞAHİN**, Halil İbrahim, “Kaz Dağlarında Dağ, Ağaç ve Ocak Kültü Üzerine İnanış Uygulamaları”, **Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C.11, S.19, 2008, ss. 116-126.
- ECER**, A. Vehbi, “Hira Dağından Erciyes Dağına Dağların Kutsallığı”, **Kayseri Ticaret Odası Dergisi**, S. 8, 2011, ss. 1-8.
- ECK**, Diana L. “Mountains Md.”, **The Encyclopedia of Religion**, C. 9, ABD 2005.
- ECK**, Diana L. “Mountains”, **Encyclopedia of Religion (ER)**, ed. Mircea Eliade, Macmillan Publishing Company, C. 9, New York 1987.
- ELİADE**, Mircea, **Dinler Tarihine Giriş**, çev. Lale Arslan Özcan, Alfa yay. İstanbul 2017.
- ERBİL**, Yiğit H, **ÜNLÜ**, Elif, “Fasıllar Anıtı ve Çevresi Geç Tunç Çağı Seramik Buluntuları”, **Edebiyat Fakültesi Dergisi**, C. 34, S. 2, Aralık 2017, ss. 47-60.
- ERGİN**, Ramazan “Ezidi İnanç Esaslarında Hz. Nuh (Su)Tufanı ve Söylenceleri”, **Uluslararası Hz. Nuh ve Cudi Dağı Sempozyumu**, ed. Hamdi Gündoğar, Ömer Ali Yıldırım, M. Ata Az, Şırnak 27-29 Eylül 2013, ss. 169-180.
- ERGÜN**, Pervin, “Dede Korkut Hikâyeleri’nde Dağ Kültü”, **Türk Dili Araştırma Yıllığı-Belleten**, C. 5, S. 2, Şubat 2003, ss. 75-88.
- ERGÜN**, Özlem, **Anadolu Uygarlıklarında Pişmiş Toprakta Yapılmış Kybeleler**, Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, İzmir 2012.
- ERHAN**, Fatih, “Sikkeler Üzerinde Anazarbos Kayalığı ve Akropolis”, **Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C. 29, S. 4, 2020, ss. 123-137.
- ERHAT**, Azra, **Mitoloji Sözlüğü**, Remzi Kitabevi, İstanbul 2021.

- ESER, Elvan, “Mezopotamya’nın İlk Kent Binaları (Tapınaklar) ve İşlevleri”, **Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi**, C. 4, S. 13, Aralık 2017, ss. 412-438.
- EŞMELİ, İsmet, “Dinler Tarihi Açısından Gök Cisimleri ve Tabiatla İlgili İnanış ve Uygulamalar (Muğla -Yatağan Örneği)”, **Dini Araştırmalar Dergisi**, C. 17, S. 45, Temmuz-Aralık 2014, ss. 195-208.
- EYİCE, Semavi, **Karadağ (Binbir kilise) ve Karaman Çevresinde Arkeolojik İncelemeler**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay. İstanbul 1971.
- FINAL, Firuzan, **Arzava Memleketleri ’nin Mevkii ve Tarihi**, TTK Basımevi, Ankara 1953.
- GAGAVAZ, Özlem Sır, **Hitit Krallarının Kült Gezileri Ayınlar, Ziyaret Merkezleri, Yollar ve Lokalizasyonla İlgili Bazı Gözlemler**, Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, Çorum 2012.
- GÖKÇE, Mustafa, AKGÜN, Halil Can, “Türk Kültüründe Dağ Kültü ve Kaya Resim Alanları”, **Atayurt’tan Muğla’ya Türk Tarihi ve Kültürü Hakkında Yazılar**, ed. Mustafa Gökçe, Eren Fehmi Eroğlu, Muğla Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Muğla 2020, ss. 27-51.
- GÖKŞEN, Cengiz, GÖKŞEN, Rukiye, “Dağ’ın Türkülere Mitik Bir Öge Olarak Yansıması”, **A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]**, 57, Erzurum 2016, ss.1599-1618.
- GÖMEÇ, Saadettin Yağmur, “Türk İnanç Kültüründe Tabiat Varlıkları”, **Düşünce ve Tarih Dergisi**, S. 96, Eylül 2022, ss.3-14.
- GÜMÜŞÇÜ, Osman Gümüşçü, “Siyasi Coğrafya Açısından Sınırlar ve Tarihi Süreç İçerisinde Türkiye’de Sınır Kavramı”, **Bilig: Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi**, S. 52, 2010, ss.79-104.
- GÜNDOĞAN, S. “Din Felsefesi Açısından Doğa ile Bütünleşmek: Doğa ve Ekolojik Bilincin Oluşumu”, **Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S. 52, Haziran 2022 ss. 9-32.
- GÜNGÖR, Yüksel, **İlk Çağ Anadolu Medeniyetleri**, Umuttepe Yay. Kocaeli 2014.
- GÜRHAN, Veysel, “XVIII. Yüzyılda Mardin Kalesi Üzerine Bazı Tespitler”, **e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi**, C.7, S. 2, 2015, ss. 219-233.
- GÜTERBOCK, H.G. **ZA (Zeitschrift für Assyriologie)**, S. 44, Berlin 1938.
- GÜZEL, Öznur, **Dionysos Şenliklerinin Rönesans ve Barok Resim Sanatına Yansımaları**, Yüksek Lisans Tezi, İ.Ü.S.B.E. İstanbul 2006.
- HAAS, Volkert, **Geschichte Der Hethitischen Religion**, Leiden-New York-Köln: Brill 1994.
- HARMANŞAH, Ömür, **Place, Memory, And Healing: an Archaeology of Anatolian rock Monuments**, Routledge, New York 2015.
- HERODOTOS, **Herodot Tarihi**, çev. Müntekim Ökmen, Remzi Kitabevi, İstanbul 1973.
- HOFFNER, Harry A. Jr. **Hittite Myths**, Society of Biblical Literature, USA 1998.

- HOMEROS**, *İlyada*, Can Yayınları, çev. Azra Erhat, A. Kadir, İstanbul 1998.
- IMMENDÖRFER**, Michael, **Ephesians and Artemis the Cult of the Great Goddess of Ephesus as the Epistle's Context**, Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament 2. Reihe, Germany 2017.
- İNAN**, Abdülkadir, **Şamanizm**, TTK Basımevi, Ankara 1954.
- İSTEK**, Emrah, **İSTEK**, Gülşen, “Batılı Seyahatnamelerde Ağrı Dağı, Ermeniler ve Nuh’un Gemisi (XIV.- XVIII. Yüzyıllar”, **IV. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh’un Gemisi Sempozyumu**, ed. Oktay Belli, Faruk Kaya, İbrahim Özgül, Vedat Evren Belli, 18-20 Ekim 2017 – Ağrı, ss. 250-258.
- İŞMAN**, Sibel Almelek, “19.yüzyıl Avrupa Sanatının Dans Eden Heykelleri”, **İdil Sanat ve Dil Dergisi**, C. 4, S. 16, 2015, ss. 17-38.
- İZGİ**, Mustafa Cumhuri, “Şamanizm ve Şamanlara Genel Bakış”, **Lokman Hekim Dergisi**, C. 2, S. 1, Antalya 2012, ss. 31-38.
- KAHRAMAN**, Burçin, **Hitit Panteonunun Tarihsel Gelişimi: Kültürleşme ve Senkretizm**, Yüksek Lisans Tezi, İ.Ü.S.B.E. İstanbul 2021.
- KAPUKAYA**, Zeliha, “İlyada Destanı’nda İda (Kazdağı)”, **Sosyal ve Beşerî Bilimler Araştırmaları Dergisi**, C. 19, S. 41, 2018, ss. 103-116.
- KARA**, Murat Ufuk, “Kappadokya Stelleri Üzerindeki Argaios (Erciyes Dağı) Betimlemesi”, **CEDRUS**, C. 4, 2016, ss. 303-313.
- KARAEİLİ**, Cengiz, “Flaviuslar Dönemi’nde Meydana Gelen Bir Doğa Olayı: Vezüv Yanardağı’nın Patlaması (M.S. 24 Ağustos 79)”, **Cappadocia Journal of History and Social Sciences**, C. 10, 2018, ss. 70-86.
- KARAKURT**, Deniz, **Türk Mitoloji Ansiklopedisi**, E- Kitap Tanıtım ve Dağıtım Grubu, 2012.
- KARATEKİR**, Eray, “Persler Anadolu’da: Büyük Kyros’un Lydia Seferi ve Sonuçları”, **Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi**, C. 2, S. 1, 2018, ss. 1-27.
- KARTOPU**, Saffet, “Dini Yaşayışta Hayatı Sorgulama ve Anlam Arayışı”, **Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. 2, S. 3, ss. 67-90.
- KAYA**, Mehmet Ali, **Türkiye’nin Eski Çağ Tarihi ve Uygarlıkları Tarihi I**, Bilge Kültür Sanat Yay. İzmir 2016.
- KIPÇAK**, Reşit, **Balıkesir İli Coğrafyası**, Balıkesir Ekspres Gazetesi Yayınları, Balıkesir 2005.
- KLEEMAN**, Terry F. “Mountain Deities In Chine: The Domestication of the Mountain God and the Subjugation of the Margins”, **Journal of American Oriental Society**, Vol. 114, No. 2, 1994.
- KOÇAK**, Talat, “Geç Antik Çağ’da Phrygia Kentleri Synnada, Dokimeion, Amorion Veapameia: Üretim ve Ticaret”, **Uluslararası Beşerî Bilimler ve Eğitim Dergisi (IJHE)**, C. 6, S. 14, 2020, ss. 530-546.
- KOHLMEYER**, Kay, “Der Tempel des Wettergottes von Aleppo. Baugeschichte und Bautyp, räumliche Bezüge, Inventar und bildliche Ausstattung”, **Temple**

- Building and Temple Cult**, ed. Jens Kamlah, Abhandlungen des Deutschen Palästina-Vereins, Vol. 41, Wiesbaden 2012.
- KSENOPHON**, **Anabasis “Onbinlerin Dönüşü”**, çev. Tanju Gökçöl, Hürriyet Yay. 1. Baskı, İstanbul 1974.
- KURT**, Mehmet, “Karadağ-Mahalaç Tepesi (Karaman) Üzerine Bir Araştırma”, **KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi**, C. 15, S. 24, Karaman 2013, ss.39-45.
- KUZGUN**, Şaban, **Dinler Tarihi Dersleri**, Erciyes Üniversitesi Yay. Kayseri 1993.
- KUZGUN**, Şaban, **Dinler Tarihi**, Bilge Kültür Sanat Yay. İstanbul 2015.
- KÜLCÜ**, Recep, “Thales’ten Günümüze Arkhe Arayışı”, **Akademia Disiplinlerarası Bilimsel Araştırmalar Dergisi**, C. 2, S. 1, Haziran 2016, ss. 1-10.
- MARIM**, Yüksel, "Dağ Kültü, Eren Kültü ve Ocak Kültü'nün Günümüze Yansıyan İzleri: Denizli Baharlar ve Beyağaç Örneği." **Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi**, C. 102, 2022, ss. 405-424.
- MASSON**, Emilia, **Le Pantheon Yazılıkaya**, Editions ADPF., Paris 1981.
- MEMİŞ**, Ekrem, **Eskiçağ Türkiye Tarihi**, Ekin Yay. Bursa 2015.
- MERİÇ**, Recep, “Metropolis Yakınındaki Hitit Çağdaşı Bir Arzawa Kenti: Puranda”, **İzmir Kent Kültürü Dergisi**, S. 5, Şubat 2002, ss. 230-234.
- MOLLAİBRAHİMOĞLU**, Çiğdem, “Hayvanlar Etrafında Oluşan İnanç ve Uygulamalar: Doğum Örneği”, **Folklor/edebiyat Dergisi**, C. 20, S. 78, 2014, ss. 9-23.
- NECATİGİL**, Behçet, **Mitologya**, YKY. İstanbul 2017.
- OCHİROVA**, Bairma, **Türk ve Buryat Efsanelerinde Dağ Kültü**, Doktora Tezi, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2013.
- OĞUZ**, Elif, **Eskiçağda Mezopotamya Bölgesinin Ekonomik Yapısı**, Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş 2018.
- OLGUN**, Hakan, **Tuz ve Işık**, İnsan Yayınları, İstanbul 2015.
- OY**, Harun, “İçbati Anadolu’da Kutsal Bir Dağ: Murat Dağı (Dindymos)”, **SEFAD**, S. 40, 2018, ss. 283-296.
- OYMAK**, İskender, “Kıtab-ı Mukaddes’e Göre Nuh Tufanı”, **Uluslararası Hz. Nuh ve Cudi Dağı Sempozyumu**, ed. Hamdi Gündoğar, Ömer Ali Yıldırım, M. Ata Az, 27-29 Eylül 2013, Şırnak, ss. 143-161.
- ÖGEL**, Bahattin, **Türk Mitolojisi II**, TTK Basımevi, Ankara 1995.
- ÖKSE**, A. Tuba, “Open Air Sancturries of the Hittites”, **Insights Into Hittite History and Archaeology**, ed. Hermann Genz, Dirk Paul Mielke, Walpole 2011, ss. 219-240.

- ÖNAL**, Mehmet Naci, "Dağ Kültü, Eren Kültü ve Şenliklerinin Muğla'daki Yansımaları", **Bilig**, C. 25, 2003, ss. 99-124.
- ÖZARSLAN**, Selim, "İslami Kaynaklara Göre Nuh Kavmi, Nuh Tufanı ve Nuh'un Gemisinin Yeri", **Uluslararası Hz. Nuh ve Cudi Dağı Sempozyumu**, ed. Hamdi Gündoğar, Ömer Ali Yıldırım, M. Ata Az, Şırnak, 27-29 Eylül 2013, ss. 27-32.
- ÖZATAN**, Arzu, **İnsanın Anlam ve Mutluluk Arayışında İnançın Rolü**, Yüksek Lisans Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2019.
- ÖZCAN**, Emine Sonnur, "Bilinen En Eski Harita Türkiye'de", **TÜBİTAK Bilim ve Teknik Dergisi**, Mayıs 2013, ss. 54-59.
- ÖZDEMİR**, Mehmet, "Türk Kültüründe Dağ Kültü ve Bir Yüce Dağ: Halbaba", **Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 5, S. 9, Eylül 2013, ss. 1-15.
- ÖZOCAK**, Özer, "Ermeni Diasporası ve Ermenistan: Siyasi, Ekonomik ve Dini İlişkiler", **Asia Minor Studies**, C. 10, S. 1, 2022, ss. 63-74.
- ÖZTOPBAŞ**, Sedat, **Synnada Sikkeleri**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2010.
- ÖZÜR**, Nazan Karakaş, "Strabon'un Coğrafyası", **Coğrafya Dergisi**, S.30, İstanbul 2015, ss.79-90.
- PINARCIK**, Pınar, "Geç Hitit Dönemi'nde Toroslardan Amanoslara Uzanan Bölgedeki Ekonomik Faaliyetler", **Bellekten**, C. 82, S. 294, Ağustos 2019, ss. 383-406.
- PİOTROVSKİY**, B. B. "Urartu Dini", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, C. 23, S.1-2, 1965, ss. 38-48.
- POLAT**, Bayram, "Türk Kültüründe Yağmur Duası (Azatlı Kasabası Örneği)", **Dini Araştırmalar Dergisi**, C. 9, S. 27, 2007, ss. 275-284.
- POLAT**, Gamze, "Batı Anadolu'daki Ana Tanrıça Kutsal Alanlarına Örnekler", **MSGSÜ Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 3, S. 19, 2019, ss. 154-169.
- POLAT**, İrfan, "Türk Kültüründe Dağ Kültü ve Dağ Kültüne Bağlı Varlıklar", **Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S. 68, 2020, ss. 153-174.
- PRITCHARD**, James Bennett, **Ancient Near Eastern Texts relating to the Old Testament**, Princeton, Princeton University Press, 1955.
- RAMSAY**, M.W. "Sipylos and Cybele", **The Journal of Hellenic Studies**, Vol.3, London 1882.
- RUTKOWSKİ**, Bogdan, **The cult places of the Aegean**, Yale University Press, London 1986.
- SARGIN**, Yasemin, "Epigrafik Belgeler ve Antik Edebi Eserler Işığında Magnesia ad Sipylum" **Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 18, 2020, ss. 439-453.
- SARI**, Mehmet, "Bahtinyen Karnavalesk Bağlamında Kült Film Kavramı", **Akdeniz Üniversitesi İletişim Dergisi**, S. 33, 2020, ss. 230-250.

- SARICIK**, Murat, **Hicaz'ın Beş Putu ve Çağdaş Putlar**, Nesil Yay. İstanbul 2014.
- SAYAR**, Mustafa H. **SIEWERT**, Peter, **TAEUBER**, Hans, “Doğu Kilikya’da Epigrafi ve Tarihi Coğrafya Araştırmaları 1991” **X. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1993, ss. 175-198.
- SAYIN**, Zekiye, **FETTAHOĞLU**, Feyza, **OKAN**, Ömer, **Mitolojiden Yönetim Literatürüne Yeni Metafor Önerileri**, İksad Yay. Ankara 2020.
- SEÇER**, Sezer, **Yazılı Belgeler Işığında Lukka, Pedassa ve Walma Ülkelerinin Tarihi ve Tarihi Coğrafyası**, Yüksek Lisans Tezi, İ.Ü.S.B.E. İstanbul 2012.
- SEEHER**, Jürgen, **Gods Carved in Stone: The Hittite Rock Sanctuary of Yazılıkaya**, Ege Yay. İstanbul 2011.
- SEMERCİ**, Arif, **KIZILTUĞ**, Tuğçe, **ÇELİK**, Duran, **KİRACİ**, Mehmet Ali, “Türkiye Bağcılığının Genel Durumu”, **Mustafa Kemal Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi**, C. 20, S. 2, 2015, ss.42-51.
- SERED**, Susan S. “Rachel’s Tomb: The Development of a Cult”. **Jewish Studies Quarterly**, 2, 1995.
- SEVİN**, Veli, **Anadolu’nun Tarihi coğrafyası**, TTK., Ankara 2007.
- SOYSAL**, Oğuz, “Akkad Kralları Sargon ve Naramsin’in Anadolu Seferleri Konusunda Bazı Ayrıntılar”, **Cahit Günbattı’ya Armağan**, ed. İrfan Albayrak, Hakan Erol, Murat Çayır, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 2015, ss. 253-262.
- STRABON**, **Geographika (Coğrafya)**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, çev. Adnan Pekman, İstanbul 1987.
- SULLIVAN**, Lawrence E. “Axis Mundi,” **Encyclopedia of Religion (ER)**, ed. Mircea Eliade, Macmillan Publishing Company, C. 2, New York 1987.
- ŞAHBAZ**, Mehibe, “İslam Öncesi Türklerde Dağ Kültü ve İnancı”, **Social Sciences Studies Journal**, C. 4 S. 19, Mayıs 2018, s. 2251;
- ŞAHİN**, Hasan Ali, “Geç Hitit Beylikleri”, **Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C. 1, S. 2, Eylül 2019, ss. 131-153.
- ŞAHİN**, Keziban, “Fırtına Tanrısı’ nin Anadolu ve Eski Yakın Doğu Kültürlerindeki İzleri”, **International Journal of Social Sciences**, Vol. 3, 2019, ss. 1-16.
- ŞAMLIOĞLU**, İbrahim Emre, **Çin ve Japon Dinlerinde Dağ Kültü**, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2018.
- ŞAROĞLU**, Gülcan, “Antik Kaynaklarda Amanos ve Kasıon Dağı”, **Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C. 5 S. 9, 2013, ss. 59-69.
- ŞAROĞLU**, Gülcan, **Kappadokia, Pontos, Paphlagonia ve Kilikia Bölgelerinin Dağları**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya 2010.
- ŞENGÖR**, A.M.C. “The Mountain and the Bull: The Origin of the Word ‘Taurus’ as Part of the Earliest Tectonic Hypothesis”, **Anatolian Thracian Studies in Honour of Zafer Taşlıkılıçlı Armağanı / Anadolu ve Trakya Çalışmaları**, ed.

- N. Başgelen, V. Çelgin, G. Çelgin, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, C. 1, 1999, ss. 1-43.
- ŞENOCAK**, Ebru, “Göç ve Ergenekon Destanlarında Mitostan Ütopyaya Yolculuk”, **Journal of Turkish Studies**, C. 8, S. 1, 2013, ss. 2525-2537.
- ŞENOL**, Eren, “Logolarda Kullanılan Figürlerin Coğrafi Analizi: Giresun İli, İlçe Belediyeleri Örneği”, **Turkish Studies-Social Sciences Journal**, C. 15, S. 4, Haziran 2020, ss. 2141-2169.
- TANOĞLU**, Ali, “İskân Coğrafyası: Esas Fikirler, Problemler ve Metot”, **Türkiyat Mecmuası**, C. 11, S. 1, Aralık 2010, ss. 1-32.
- TANYU**, Hikmet, **Dinler Tarihi Araştırmaları**, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1973.
- TANYU**, Hikmet, **Türklerde Taşla ilgili inançlar**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987.
- TAŞDÖNER**, Kevser, “Eski Çağ’da Anadolu’nun Siyasi ve Demografik Yapısını Değiştiren Kitlesele Göçler”, **Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı Dergisi**, S. 12, 2012, ss. 85-103.
- TEKİN**, Oğuz, **Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş**, İletişim Yay. İstanbul 2008.
- TEKİN**, Oğuz, **Grek ve Roma Sikkeleri**, YKY. İstanbul 1994.
- TEKİN**, Oğuz, **Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Anadolu (Krallar, İmparatorlar, Kent Devletleri)**, YKY. İstanbul 2019.
- TUNÇ**, İsmet. “Cudi Dağı’nda İbrahimî Dinlerin Ortak Mirası Olarak Sefine Festivali”, **Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. 9, S. 2, Eylül 2022, ss. 988-1011.
- TURGUT**, Murat, “Konya ve Karaman Çevresinde Hitit Dağ Kültünün Yansımaları”, **Tarihçiliğe Adanmış Bir Ömür: Prof. Dr. Nejat Göyünç’e Armağan**, ed. Hasan Bahar, Mustafa Toker, Mehmet Ali Hacıgökmen, H. Gül Küçükbezi, Selçuk Üniversitesi Basımevi, Konya 2015, ss. 559-573.
- TURGUT**, Murat, “Sarayönü Çevresi Hitit Dağ ve Su Kültü Kutsal Mekânları”, **Tarih, Kültür, Sanat, Turizm ve Tarım Açısından Uluslararası Sarayönü Sempozyumu**, ed. Hasan Bahar, 24-26 Ekim 2014, Konya, ss. 335-350.
- TURGUT**, Murat, “Tarhundassa’daki Su Kültü Mekânları”, **Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Konya 2015, ss. 337-354
- Türkçe Sözlük**, Türk Dil Kurumu Yayınları, C. II, Ankara, 1998.
- UYANIK**, Muvaffak, **Dağlarımız**, Redhouse Yay. İstanbul 1972.
- ÜLGER**, Seda, **Yakındoğu İlk Neolitik Kültürlerinde Yapı Kültü ve Yapıların Gömülme Sorunu**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2007.
- ÜNAL**, Ahmet, “Arinnanda-Mykale Dağı ve Puranda-Priene Eşitlemesi Üzerine” **Prof. Dr. Recep Yıldırım’a Armağan**, ed. Pınar Pınarcık, Bilcan Gökçe,

Mehmet Salih Erkek, Sena oşkun Kandal, Bilgin Kùltür Sanat Yay. Ankara 2017, ss. 19-37.

ÜNAL, Ahmet, “Eski Anadolu ve Hitit Dinleri”, **Aktüel Arkeoloji Dergisi**, S. 31, Ocak-Şubat 2013, ss. 97-113.

ÜNAL, Ahmet, **Hititler Devrinde Anadolu II**, Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul 2003.

VAN DEN HOUT, Theo, “Hitit Krallığı ve İmparatorluğu’nun Kısa Tarihi”, **Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu (Hitit Krallığı ve İmparatorluğu’nun Kısa Tarihi)**, ed. Meltem Doğan-Alparslan-Metin Alparslan, İstanbul 2019, ss. 11-30

YAKUT, Ayşe Sönmez, “Ugustus Dönemi Hellen Dünyasına ve Edebiyatına İlişkin Düşünceler”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, C. 36, S. 62, 2017, ss. 75-87.

YILDIRIM, Dursun, “Türk Folklor Araştırmalarının Problemleri”, **Erdem Dergisi**, C. 1, S. 2 1985, ss. 545-558.

YILDIRIM, Ercüment, “Hitit Kaynaklarına Göre Mezopotamya İnanç Sisteminin Hurri Mitoloji Anlayışına Etkisi”, **TAD**, C. 35, S. 59, 2016, ss. 1-20.

YILDIZ, Sevcan, **Anadolu ve Tarih Öncesi Çağlar**, Iksad Yay., Ankara 2019.

YILMAZ, Cuma Ali, **Büyük İskender'in Hayatı ve Faaliyetleri**, Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elâzığ 2016.

YILMAZ, Yasemin, “Tarihöncesinde Sanat ve Bağlamları”, **Tykhe Sanat ve Tasarım Dergisi**, C. 6, S. 11, 2021, ss. 178-215.

YİĞİT, Turgut, “Hurilere İlişkin Çivi Yazılı Belgelerdeki İlk Kayıtlar”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, C. 24, S. 38, 2005, ss. 55-69.

YONAH, Michael Avi, “Moriah”, **Encyclopedia Judaica**, ed. Fred Skolnik, Thomson Gale, C. 14, New York 2007.

YULU, Âdem, “Friedrick Parrot’un Ağrı Dağı Araştırma Keşif Gezisi”, **Coğrafya Dergisi**, S. 38, 2009, ss. 49-58.

YUSUFİYAN, Hasan, “Dinin Menşei”, **Misbah Dergisi**, S. 9, Sonbahar 2014, ss. 7-38.

YÜCEL, Çağatay, “Dionysos Bayramları ve Şenlikleri”, **Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S. 3, 2015, ss. 151-164.

İNTERNET KAYNAKLARI

<https://islamansiklopedisi.org.tr/dede-korkut> (E. T. 09.03.2022)

<https://islamansiklopedisi.org.tr/dag#1> (E. T. 22.05.2022)

<https://islamansiklopedisi.org.tr/cudi-dagi> (E. T. 05.09.2022)

<https://islamansiklopedisi.org.tr/anadolu#1-cografya> (E. T. 06.05.2022)

<https://islamansiklopedisi.org.tr/atalar-kultu> (E. T. 22.08.2022)

<https://islamansiklopedisi.org.tr/bulbuldagi> (E. T. 23.03.2022)

<https://www.hittitemonuments.com/> (E. T. 04.01.2019)

EKLER

Res. 1: Hitit İmparatorluk Çağı, Hattuşa (Boğazköy), Fildişi dağ-Tanrı heykelciği. Bk. Akarsu, *age.*, s. 148.

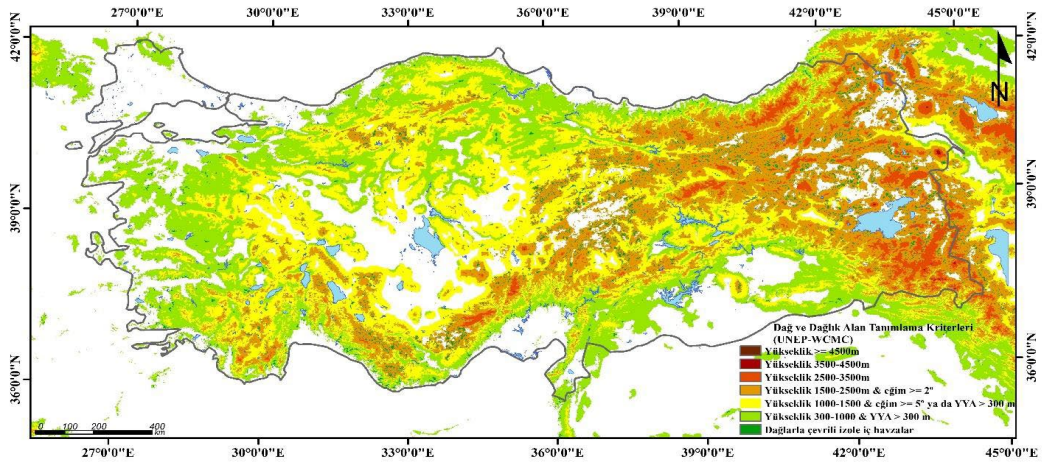
Res. 2: Kuzey Suriye'de Afrin'in 5 km. batısında Ain Dara Tapınağı'nda M.Ö. X. yy. ait ortostat kabartması, ortada dağ-Tanrı, iki yanında karışık yaratıklar. Bk. Baydur, *age.*, s. 121.

Res. 3: Hitit Yazılıkaya'daki kabartmada yer alan dağ-Tanrılar'dan Huzzi ve Namni üzerindeki Gök Tanrı/Teşup. Bk. Akurgal, *age.*, s. 161.

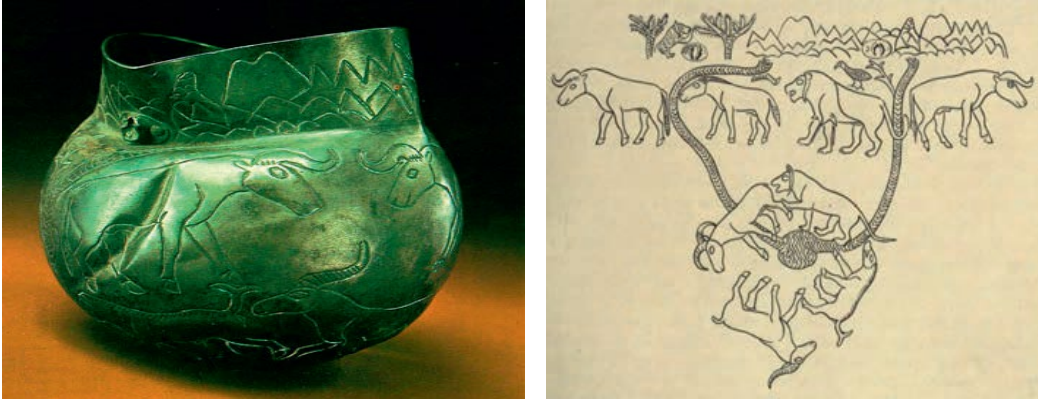
Res. 4: Bertel Thorvaldsen'e ait Helicon'da Dans Eden Musalar rölyefi. Bk. İşman, *age.*, s. 21.

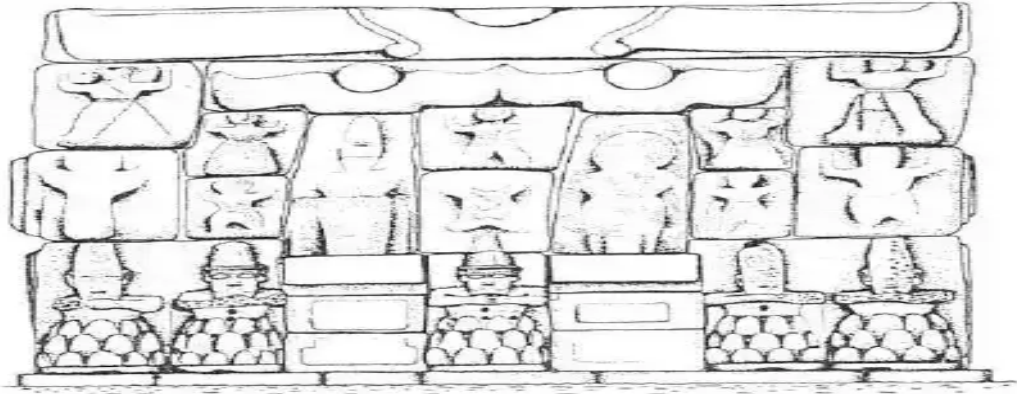
Res. 5: UNEP-WCMC tanımına göre Türkiye'nin dağlık alan sınıflanması. Bk. Dal, Göneçgil, *age.*, s. 912.

Res. 6: Soldaki fotoğraf, Çatalhöyük kent haritasının Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde sergilenen parçalarıdır. Sağdaki harita çizimi ise kazıda bu parçaları bulan James Mellaart'ın kendisine ait. Bk. Özcan, *age.*, s. 54.

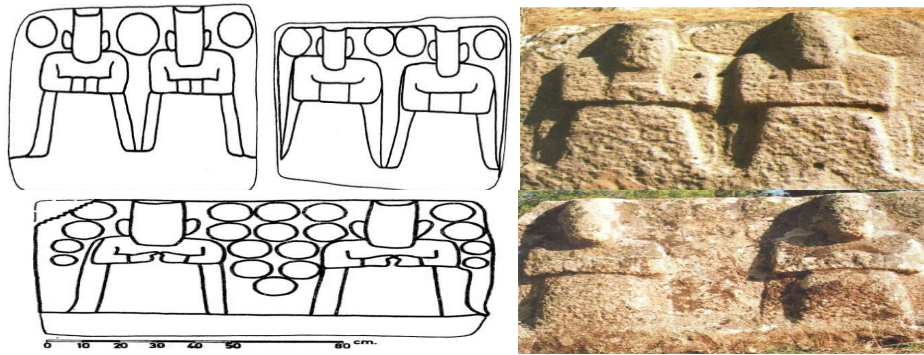
Res. 7: Soldaki fotoğraf St. Petersburg Devlet Müzesi'nde sergilenen Maykop Vazosu. Sağda ise Maykop vazosunun üzerine kazınan haritanın çizim görseli yer almaktadır. Bk. Özcan, *age.*, ss. 55-56.

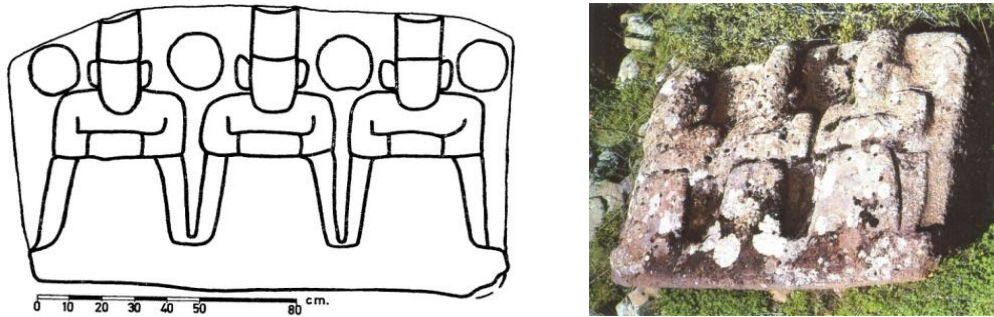
Res. 8: Eflatunpınar Su Anıtı'nın üzerindeki dağ-Tanrı figürlerinin çizimi. Şekil için bk. Çoşkun, Kılıç, *age.*, s. 320.

Res. 9: Fasillar Anıtı'nın Ankara Anadolu Medeniyetlerinde sergilenen kopyasının genel görünümü. İki aslan arasında ellerini karın kısmına kavuşturan figür dağ-Tanrı tasviridir. Bk. Bozdağ, *age.*, s. 24.

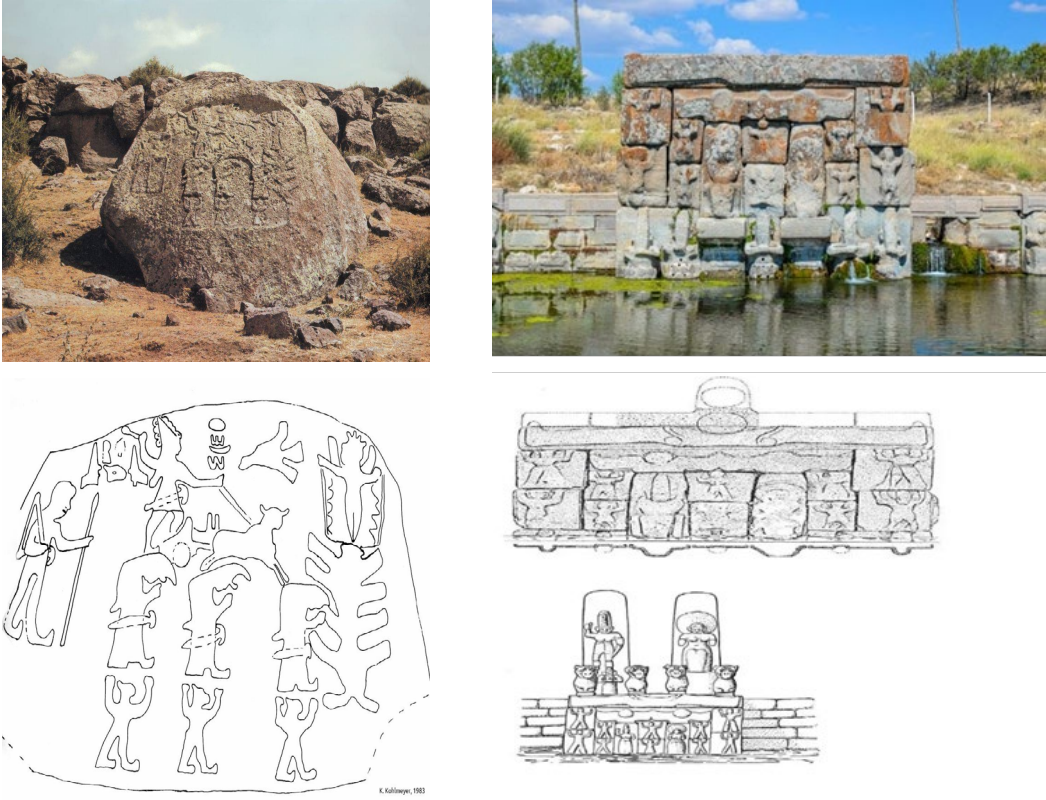
Res. 13: Tip II, aralarında dörtten az güneş kursu bulunan ikili dağ-Tanrı kabartmaları. Bk. Başkaya, Türk, *age.*, s. 281.

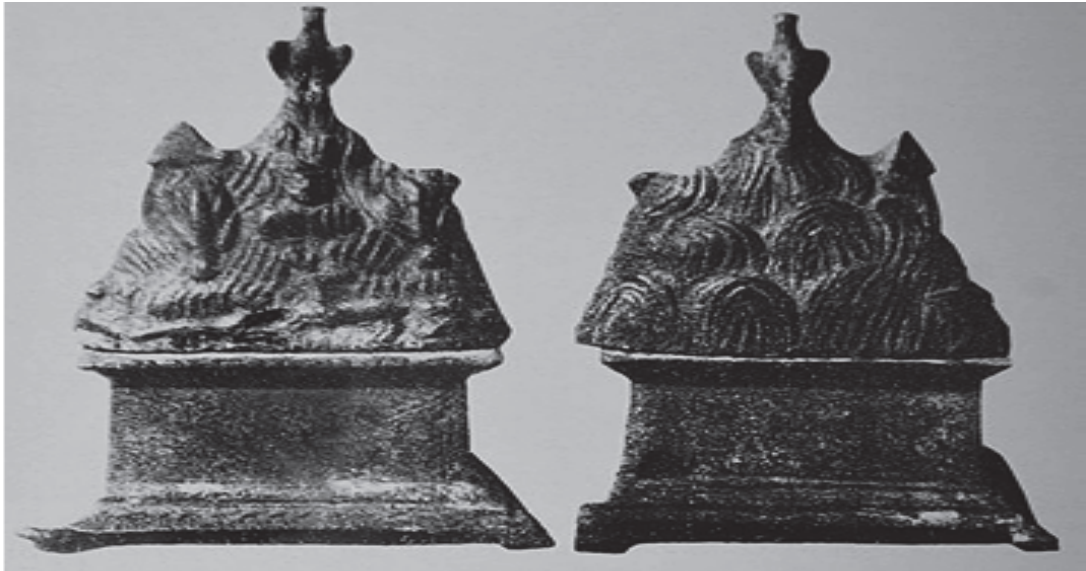
Res. 14: Tip III, Aralarında güneş kursu bulunan üç dağ-Tanrı kabartması. Bk. Başkaya, Türk, *age.*, s. 282.

Res. 15: Dağ-Tanrı figürlerine karşılaştırmalı bir bakış. Sağ görsel için bk. Akarsu, *age.*, s.148; sol görsel için bk. Başkaya, Türk, *age.*, s. 281.

Res. 16: Sol tarafta yer alan İmamkulu rölyefinin görseli ve dağ-Tanrı figürünün çizimi yer almakta. Bk. Muhammed Fazıl Himmetoğlu, “İmamkulu Kaya Kabartması’nın Kültürel ve İkonografik Tahlili”, *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD)*, C.6, S.3, 2019, s.447; sağ tarafta ise Eflatunpınar Su Anıtı görseli ve çizimindeki dağ-Tanrı figürleri yer almakta. Bk. Çoşkun, Kılıç, *age.*, s. 319.

Res. 17: Argaios’un dağ-Tanrı olarak ön ve arkadan betimlendiği bronz agalma. Bk. Baydur, *age.*, s. 5.

Res. 18: İmparator Vespasianus (M.S. 77-78) Dönemi'ne Tarihlenen Kaisareia Sikkesi. Bk. Kara, **age.**, s. 311.

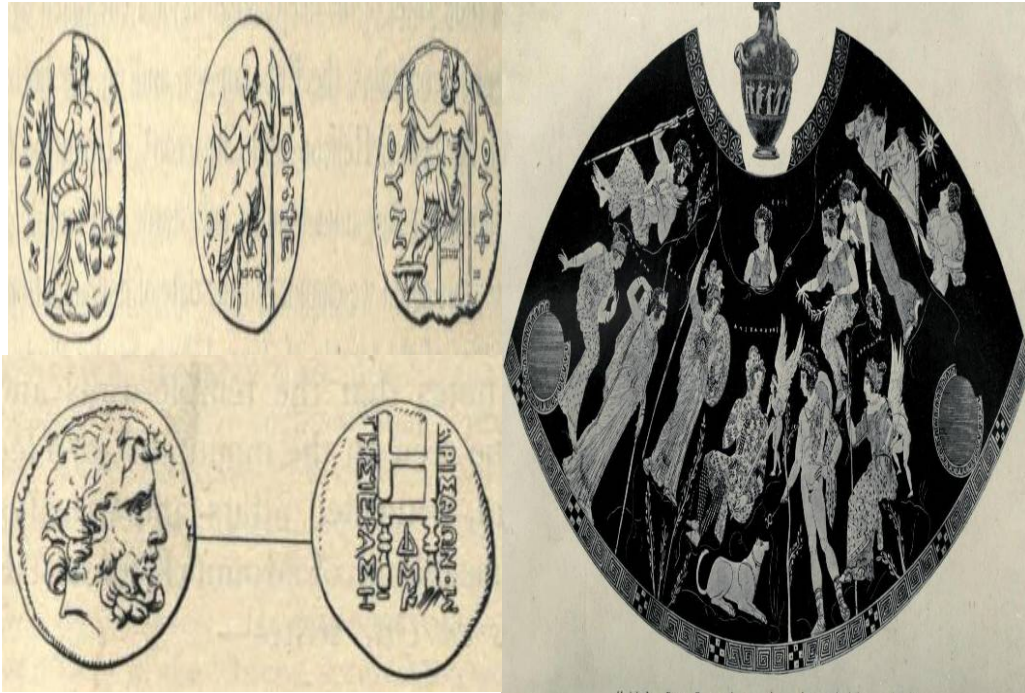
Res. 19: İmparator Titus (M.S. 80-81) Dönemi'ne Ait Kaisareia Sikkesi. Bk. Kara, **age.**, s. 311.

Res. 20: Niobe (Ağlayan Kaya). Bk. Aksoy, *age.*, s. 85.

Res. 21: Sipylos'daki Ana Tanrıça kabartması. Bk. Aksoy, *age.*, s. 31.

Res. 22: Zeus'un dağ tahtının yer aldığı sikke ve vazo betimlemesi. Bk. A. B. Cook, **Zeus: A Study in Ancient Religion Zeus God of the Bright Sky I**, Cambridge University Press, Cambridge 1914, ss. 124-125.

Res. 23: Zeus'un tahtının yer aldığı yapının dağ zirvesindeki görünüşünü. Bk. Cook, *age.*, s. 135.